

АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ДАВЛАТ
АДАБИЁТ МУЗЕЙИ

АЗИЗ ҚАЮМОВ

**ФАНЛАР
АКАДЕМИЯСИДА**

(хотиралар)

ТОШКЕНТ—2007

Ушбу рисола академик Азиз Қаюмов хотираларининг учунчи бўлагидир. Бундан олдинги рисоалар олимнинг мактабда ва Ўрта Осиё давлат Университетининг Шарқ факультетида ўқиган чоғларига оид эди. Улар хотираларнинг биринчи ва иккинчи рисола — ларидирлар.

Ушбу учинчи рисолада академик Азиз Қаюмовнинг 1949 йил — дан то 1961 йилгача Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти ва А.С.Пушкин (ҳозир Алишер Навоий) номли Тил ва адабиёт институтидаги фаолияти тўғрисида сўз боради. Рисолада Ўзбекистонда XX асрнинг ик — кинчи ярми ўрталарида Шарқ қўлёмаларини йиғиш, ўрганиш, тадқиқ этиш соҳасида қилинган ишлар; Ўзбек адабиёти ва тили бўйича илмий тадқиқотларнинг амалга оширилмоғи, шу соҳаларда ишловчи ёш олимлар авлодининг шаклланишига оид аниқ маълумотлар берилган. Рисола Ўзбекистонда илм — фан ривожининг изчил ва тадрижий равишда таъминланганини кўрсатувчи лавҳаларга эга.

Китобча филолог — мутахассислар, тил ва адабиёт ўқитувчилари, илмий ходимлар ва кенг китобхонлар жамоатчилигига мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

САИДБЕК ҲАСАНОВ
филология фанлари доктори, профессор

**АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ
НОМЛИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИДА
(хотиралар)**

ТИНЧЛИК ТАРАФДОРЛАРИ КОНФЕРЕНЦИЯСИ

1949 й. август. Иккинчи жаҳон уруши тутаганига эндигина тўрт йил бўлган. Совет Иттифоқи, Америка Қўшма Штатлари, Буюк Британия иттифоқ бўлиб Фашист Германияси ва Милитаристик Японияни тор мор келтирдилар. Германия сўзсиз таслим бўлди. Япония енгилганини бўйнига олиб у ҳам сулҳ сўради.

Оврупонинг кўп қисмини Совет Иттифоқи қўшинлари эгал — ладилар. Япониянинг Хиросима ва Нагасаки шаҳарларига Аме — рика Қўшма Штатлари атом бомбаси ташлаб бу шаҳарларни ер билан яксон қилди. Айни замонда бу бошқалар учун ҳам огоҳ — лантириш эди. Чунки ўша фурсатда бутун дунёда фақат Америка Қўшма Штатларигина атом бомбасига эга эди. Дунё самоси узра учинчи жаҳон урушининг булутлари пайдо бўла бошлади.

Беҳад қурбонлар, харобалик, бузғунлик, ўлим, уруш даҳшат — ларидан безган халқ тинчликни истар, янги уруш хавфини йў — қотмоққа интилар эди. Шунинг учун бутун мамлакатларда тинч — лик учун кураш зўр куч билан ҳаракатга келди. Агарда халқлар тинчликни сақлаш ишини ўз қўлларига олсалар ва уни охиригача етказсалар тинчлик сақланиб қолади ва мустаҳкамланади деган гоя барча тинчликпарвар кишиларнинг фикрида ҳукмрон эди.

1949 йилда шу масала бўйича Москвада Бутуниттифоқ тинчлик тарафдорларининг I конференцияси бўлиб ўтди.

Бу конференцияда Ўзбекистон делегацияси ҳам иштирок этди. Мен бу вақтда Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунос — лик институтига кичик илмий ходим бўлиб ишга кирган эдим ва шу делегацияга аъзо бўлганман.

Делегация бошлиғи Ўзбекистон Фанлар академиясининг пре — зиденти Тошмуҳаммад Алиевич Саримсоқов. Аъзолар ичида ёзувчи академик Ойбек, шоира Зулфия, халқ артисти Сора Эшонтўраева, ҳуқуқшунос олима Хадича Сулаймонова, Ўзбекистон ёзувчилар союзининг раиси адиб Шараф Рашидович Рашидов; машҳур пах — такорлар, социалистик меҳнат қаҳрамонлари Лола Эрбўтаева, За — мира Муталова, Меҳринисо Тўйчиева, Меҳринисо Убайдуллаева, Дарвешхон Убайдуллаев, Хаитов; Ўзбекистон ёшлар ташкилоти раҳбарларидан Шафоат Зияевна Саломова, донгдор колхоз раи — саси Турсуной Каримова, қурилиш ходимларидан Рустамовлар бор эди.

Биз 1949 йил 22 август куни эрталаб соат 8.00 да Тошкентдан Москвага учиб кетдик. Биз тушган кичик Ил — 18 самолёти мам —

лакатнинг чексиз далалари, қирлари, дарё ва чўллари, ўрмонлари устидан учиб ўтиб Москва вақти билан соат 16.00 да Москва ша — ҳари яқинидаги Внуково аэродромига келиб қўнди.

Ҳаво бир оз совуқ эди. Янгигина ёғиб ўтган таъсири ҳали босилмаган. Ерлар нам. У ер бу ерларда ёмғир сувларидан ҳосил бўлган сувли чуқурчалар қуриб битмаган.

Аэропортда бизни Ўзбекистоннинг Москвадаги доимий вакили Одилов ва конференция ташкилий комитетининг вакили кутиб олишди.

Бир оздан сўнг биз тушган енгил автомобиллар Москвага қараб йўл олди.

Атрофда ёғочдан ясалган уйлар қаторлашиб турадилар. Онда — сонда рекламалар кўринади. Гоҳо мактаб ёки колхоз правление — сининг вывескалари кўзга ташланадию сўнг дарров ғойиб бўлади.

Кўп ўтмай йўл буйида “Москва” деган катта ёзув пайдо бўлди ва дам ўтмай Москва шаҳари кўчаларига кириб келдик. Маши — намиз кўчаларни тўлгаган ҳар турли автомашиналарнинг узлук — сиз оқимида қўшилиб кетди.

Москва кўчалари кенг. Уларни тўлдириб “Победа”, “Москвич” “Зис 110” ва бошқа маркалардаги ўзимизда ишлаб чиқарилган ав — томашиналар ҳар томонга чопадилар.

Трамвайлар, троллейбуслар, автобуслар одамларга лиқ тўла, бир — бирларининг ортидан югурадилар.

Биз аэропортдан чиққач, Москварецик туманидан ўтдик. Таган кўчаси бўйлаб бориб Таган майдонидан сўнг шаҳарнинг марказий туманларига чиқдик сўнг қизил Майдонга етиб келдик. Кремль ёнидан ўтиб “Москва” меҳмонхонаси олдида тўхтадик. Ўша вақ — тда шаҳарнинг энг катта, қулай ва улугвор меҳмонхонаси шу эди. Биз “Москва”да жойлашдик. 23 август эрталаб нонуштадан сўнг мен қўшним Дарвешхон Убайдуллаев билан бирга бошлигимиз академик Т.А.Саримсоқовнинг хонасига кирдим. Бу хонада у киши билан бирга Шараф Рашидович Рашидов турар экан. Биз кирга — нимизда Ш.Р.Рашидов хонада эди. Бир оз ўлтирганимиздан сўнг Т.А.Саримсоқов келди. Яна Хаитов деган киши ҳам хонага кириб келди. Беш киши барчамиз Союзлар уйига регистрациядан ўтмоқ учун кетдик.

Союзлар уйи “Москва” меҳмонхонасига жуда яқин. Союзлар уйига киришимиз билан навбатчи қизлар бизга йўл кўрсатдилар. Ичкарида катта бир зални ўтиб регистрация бўлаётган жойга кел — дик. Бу ерда думалоқ стол атрофида конференция қатнашчилари

рўйхатдан ўтмоқдалар. Шафоат Зияевна Саломова, Меҳринисо Тўй — чиева ва мен — Азиз қажомов Антифашист ёшлар комитетининг вакиллари сифатида рўйхатга олинди.

Бутуниттифоқ тинчлик тарафдорларининг I конференцияси Москвада Союзлар уйида 1949 йил 25 август куни ўз ишени бош — лади. Уни академик Греков кириш сўзи билан очди. Президиумга Ўзбекистондан академик Т.А.Саримсоқов, Сора Эшонтўраева (ак — триса), Ш.З.Саломова (ёшлар ташкилоти) сайландилар. Ёзувчи Николай Тихонов конференцияда доклад билан чиқди.

Музокараларни академик Вавилов бошлаб берди. Кейинги ўн йилликлар давомида уч урушни бошдан кечирдик. Пулково об — серваторияси ва бошқа кўп илмий муассасалар, ёдгорликлар бу — зилди, хароб бўлди. Ҳозир янги уруш булувлари совуқ муноса — батлар уруши атрофида ўралашмоқда. Урушнинг олдини олмақ учун зиёлиларнинг қўлида барча воситалар бор. Нотиқ жаҳон олимларини тинчликни сақлаш учун умумжаҳон иттифоқига бир — лашмоққа чақирди.

Ёзувчи Леонид Леонов урушга чақирик жиноятдир, деди. Алек — сандрия кутубхонасига ўт қўйилганда ҳеч ким унга қаршилиқ қил — мади. Фақат Архимед шафқат қилмоқни сўраган холос. Одам — ларнинг ҳаётини сақлаб қолиш бизнинг қўлимиздадир. Зулм ҳук — мронлиги остида яшамоқ оғир, хавfli ва ҳақоратлидир. Тиканли симлар ортида азоб уқубат чеккан йигит ва қизлар уларнинг ота — оналарини бир — бирига яқинлаштирган тинч тунларни лаънат — лайдиган бўлдилар.

Конференцияда ишчилар синфи номидан Российский (Москва — ва), деҳқонлар номидан Литовченко (Украина), антифашист аёл — лар комитетидан Н.В.Попова, Озарбайжон ёзувчиси Мирза Иб — роҳимов, Ўзбекистон ФА президенти Т.А.Саримсоқов ва бошқа кўп делегатлар сўзга чиқиб жаҳонда тинчликни сақлаб қолиш ха — лқлар иродасига боғлиқ эканини таъкидладилар.

Ўзбек халқи дейдики, бизда урушнинг олдини олиб қолиш, тин — чликни сақламоқ учун етарли куч — қудрат бор.

Биз уруш оловини ёйувчиларга қаршимиз. Биз тинчлик ва де — мократия учун курашамиз, уни сақлаб қоламиз, деди ўз нутқида Т.А.Саримсоқов.

Конференция уч кун (25 — 27 август 1949) давом этди. Унда хо — риждан келган меҳмонлар ҳам сўзладилар. Ҳамма одам тинчликни тилаш билан чекланмоқ эмас, тинчлик учун фаол курашмоқ ва уни сақлаб қолмоқ зарурлиги тўғрисида гапирдилар.

Мен ушбу конференциядан Учинчи жаҳон урушининг олдини олиб қолмоққа, тинчликни сақламоққа жаҳон халқларининг кучи етар экан, деган ишонч билан қайтганман.

Тошкент ва иттифоқ матбуотида ЎзФА президенти Т.А.Сари – моқовнининг конференциядаги нутқи тўла эълон қилинган. Сўнгра Шараф Рашидовнинг “Уруш чекинмоқда” сарлавҳали мақоласи республика матбуотида нашр этилди.

“ЎЗБЕК ШОИРАЛАРИ”

Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институтида 1949 йил 5 май куни институт директори Воҳид Зоҳидов мени кичик илмий ходим ла – возимига қабул қилган эдилар. Июнь ойида эса Шарқ факулте – тини мен билан бирга битириб чиққан курсдош дўстим Қуво – миддин Муниров ҳам шу институтта кичик илмий ходим бўлиб ишга кирди. Убайдулла Каримов – бизнинг курсдошимиз, Шарқ факультетини битирмасдан олдинроқ 1948 йили бу институт ас – пирантурасида таълимни бошлаган эди. У вақтларда бизнинг Шарқ факультетидаги араб тили ўқитувчимиз Содиқ Мирзаев шу Ша – рқшунослик институтида катта илмий ходим бўлиб ишлар эдилар. (1950 йилда бу институт Шарқшунослик институти деб атала бош – ланди).

Кеч куз кунларидан бири иш вақти тутагач, Содиқ Мирзаев домулла институтдан чиқдилар. Биз – Қувомидин Муниров ва мен – Азиз Қаюмов эшик ёнида кўча бўйидаги айвонда турган эдик, домулла чиқишлари билан у кишига салом бердик ва у ки – шини кузатиб бир оз фурсат ёнлариде бордик. Домулла дейдилар:

– Бугун эрталабдан бери кўнглимда бир ёруғлик бўлиб хуш кайфиятда юрдим. Сабабини аниқ билмасам ҳам кун бўйи шундай бўлди. Энди сабабини тушундим. Бу сизларнинг шу институтда ишга тушганларингиз экан.

Бизга араб тилини ўқитиб, аруз қоидаларини ўргатиб, қаттиқ қўллик билан таълим – тарбия берган устоз ўз меҳнатининг зое кетмаганидан мамнун экан. Энди биз буни оқлашимиз керак.

Ўша кунлари институт директори Воҳид Йўлдошевчи Зоҳидов мени чақирдилар. Мен у кишининг шифтлари баланд, ўймалари катта стол ва креслолар қўйилган ним қоронғу кабинетига тор – тиниброқ кириб келдим. Салом бердим. Домулла очиқ чеҳра би – лан алик қайтардилар ва ўлтирмоққа таклиф қилдилар. Сўхбат бошланди.

– қандай мавзуда илмий иш олиб бормоқ ниятингиз бор? – деб сўрадилар институт директори.

Мен анча вақтдан бери ўйлаб юрган фикримни изҳор этдим.

– Қўқон адабиётига оид маълумотлар билан оз – моз та – нишман. Шу соҳада ишласаммикин деб ўйлаган эдим.

Воҳид Йўлдошевич Зоҳидов жиддий йўсинда дедилар;

– Қўқон адабиёти деган адабиёт йўқ. Битта яхлит ўзбек адабиёти бор. Турли адабий марказларда адабий ҳаёт турлича бўл – ган. Лекин бутун ўзбек халқи бир бутун халқ бўлгани каби унинг адабиёти ҳам бир бутун адабиётдир.

Шундан сўнг Воҳид Йўлдошевич уч ўзбек шоираси Нодира, Увайсий, Маҳзуналарнинг ижодий меросини ўрганиш ва таҳлил этишни маслаҳат бердилар. Мавзуй “Ўзбек шоиралари” деб ата – лади. Сўнг кўрсатиладики, XIX асрнинг биринчи ярмида Қўқонда яшаб ижод этган шу уч шоира ижоди иш учун танлаб олинган.

Мен мамнуният билан бу таклифни қабул қилдим. Тезда Но – диранинг ушбу институт фондида мавжуд тўла бўлмаган девони – ни олиб (инв. 1482) ишга тушдим. Биринчи ишим ушбу қўлёзма – даги Нодира шеърларини араб ёзувидан ҳозирги ўзбек ёзувига кўчириб чиқмоқдан иборат бўлди. Сўнг уларга бир кичик луғат туздим. Шу қўлёзмада Нодира томонидан ёзилган охири йўқолган бир сўзбоши бор. Ўшандан фойдаланиб Нодиранинг таржимаи ҳолига доир бир мақолача ҳам ёза бошладим. Нодира шеърлари – даги халқпарварлик, адолатпарварлик ғоялари; чин инсоний ду – нёвий муҳаббат, садоқат, вафодорликни ифодаловчи шеърый ми – солларни йиғдим...

Аммо тезда институт ҳаётида ўзгаришлар юз берди. Даставвал ЎзФА Президиуми Шарқшунослик институти директори Воҳид Йўлдошевич Зоҳидовни ишдан бўшатди. Шарқшунослик инсти – тутининг директори этиб ёш мутахассис, тарих фанлари номзоди Сабоҳат Азимжоновна Азимжоновна таъйинланди.

Шундан кейин Шарқ қўлёзмалари институтининг собиқ ди – ректори Воҳид Йўлдошевич Зоҳидовнинг бошига кўп ташвишлар тушди. Бу улуғ олимни “мафкуравий бузғунчиликда” айбладилар. Ўзбекистон Компартия Марказий Комитетининг X пленумидаги Марказий Комитетнинг биринчи секретарининг докладида икки олим Воҳид Йўлдошевич Зоҳидов ва Абдусамад Хонтўраевич Бо – боҳўжаевлар партиянинг мафкуравий йўлига зид иш тутган, ўз илмий фаолиятида мафкуравий бузуқликка йўл қўйган шахслар сифатида қаттиқ танқид қилиндилар. Кейин ҳар иккаласи шундай

хатолари учун партиядан ўчирилдилар ва ишдан олиндилар.

Ўзбекистон ФА президенти ўз буйруғи билан В.Ю.Зоҳидовни йўл қўйган жиддий ва сиёсий хатолари учун Шарқшунослик ин — ститутида бўлим бошлиғи вазифасидан олиб ташлади. ("отстра — нить"). Бу воқеалар 1952 йилда содир бўлди.

Аmmo Шарқшунослик институтини янги зарбалар кутмоқда эди. Институт директори ёш олима Сабоҳат Азимжонова, илмий котиб мен — Азиз Қаюмов эдим. (Институтда директорнинг илмий иш — лар бўйича ўринбосари йўқ эди).

Ўша вақтда КПСС Марказий Комитетининг Москвада чиқа — диган бош органи "Правда" газетасида "Институт оторванный от жизни" деган мақола босилиб чиқди. Унинг автори Шмаков деган киши. Мақолада қўлёзма китоблар устида ишлаб ўлтирган мўй — сафид ўзбек олимлари масхара қилинар, В.Ю.Зоҳидовнинг Ўрта Осиё халқлари ижтимоий тафаккури тўғрисидаги асарининг гоёвий ва сиёсий хатолари танқид қилинар (Ваҳоланки, ҳали бу асар ёзил — маган, фақат келажак планларда унинг ёзилмоғи режалаштирил — ган эди). Институтнинг илмий секретари Азиз Қаюмовнинг эса Қўқон хонининг хотини Нодира девонининг вақт ўтиб сарғайиб кетган саҳифаларини варақлаб ўлтиргани айтилар. Хулоса қилиб, бу институт замонадан узилган, ҳеч кераги йўқ ишларни қилаёт — ган қилиб кўрсатилар эди.

ЎзФА Президиуми бу масалани ўз мажлисида муҳокама қилди. Ўша вақтда ЎзФА Гуманитар бўлимининг бошлиғи вазифасини вақтинча бажарувчи академик Ғафур Фуломнинг бу мақола заҳ — ридан олимларни сақлаб қолиш учун қанчалар ҳаракат қилганига мен гувоҳман. Натижада айрим олимлар Академияда сақлаб қолин — ди. Масалан машҳур арабшунос, манбаъшунос олим Солиҳ Му — талибов Шарқшунослик институтидан Тил ва адабиёт институ — тига ўтказилди. Аспирантлардан Абдуқодир Ҳайитметов, Рустам Комиловлар ҳам Тил ва адабиёт институтига ўтказилди. Ғафур Фулом домумла мендан секин сўрадилар, "Сен ҳам Тил ва адабиёт институтига ўтишни хоҳлайсанми?". "Сизлар нима десангизлар шу, менга бари бир" деб жавоб қилдим. Ғафур Фулом домумла менинг Шарқшунослик институтида қолишимга эришдилар. ЎзФА Пре — зидиумининг қарорига қарамасдан атоқли каллиграф олим Абду — қодир Муродов домумлани институт директори хизматидан бў — шатмади. Ишдан бўшатишган олимлардан Содиқ Мирзаев, Абду — фаттоҳ Расуловлар эса анча овора бўлиб қолдилар. Лекин бир оз вақтдан кейин юқори идораларнинг аралашуви натижасида би —

рин — кетин улар ўз хизматига тикландилар.

Аммо Воҳид Йўлдошевчи Зоҳидов ҳамон ишсиз, унинг, А.Х. — Бобоҳўжаевнинг номи ҳар қадамда қаттиқ танқидга мубтало бўл — ганича қолди.

Менинг илмий раҳбарим В.Ю.Зоҳидовга қўйилган айблардан бири ёш мутахассис А.Қаюмовни шоира Нодира ижодини ўрга — нишга йўналтириб бу ёш мутахассисни ҳам хато йўлга бошлагани эди.

Бу орада Қўқондан хабар келдики, шоир Махмурнинг шеърлар тўплами қўлёзмаси топилибди. Уни муҳтарам падари бузрукворим Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи Пўлатжон домудла Қай — юмов ва устозим шоир Чархийларга бир киши олиб келган экан.

Мен дарҳол Қўқонга бориб бу қўлёзмани қўлга киритдим. Шу билан ўзбек шоирлари мавзуининг ўрнига Махмур девони қўлёз — маси устида иш бошладим.

МАХМУР ДЕВОНИ

Бу қўлёзма китобнинг муқоваси йўқ. Қўқон қоғозига ўртача қалинлиқдаги насталик хати билан ёзилган. Бу девон эмас, шеър — лар тўпламидир.

Шоир Асқарали Ҳамроалиев Чархий эҳтимол бу шоирнинг шеър дафтари бўлса керак, деб тахмин қилган эдилар. Чунки унинг айрим ўчириб тузатишган жойлари бор (бир хил хатда) яна баъзи варақ — ларнинг четига ўша девон ёзувчининг хати билан "Падарам Ак — мал" ("Отам Акмадир") деган ёзувлар битилган. Агар шу Чархий домудланнинг тахминлари тўғри чиқса, унда бу китоб автограф (муаллифнинг ўз қўли билан ёзилган асл нусха) бўлади. Унда Махмурнинг уч минг мисрадан ортиқ ўзбек ва тожик тиларида ёзилган шеърлари бор.

1950 йилгача, яъни то ушбу қўлёзма Қўқонда топилгунгача ўз — бек адабиётининг бу таниқли вакилининг фақат бир — икки шеъри маълум эди холос. Махмурнинг ўзи тўғрисида эса 1945 йилда Тош — кентда нашр этилган "Ўзбек адабиёти тарихи хрестоматияси" да (тузувчи Олим Шарофиддинов) бундай дейилган; "XVIII асрнинг охири, XIX асрнинг бошларида яшаган" (с.224). Шундан сўн Махмурнинг "Ҳапалак" ва "Тароғ" радифли икки шеъри келти — рилган. Бу шоир тўғрисида бошқа ҳеч нарса маълум эмас эди. Энди эса унинг бутун бошлик шеърлар тўплами топилиб қолди. Бу тўпламдаги кўп шеърлар ҳажвий мазмунда бўлиб, унда турли қози —

лар, хон амалдорларининг ~~чиққин~~ кирдикорлари танқид қилинар эди. Айрим шеърларда эса шоир ва унинг оиласининг аянч, муҳ — тожлик чангалидаги оғир аҳволи тўғрисида сўз борар эди.

*Кийгали на бошимга саллам бёр
Бир ҳовуч на уйимга валлам бёр...*

Шундай қилиб бу қўлёманинг топилиши ва илмий истифодага киритилиши XIX аср I ярмидаги қўқон адабий муҳитига мансуб бир талантли шоирнинг ҳаёти ва ижодини ўрганиш ва тадқиқ этиш учун имконият яратди.

Махмурнинг қўлёмна шеърлар тўплами топилганлиги тўғри — сида биринчи мақолам 1951 йили "Қизил Ўзбекистон" газетасида босилиб чиқди. Унинг чиқишида бу газетанинг адабиёт ва санъат бўлимини бошқараётган ёзувчи Ҳамид Ғулом ёрдам кўрсатган. Бу менинг матбуотда эълон қилинган биринчи илмий мақоламдир.

Шундан сўнг Махмурнинг шеърлар тўплами тўғрисидаги кат — татина мақолам 1951 йили "Шарқ Юлдузи" журналида босилди. Журнал муҳаррири Мирмуҳсин, масъул котиби Асқад Мухтор, бўлим мудирини Мамарасул Бобоевлар бу ишда менга ёрдам бер — ганлар. Шундан сўнг бу топилма тўғрисида "Звезда Востока" жур — нали хабар топди. Улар ҳам Махмур тўғрисида бир мақола ёзиб бермоқни мендан сўрадилар.

Мен рўс тилида бу мақолани ёздим ва Михаил Александрович Салье унинг адабий таҳририни қилиб берди. Тезда мақола "Звезда Востока" журналида эълон қилинди.

Бир ёш илмий ходим учун бу анча муваффақият эди. Мен ал — батта бу ишлардан мамнун бўлдим. Талабалик йилларим Универ — ситетда ижтимоий ташкилотларнинг ийида фаол қатнашганман. Бу иш эса ёш одам учун ижтимоий фаолият мактабидир. Лекин ўқиш учун қанча вақт сарфлаган бўлсам, бу ишларга ҳам шунча вақт сарф қилар эдим. Бу эса одамни толиқтиради, яна ўша вақтни ҳам ўқиш учун сарф қилганимда, эҳтимол билимим янада кўпай — ган бўлардимиз?! Ҳар ҳолда Фанлар академиясининг Шарқ қўлём — маларини ўрганиш институтига кичик илмий ходим бўлиб 1949 йилда иш бошлаганимда ижтимоий ишларга қатнашмай фақат илмий фаолият билан шуғулланиш ниятим бор эди.

"Шарқ Юлдузи" журналида Махмурнинг янги топилган шеъ — рлар тўплами тўғрисидаги мақолам босилиб чиққандан сўнг мени Ёзувчилар союзига чақириб шу журнал редакциясида ишга так —

лиф қилдилар. Аммо мен бу таклифни рад қилдим.

Ўзбекистон ёшлар ташкилоти раҳбариятидан Республика ёшлар газетасининг масъул муҳаррирлигини таклиф қилдилар. Буни ҳам рад қилдим.

Мен қўлёзма китоблар ичида кўмилиб ўлтириб ишламоқни истар эдим. Ўзбек адабиёти тарихининг ҳали ишланмаган муаммола — рини ечмоқни, адабиётимиз тарихининг янги саҳифаларини очмоқ билан шуғулланиш ниятим қатъий эди.

Аммо ҳаёт қонуниятлари ҳам ўз ҳукмини қатъият билан ўтка — зар экан. Кейинчалик шуни тушуниб етдим.

1951 йили ЎзФА Шарқшунослик институтининг директори Са — боҳат Азимжоновна Азимжорова мени институтнинг илмий сек — ретари лавозимига ўтказдилар. Бу лавозимдаги маош кичик илмий ходимнинг маошидан анча ортиқ эди. Шунинг учун мен розилик бердим. Иш институтнинг ўзида борар, илчий ишдан узилмаган ҳолда фаолият кўрсатар эдим. Аммо институтнинг ўзида кескин қарама — қаршилик бошланди. Бу ердаги бир гуруҳ ходимлар ди — ректорга ва менга қарши ҳаракатта тушдилар, бу ҳаракат кучайиб борди. (Бу одамларнинг ҳеч қайсисидан илмий ходим чиқмади, улар охири бирич — кетин институтдан ўзлари кетмоққа мажбур бўлдилар). Бу ҳаракат ташқарига ҳам ёйилди. Ўзбекистон ёзув — чилар союзининг пленумида "Звезда Востока" журналининг му — ҳаррири шу журналда босилган менинг Махмур тўғрисидаги ма — қоламни "живая" (ёлғон, қалбаки) деб баҳолади. Шундан сўн "Звезда Востока" журнали А.Қаюмовнинг мақоласини босиб хато қилгани тўғрисида навбатдаги сониди хабар берди¹. "Правда" га — зетасида босилган Шарқшунослик институтини танқид қилган мақола ҳам шу ҳаракатларнинг бир кўриниши эди.

Ёзувчилар союзида баъзилар А.Қаюмовнинг "Шарқ Юдузи" журналида босилган мақоласидаги хатоларни ҳам танқид қилиш кераклигини талаб қила бошладилар. Бунга журнал муҳаррири Мирмуҳсин ўзбек тилида босилган мақолада ундай хатолар йўқ, деб кескин жавоб қилди. Шунда бу гап тўхтади.

Тўсатдан ҳужум бошқа томондан ҳам бошланди. Тил ва адабиёт институтининг бир ходими "Ўқитувчилар газетаси"да бир мақола билан чиқди. Унда айтилишича, ёш илмий ходим А.Қаюмов ўзи —

¹ Бу мақолада Значительного расцвета литературы и искусство достигли при правлении Умархана" ("Айниқса Умархон ҳукмронлиги даврида адабиёт ва санъат аяча юксалди") деган жумла бор эди. Бу ўша "танқидчи"ларнинг жонини чиқариб юборган. А.Қ.

нинг Махмур тўғрисида эълон қилган мақолаларида Махмурни демократ шоир деб атаган. Бу қандай гап. Наҳотки Махмур, Гулханий каби шоирлар Чернишевский, Белинский каби демократ адабиётчилар билан бир қаторда турса, бу адабиёт тарихини сохта — лаштириш деб чиқди.

Бир ёш одам ўзбек адабиётининг ҳали мутлақо номаълум саҳифасини очса, ҳеч кимга маълум бўлмаган янги бир қўлёзма манбаъни илмий истеъмолга киритмоққа интилса — ю, унга нисбатан бундай ҳужумлар борса. Бу адолатданми. Мен жуда мураккаб ва қийин аҳволда қолдим. Бир ёқдан тирикчилик чатоқ. Уй — жой йўқ, рўзғор йўқ. Оилани боқиш ташвиши бошда. Иккинчи томондан бирин — кетин туширилаётган шафқатсиз зарбалар кучайиб бормоқда.

Институтнинг ўзи ҳам нотинч. Бир гуруҳ чаласавод, қўлёзма манбаълар устида ишлашга ноқобил кимсалар фақат иғво; фисқу фасод, имзосиз, юмалоқ (аноним) хатлар ёзиб бизни қоралаш билан банд. Кучли ҳомийларимиз Воҳид Йўлдошевчи Зоҳидов каби кишилар ўзи таназзулга юз тутган, қувғин ва таъқибга мубтало бўлган.

Шундай шароитда мен тушуниб етдимки, агар киши ўз ижодий фаолиятини ижтимоий фаолият билан биргаликда, қўшиб олиб бормаса, ўзи ҳам, унинг атрофидаги ёрдамга муҳтож ҳамкорлари ҳам ҳалок бўлмоғи ҳеч нарса эмас экан. Шунинг учун илмий иш билан кўмилиб шуғулланмоқ учун ижтимоий фаолият ҳам кўрсатмоқ зарур экан. Шундан келиб чиқиб 1950 йили Фанлар академиясида ёшлар ташкилотига бошлиқ бўлишни таклиф этганларидан розилик бердим. Ўша вақтдаги бир гуруҳ ёш илмий ходимлар — филолог, геолог, тарихшунос, математик ва бошқа соҳадаги ёшлар бирлашиб бир қанча илмий ва оммавий тадбирлар ўтказиб бошладик. Ёшлар ташкилотининг бошлиғи ЎзФА раҳбарияти билан бевосита алоқада бўлар эди. Бу ҳол ўша “ҳужумкорлар”га ҳам маълум бўлганидан улар ўз фаолликларини сал бўшаштирмоққа мажбур бўлдилар.

1951 йили Махмурнинг шеърлар тўпламини мен нашрга тайёрладим. Унга кичик бир сўзбоши ёздим, изоҳлар туздим. Бу тўпلام ЎзФА нашриёти томонидан нашр этилди. Бу менинг эълон қилган биринчи китобимдир. Уни тайёрламоқ ва нашр этмоқда ўша вақтдаги ЎзФА Гуманитар Фанлар Бўлимининг бошлиғи академик Ойбек кўп диққат — эътибор бериб ёрдам кўрсатганлар.

Шарқшунослик институтида 1951 — 1955 йилларда илмий котиб бўлиб ишлаганимда институт директори Сабоҳат Азимжоновга ҳам —

миша менинг тарафимни олар ва қувватлар эдилар. Кўпинча ик — каламиз барабар ҳужум остида қолар эдик. Бизда хизмат жиҳа — тидан ҳеч қандай тойилишлар бўлмаган. Шунинг учун “ҳужум — корлар” кўпроқ гоъвий ва сиёсий томондан ёпишар, бунда ҳам ҳеч нарса тополмаганлари учун қуруқ туҳматни кўпроқ қилар эдилар.

Аммо ҳаётда яхши одамлар ҳам кўп. Барибир бир куни бориб эзгулик устун чиқмоғи турган гап. қиш кетиб баҳор келиши, тун чекиниб тонг отмоғи қанчалар муқаррар бўлса, ҳалоллик, тўғри — лик ва ҳақиқатнинг устун чиқмоғи ҳам шунчалар муқаррар.

Махмур шеърлар гўплами бўйича номзодлик диссертациясини мен 1951 — 52 йилларда ёзиб тутатган эдим. Аммо илмий раҳбарим В.Ю.Зоҳидовнинг ишдан олиниб, таназзулга юз тутгани гарчи у киши менга ҳамиша раҳбарлигини давом этдириб келган бўлса — лар — да, расмий равишда ишнинг юзага чиқишига йўл қўймас эди. Бошқа қувватловчи мутахассис йўқ. Бир ҳурматли олимдан шу ишни кўриб бермоқни сўраганимда, у киши ишни олиб 9 ойдан кейин ўқимасдан қайтариб берганлар. Шу билан иш боши берк кўчага кириб қолди.

1953 йили бир куни мени ЎзФА вице — президенти академик Константин Евлампиевич Житов чақираётганини айтдилар.

У вақтда ЎзФА Президиуми Куйбишев 15 (ҳозирги Хоразм кў — часи № 1) адресли икки қаватли гиштин иморатда жойлашган эди. У ерга бордим. Зинадан иккинчи қаватта кўтарилиб вице — пре — зидентнинг қабулхонасига кирдим. Кўп кутмоққа тўғри келмади. Вице — президент мени дарров қабул қилди. У киши билан муъ — жазгина кабинетда ўлтириб суҳбатлашдик. Салом — аликдан сўнг Константин Евлампиевич мендан сўрадилар;

— Номзодлик диссертациянг қайси аҳволда? Нега шунча вақтдан бери ёқламайсан?

— Иш аллақачон ёзилиб биттан. Фақат кўриб чиқиб фикр берувчи одам йўқ.

— Ундай бўлса сен диссертацияни Тил ва адабиёт инсти — тутига олиб бориб топширгин. Мен таъйинлаб қўяман. Улар дар — ҳол муҳокамадан ўтказиб ёқлашга қўядилар.

Мен вице — президент ҳузуридан қанотлангандай чиқдим. Тез фурсатда номзодлик диссертациямни кўтариб Тил ва адабиёт институтига олиб бордим. Институт директорининг ўринбосари яқинда Москвада номзодлик диссертациясини ёқлаб келган ёш олим Ҳафиз Шоаҳмедович Абдусаматов мени яхши кутиб олдилар.

— Биз албатта қувватлаймиз сизни. Ишингиз тез орада

муҳокамадан ўтади — дедилар.

Диссертацияни Порсо Шамсиев ўқиб чиқиб ижобий баҳола — дилар. Сўнгра Солеҳ Қосимов, Мансур Афзалов, Порсо Шамсиев учовлари муҳокамадан ўтказдилар. У вақтларда Тил ва Адабиёт институтида ўтмиш давр адабиёт тарихи ва фольклор битта бўлим эди. Шу бўлимда учовлари, яна Ҳ.Зарифов, М.Алавийа ишлашар эди. Диссертация маъқулланди ва ёқлашга тавсия этилди.

Бундан олдин менин номзодлик диссертациям узимизнинг Шарқшунослик институтида қўлёзмалар бўлимида муҳокама этил — ган ва маъқулланган эди.

Ниҳоят 1954 йили 29 февраль куни мен “Махмур ҳаёти ва ижо — дини ўрганиш (Янги топилган девон асосида)” деган мавзуда ном — зодлик диссертацияси ёқладим ва филология фанлари номзоди деган илмий унвонга сазовор бўлдим.

Бу диссертацияга тарих фанлари доктори, академик Яҳё Фуло — мович гуломов ва филология фанлари номзоди, доцент Фулом Ка — римович Каримов оппонентлик қилдилар. Илмий кенгаш раиси профессор Виктор Василиевич Решетов бетоблигига қарамай ке — либ йиғилишга раислик қилдилар.

Диссертацияни ёқлаш асносида бир кутилмаган баҳс бўлиб ўтди.

Мен диссертацияда XIX аср кўқон адабий муҳитида икки бир — бирига зид мавқеъда бўлган адабиёт — прогрессив демократик йўналишдаги ва реакцион феодал — клерикал адабиёт бўлгани тўт — рисида ёзган эдим. Иккинчи йўналишдаги адабиётда формализм ҳукмрон бўлгани, унинг халқ манфаатларидан узоқ экани туфай — ли бирор йирик асар яратилмагани ва таназзулга юз тутганини кўрсатган эдим.

Биринчи расмий оппонент академик Яҳё гуломов диссертаци — янинг малакали савияда ёзилгани ва ундаги илмий материаллар — нинг янгилигини кўрсатдилар. Аммо юқоридаги мен билдирган фикрларга эътироз билан чиқдилар. У киши тарихий шароит ада — биётнинг таназзулига эмас, балки ўсишига хизмат қилганини ай — тдилар.

Мен қўлимдан келганича, ўз фикримни асослашга ҳаракат қил — дим.

Муҳокама тугаб яқун ясаш пайти келганда мажлис раиси В.В.Решетов академик Яҳё Фуломовдан сўрадилар.

— Яҳё Фуломович, сиз диссертантнинг берган жавобла — рига қўшиласизми?

— Мен, — дедилар Яҳё Фуломович — диссертация тўғри —

сидаги ижобий фикримни баён этдим. Баҳс бўлаётган масала та – рихга оид. Диссертант эса филология бўйича ишлаган. Шунинг учун бу масала бўйича турли фикрлилик тарихий шароитга ало – қадор бўлгани учун бу ерда муҳокама этилмоғи шарт эмас. Мен диссертация тўғрисида ижобий баҳомни яна такрорлайман – де – дилар.

Сарвар Азимов раислик қилган sanoқ комиссияси илмий кен – гаш аъзоларининг ҳаммаси диссертантга илмий даража берил – моғи учун овоз берганларини кўрсатди.

Мен академик Яҳё Фуломовнинг ёш илмий ходимларга олий – жаноб муносабатларини алоҳида таъкидламоқчиман. Эндигина илмга кириб келаётган ёш бир кишининг сиёсий ва илмий жи – ҳатдан принципиал аҳамиятга эга бўлган масала бўйича шундай улуғ олим билан баҳс этмоғига имкон беришлари, унга тоқат би – лан қарашлари бу олимнинг ёш илмий кучларга ғамхўрлигининг бир кўринишидир.

1 мартда (1954 йил) Ўрта Осиё халқлари тарихининг айрим муҳим муаммолари бўйича Тошкентда катта илмий сессия бошланди. Унга Москва, Ленинград, Олма – ота, Фозон, Киев, Ашхобод, Душанбе ва бошқа илмий марказлардан кўп олимлар келган эдилар. Бу ил – мий сессиянинг раҳбарларидан бири ЎзФА вице – президенти ака – демик Константин Евлампиевич Житов эди. Мен Шарқшунослик институтининг илмий котиби сифатида бу сессиянинг ташкилий ишларини бажармоққа жалб этилган эдим.

Бу ишни К.Е.Житовнинг бошчилиги остида бажардим.

Илмий сессия тугаллангач, ЎзФА Президиуми бир гуруҳ ЎзФА ходимларига сессияни ўтказишдаги фаол иштироки учун мин – натдорлик изҳор этиб фармон чиқарди. Ўша рўйхатда Шарқшу – нослик институтининг илмий котиби А.Қаюмов ҳам бор. Албатта бундан мен мамнун бўлдим. Чунки бу ЎзФА Президиумидан олган биринчи мукофотим эди. Бу ишнинг ташаббускори ЎзФА вице – президенти Константин Евлампиевич Житов экани шубҳасиз.

Бу мавзунини якунлаш мақсадида яна бир воқеани ҳикоя қил – моқчиман.

Орадан етти йил ўтди. Мен 1961 йилда Тил ва адабиёт инсти – тутининг директори эдим. Ўша йили 1 июль куни филология фан – лари доктори илмий даражаси учун диссертация ёқлаганман.

Константин Евлампиевич бу вақтда анча кексайиб қолган, пен – сияга чиқиб ЎзФА системасидан кетган, фақат бир оз педагогик фаолият билан машғул эди. Мен эса аксинча вояга етган, Фанлар

академиясининг илмий тадқиқот марказларидан бирининг бош — лиги сифатида озми — кўпми эъгироф қозонган бир киши эдим. Константин Евлампиевич ЎзФадан кетганидан сўнг биз кам уч — рашар, хизмат соҳасидаги алоқаларимиз деярли узилган.

1961 йил 31 июнь куни, менинг докторлик диссертациямнинг ёқловидан бир кун олдин уйимда кечқурун телефон жириглади. Трубкани олдим ва салом бердим. Трубкадан бир кекса кишининг овози эшитилди. У деди:

— Салом, мен Константин Евлампиевич Житовман. Эр — тага сизнинг докторлик диссертацияси ёқлашингиз билан табрик этаман. Унинг яхши ўтмоғига ишонаман. Чунки ўз предметин — гизни яхши биласиз. Ўзингизни дадил ва ишонч билан тутингиз. Заррача хавотир чекманг. Барчаси муваффақият билан ўтади. Фақат мен сал ҳаяжонланмоқдаман.

Мен у кишига раҳматлар айтдим. Лекин унинг ҳаяжонланаёт — гани тўғрисидаги сўзи менга таъсир қилди ва эсимда қолди. Дар — ҳақиқат номзодлик диссертациямнинг ҳимоясига йўл очиб берган катта авлод вакили энди ўша ўзи ўстириб чиқарган ёшлардан би — рининг докторлик диссертацияси ёқлашгача етганидан ҳаяжон — ланмоғи табиий.

Ёш авлодга шундай муносабатда бўлмоқ улутсифат олимларга ярашади, уларнинг номи ва ҳурмати абадийлаштиради. Эзгулик ишида ибрат бўлади. Бу фикрларимни мен кейинчалик академик К.Е.Житовнинг тобути устида айтганман.

КУНДАЛИК ИШЛАР

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқшунослик инсти — тутуда мен ўз илмий фаолиятимни 1949 йилда бошладим. 1951 йилгача кичик илмий ходим, 1951 йилдан илмий котиб, сўнгра катта илмий ходим лавозимида хизмат қилдим.

1954 йилдан бошлаб эса илмий ишни республика миқёсидаги ижтимоий ишлар билан бирга олиб бормоққа тўғри келди. Бу осон эмас эди. Аммо бошқа чора бўлмаган. Тажриба кўрсатдики, қўл — маларга кўмилиб ўлтириб фақат илмий фаолият билан шуғулан — моқ мен учун деярли мумкин эмас. Фақат маълум бир ижтимоий мавқеъга эга бўлган ҳолдагина ўзимни ва ўз тутган йўлимни ҳи — моя қилмоғим ва бу йўлни амалга оширмоғим мумкин эди. Бир — икки мисол келтираман.

Биз ёш илмий ходимлар сафимизнинг кенгайиши ва қатори —

мизга ёш илмий ходимларнинг кўпроқ келиб қўшилмоғини истар ва шунга ҳаракат қилар эдик.

Мен Шарқшунослик институтида илмий котиб экан пайтимда Шарқ факультетини битирган кўп ёш мутахассислар бизга аспирантурага келар эдилар. Кўпларини Москва, Ленинградга аспирантурани ўтамоққа жўнатилар эди.

Бир маҳал (1951 йили) Шарқ факультетини битирган ёшлардан Илёс Низомиддинов Москвага аспирантурага юбориладиган бўлди. Институт директори Сабоҳат Азимжонова таътилда эди. Унинг ўрнига вақтинча директорлик қилаётган киши эса ўз асосий хизмати жойида жуда банд бўлгани учун бизга деярли келмас эди. Мен бир – икки кун ичида йиғилган ҳужжатларни унга олиб бориб имзо чекдириб келар эдим. Илёс Низомиддинов Москвага жўнамоқ учун керакли қоғозларга имзо чекмоғини орзиқиб кутди. Аммо бу иш тезда амалга ошавермади. Уларга фақат биринчи бошлиқ қўл қўймоғи керак. Бу бўлавермагач, ўша қоғозларга мен илмий котиб номини ёзиб ҳаммасига ўзим қўл қўйиб унга топширдим. Илёс Низомиддинов Москвага жўнаб кетди. Хайрият, у ердаги институт раҳбарияти бу ҳужжатларнинг ҳаммасини қабул қилган, ёш олимга илмий раҳбар таъйинлаган ва у аспирантурани ўта бошлаган. Ёш олим Илёс Низомиддинов уч йил аспирантурада ўқиб, уни битириб Тошкентга тарих фанлари номзоди илмий даржажасини олган ҳолда қайтиб келди. Сўнгра бу ерда Шарқшунослик институтида, Олий ўқув юртларида йиллаб муваффақият билан ишлади, илмий тадқиқотлар яратди, китоблар чиқарди. У тарих фанлари доктори бўлди. Афсуски, умри қисқа экан ҳозир у дунёдан ўтган.

Шарқ факультетини битириб чиққан ёш мутахассисларни Шарқшунослик институтига ишга жалб қилмоқда ҳам гоҳо мустақил йўл тутмоққа тўғри келган. Ўрин бўлса уларни хизматга, бўлмаса аспирантурага ўтказилган. Аспирантура муҳлати биттанларга ёрдам курсатиб, гоҳ уларнинг муҳлати узайтирилган, гоҳ уларни штатга ўтказиб иш ҳақи тўланган ҳолда ўз диссертацияларини тамомлашга имкон берилган. Бу йўлдан изчил борганмиз. ЎзФА президенти Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаевнинг белгилаб берган йўли шундай эди. Илмий кадрлар тайёрлаш бош масала. У ҳар доим диққат марказида бўлмоғи шарт. Биз шунга қўлдан келганича амал қилар эдик.

1954 йил март ойидан бошлаб менга Шарқшунослик институтидаги илмий фаолиятни республика миқёсидаги ижтимоий ва

давлат ишлари билан бирга олиб бормоққа тўғри келди. Шундай шароит бутун умр давом этди десам ҳам муболага бўлмас.

Ҳар ҳолда бундай ўриндошлик илмий котиблик лавозимида ноқулай бўлар эди. Чунки бу лавозим ҳам асосан ташкилий иш — лардан иборат. Илмий котиб сифатида илмий текшириш ишла — рининг режаларини тузиш, уларнинг бажарилиши бўйича илмий ҳисоботлар йиғиш ва ёзиш, илмий ишларнинг уюштирилиши, амалга оширилиши ва истиқболи тўғрисидаги ҳужжатларни тай — ёрлаш; илмий кенгаш йиғилишлари, улардаги илмий докладлар муҳокамаси, илмий сессияларни тайёрлаш ва ўтказиш каби ижо — дий характердаги ишларни бажариш менга оғир эмас эди. Аммо канцелярия, иш юритиш, статистик ҳисоботга оид маълумотларни тайёрлаш менга жуда қийин туюлар эди.

Иккита мисол келтираман.

Аспирантлар тўғрисида Тошкент шаҳар статуправлениесига ҳисобот бермоқ керак. Мен ҳисобот тайёрласам ё битта ортиқ чиқади, ё битта етишмайди. Яна умумий сондан ташқари айрим катаклардаги сонлар бир — бирига ўхшаш, баъзи катаклардаги сон — лар эса бир — бирига қўшилганда бошқа бир катакдаги сонга ба — робар чиқиши керак. Менда эса ҳеч катаклардаги сонлар бу қоидага мос келмайди. Жуда қийналиб кетдим. Мен ҳисоботни ўз вақтида топширмаганим учун шаҳарнинг умумий статотчети ёпилмаган. Ниҳоят ўша шаҳар бошқармасидаги бир инсофли ходим мен тай — ёрлаган маълумот асосида статотчетни ўзи тузиб берди. Сўнг менга маслаҳат бердики, бу менинг ишим эмас экан. Менинг ўз илмий фаолиятим билан шугулланганим мақбулроқдир.

Бошқа бир ҳодиса эса фақат менигина эмас, балки бир неча одамнинг елкасига тоғдай оғирлиги билан тушди.

Москвадан бир ёш илмий даражаси йўқ мутахассис Шарқшу — нослик институтига ишга кирмоқчи бўлиб шахсий делосини юбор — ган. Бу делода ўша одамнинг таржимаи ҳоли, тўлағазилган анкета (личнўй листок учета кадров), Олий маълумоти тўғрисидаги дип — ломнинг нотариал копияси ва аризаси бор. Бу ҳужжатларни кўр — гач, Шарқшунослик институтининг директори уни ишга олмаққа розилик бермади. Чунки бундай ёш мутахассисларни Тошкент — даги Шарқ факультети ҳар йили пачкалаб чиқариб турибди. Бизга илмий даражаси бор, яъни фан номзодлари, фан докторлари ке — рак. Бу жавобдан сўнг мен бу делони архивга солиб қўйдим. Ўша мутахассис делони институтга юбормаган, Тошкентдаги бир та — ниши орқали бериб юборган. Орадан бир қанча вақт ўтди. Ўша

одамнинг Тошкентдаги таниши юқори идорага жавобгарлик бир лавозимга кўтарилган.

Бир куни менга ЎзФА Президиумидан телефон бўлди.

- Фалончининг шахсий делоси сизлардами?
- Шундай.
- Ўшани менга келтириб беринг.
- Хўб.

Мен ўша шахсий делони олиб Президиумга бордим ва телефон қилган ЎзФА Президиум аъзоси, ҳурматли бир олимнинг ўз қўлига топширдим.

Орадан бир неча вақт ўтди. Бу иш менинг хотирамдан ҳам чи – қиб кетди.

Бир кун Юқори идоранинг бир инструктори менга телефон қилди ва деди:

- Фалончининг шахсий делоси сендами?

Мен бу инструкторни танир эдим. У илгари Академияда ишлаган. Шунинг учун гоҳо мен билан бемалол, ғайри расмий ра – вишда гаплашар эди.

– Менда эди. Уни фалончи домумла сўраган эдилар. Олиб бо – риб ўша кишига топширганман.

– Бизнинг бошлиғимизга ўша дело эгаси таниш экан. Бошлиқ делони топинглар деб ҳаммамизни қийратмоқда. Бир бало қилиб менга топиб юборинглар, бўлмаса бу золим бизни ҳоли жони – мизга қўймайди.

Мен ЎзФА Президиумига бориб ўша домумла билан учрашдим. У киши дедилар:

– Кеча отаўх куни агайин келиб ҳамма қоғозларни титкилаб чиқдим, ҳеч қайерда йўқ. Сизга қайтарганми эдим.

- Йўқ, ўшандан бери сиз билан энди учрашувимиз.

– Менга ҳам телефон қилиб ўша делони талаб қилиб ётибди ўроқ фалончи писмадонивич, яна шундай қисталан қиладики, гоҳатим тоқ бўлиб кетди.

Эртаси куни яна менга юқори идорадан телефон бўлди.

- Азиз, делони топмадингми?

– Йўқ. Президиумга бориб домумла билан учрашдим. У киши ҳам азоб чекиб ётибдилар. Топмадилар.

- Бу золим ҳаммамизни ўлдирадур, энди.

Шундан сўнг мен таътил олиб кўқонга кетдим. Ҳеч бўлмаса шунақа телефонлардан нарироқ турай. қайтиб келганимдан кейин ўлдиурса ўлдирадур.

Қўқонда эканимда бирдан газеталарда бир хабар ўқиб шундай енгил тортдимки, гўё елкамдан тоғ тушгандай бўлди. Тошкентда юқори идоранинг катта мажлиси бўлибди. Мажлисда бизни арзимаган нар — сага зириллатаётган ўша бошлиқ, (золим) ишдан олинбди.

Қўқонда кўп юрмай тезда Тошкентта қайтдим ва институтта ишга чиқдим. Ишлар ўз оқимида бормоқда. Безовта қилувчи те — лефон қўнғироқлари ҳам йўқ. Тинчгина ишлаб юрдик. Мен бу ишлардан хулоса қилиб қайсики ҳужжатни бирор ёққа сўралса дарров буни иш дафтаримда ёзиб белги қиладиган бўлдим. Фалон № ... кун. соат да фалончига топширилди. Фалон вақтда қайтариб олинди каби.

Бир куни менга телефон бўлди. Трубкани олдим. Саломлашдик.

— Юқори идорадан гапиряпман. Фалончиман. Сиз илмий котибми?

— Шундай.

— Фалончи ўртоқ сизларда ишлайдими?

— Шундай.

— Шунинг шахсий делосини бизга бериб юборинг.

— Бераолмайман.

— Нега?

— Бир маротаба шундай делони элтиб бериб ўтдек куй — ганман. Энди бу хатони такрорламайман.

— Нима қилмоқ керак, сизнингча?

— Бир одамингиз ўша делони сўраб хат билан келсин ва тилхат бериб олиб кетсин.

— Сиз тушуняписизми ким билан галлашаётганингизни, биз юқори идорадан гапиряпмиз.

— Ўша сафар ҳам ишга юқори идора аралашган, азиятини эса биз чекканмиз. Барибир мен делони юбормайман.

Шу билан гап тугади. Хайрият иккинчи бор телефон бўлмади.

Илмий котиблик билан боғлиқ ана шундай юмушлар ўлгудек жонимга тегди. Бу вазифадан бўшатиб мени катта илмий ходим — ликка ўтказмоқни дирекциядан қанча сўрадим. Ниҳоят ўша юқори идоранинг аралашувидан сўнг бу масала ҳал бўлди. Мен илмий котибликни катта ёшли ҳамкасамиз Зейнал Гашимович Риза — елга топшириб энди катта илмий ходим бўлиб ишлай бошладим. Лекин асосий вақтим ижтимоий фаолиятта сарф бўлар эди. Бу тўғрида ўз ўрнида айтиб ўтаман.

ҚАДИМИЙ МЕРОСНИ ЎРГАНИШ

1950 йил. Бир куни Убайдулла Каримов менга бизнинг инсти — тутимизда Абу Райҳон Беруний вафотининг 900 йиллиги тадбири бўйича тайёргарлик бўлаётганини айтдилар. У вақтларда биз Абу Райҳон Беруний тўғрисида жуда оз маълумотга эга эдик. Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институтининг директори Воҳид Йўлдо — шевич Зоҳидов фалсафа фанлари доктори эдилар. У киши қади — мий шарқ фалсафасининг моҳир билимдони бўлганлар. Шу одам — нинг ташаббуси билан Беруний вафотининг 900 йиллигини ўтказиш учун ҳаракат бошланган экан.

Ўша вақтда институтда араб тилини яхши биладиган ўзбек ва рус олимлари ишлашар эди. Улар Абдуфаттоҳ Расулов, Мадаминжон Абдурахмонов, Эшонжон Муҳаммадхўжаев, Абдуқодир Муродов, Солеҳ Муталлибовлар; рус олимларидан Михаил Александрович Салье. Маълумки, Абу Райҳон Беруний ўрта асрдаги барча олим — лар қатори ўз асарларини араб тилида ёзган. Демак оддин бу асар — ларнинг ҳеч бўлмаса бир бўлагини ўзбек тилига таржима қилмоқ керак. Институт кейинчалик бу иш билан чуқур шуғулланди.

В.Ю.Зоҳидовнинг ташаббуси билан ўша вақтда Беруний тўғ — рисида бир илмий тўплам тузилди ва у 1950 йилда Тошкентда ало — ҳида китоб бўлиб босилиб чиқди.

Ўзбек тилида тузилган бу тўплам "Беруний ўрта асрнинг буюк олими" деб аталган.

Бу китобда С.П.Толстов, А.А.Семенов, В.Ю.Зоҳидов, Я.Ф.Фуло — мов, Ғ.Жалолов, С.Мирзаев, А.Носировларнинг Беруний илмий мероси, унинг қўлёзмалари тўғрисидаги мақолалари келтирилган эди.

1950 йилда яна Тошкентда рус тилида "Бируни — великий уз — бекский ученый средневековья" номли мақолалар тўплами нашр этилди. Бу китобга ўзбек тилидаги тўпламдан айрим мақолалар олинган эди. Бу ишлар Ўзбекистонда ХХ асрнинг ўртасида Бе — руний илмий меросини тадқиқ этиш бўйича қўйилган илк қадам — лар бўлган.

Навбатдаги масала буюк ватандошимиз Абу Али ибн Сино ҳа — ёти ва ижодини ўрганиш ва тадқиқ этишни бошлашдан иборат. Бу ишга Шарқшунослик институтининг янги директори Сабоҳат Азимжонова бош бўлган.

1951 йили Шарқшунослик институтида Абу Али ибн Синонинг юбилейини ўтказиш тадорики бошланди. Мўлжалга кўра Ўзбе —

кистон Фанлар академиясининг мажлислар залида (Абдулла Тў – қаев 1)² Ибн Синога бағишланган илмий сессия ўтказилди. Унинг кун тартибида академик Т.Н.қори – Ниёзий, ЎзФА мухбир аъзо – лари А.А.Семенов, В.Ю.Зоҳидовларнинг Абу Али ибн Сино ва унинг илмий мероси, уни ўрганиш ва оммалаштиришга оид докладлари қўйилган.

Ушбу сессияни тайёрлаш асносида маълум бўлдики, Ўзбекис – тонда Абу Али ибн Сино асарлари устида тўлиқ илмий фаолият ҳали етарлича даражада уюштирилмаган экан. Унинг шоҳ асар – лари “Ал – қонуну фит – тиб” (“Тиб қонунлари”), “Аш – шифо” (“Шифо”) ҳали араб тилидан ўзбек ёки рус тилларига таржима қилинган эмас. Бошқа асарлари ҳам ўз тадқиқотчисини кутмоқда. Ўша даврда Абу Али ибн Синога оид кўзга кўринадиган илмий иш Содиқ Мирзаев домудла тузган “Ибн Сино асарларининг Тошкент фондидаги қўлёзмаларининг аннотацияли каталоги” бўлган.

Бу қомусчи олим олдин Тошкент Давлат халқ кутубхонасининг, улар ЎзФА Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институтига топши – рилгандан сўнг эса, шу институтдаги барча қўлёзмаларнинг илмий таърифини тузганлар. Ҳар бир асарнинг мазмунини қисқача баён этганлар. Шу билан улуг тиб олими ва файласуф Абу Али ибн Синонинг Тошкентдаги қўлёзма асарлари каталоги вужудга кел – ган.

Илмий сессия куннинг охирида, яъни иш куни тутагандан сўнг ўтказиладиган бўлди. С.Азимжонова Тошкент кечки педагогика институтининг директори Аъзамхон Рустамов билан келишди – ларки, ўша куни ўқишда бўлган студентлар ушбу сессияга таклиф этиладилар. Бу студентлар тошкентлик ўқитувчилардир. Улар ке – либ Мажлислар залини тўлдирдилар. ЎзФА илмий ходимлари ҳам келишган. Сессиядаги докладлар тингловчилар томонидан қизғин қарши олинди. Чунки ундаги ҳар бир доклад улар учун янгилик эди. Ўша куни республика газетаси “Қизил Ўзбекистон”да ака – демик Т.Н.қори – Ниёзийнинг Ибн Синога бағишланган мақоласи ҳам чоп этилди.

Илмий сессия ҳам илмий, ҳам ташкилий томондан яхши сави – яда ўтди.

² Ҳозирги Тошкентдаги Савъатшунослик институтининг қаршисида сой ёқасида икки қаватли бино бор эди. Шу иморатда Академиянинг Президиуми, Фундаментал кутубховаси, геология, Тил ва адабиёт, тарих институтлари жой – лашган. Катта мажлислар зали ҳам иккинчи қаватда бўлган. 1966 йилги ер қимирлаши вақтида бу иморат бузилиб кетди. Ҳозир бу ер кўкаламзор сайл – тоҳ. А.Қ.

Бу илмий сессия тўғрисида илмий ахборотни мен ёзганман (рус тилида). Бу ахборот Ўзбекистон ФА "Известия"сида босилиб чиққан (1951). Бу менинг ЎзФАда ишлаш бошлагандан бери биринчи бор ЎзФА нашрида чиққан мақоламдир. Шундан мамнун бўлиб юр — ганман. Орадан бир қанча вақт ўтгач, П.Н. Горьковой, ўша вақтда шу нашрлар бўйича мутасадди бўлган киши, менга айтдики, бу мақолага 100 сўм гонорар ёзилган экан, у ўзига олибди. Менинг мақоламни у таҳрир этган эмиш. Гарчи бу гонорар мен учун ҳам ўша фурсатларда ортиқча бўлмаган эрса — да, мен мақоланинг таҳ — рир этилганидан ҳам, унга гонорар ёзилганидан ҳам мутлақо бе — хабар эдим. Шунинг учун бу ишга аҳамият бермадим.

Абу Али ибн Синонинг буюк илмий меросини ўрганиш ва та — дқиқ этиш иши ХХ асрнинг ўртасида Ўзбекистонда шу йўсинда ўз давомини топган эди. Бу илмий жараённинг бошида В.Ю.Зоҳидов, Т.Н.қори — Ниёзий, А.А.Семенов, С.А.Азимжоновалар турганлар.

Ибн Сино илмий меросини тадқиқ этиш ишлари Шарқшунос — лик институтида марказлашган эди. Шунинг учун бу ишларнинг тафсилотидан озми — кўпми хабарим бор.

Академик Т.Н.қори — Ниёзийнинг "Очерки истории культуры советского Узбекистана" (М.1955) китобида Абу Али ибн Сино илмий меросининг аҳамияти тўғрисида қимматли фикрлар баён қилинган. Бу китобда академик Т.Н.қори — Ниёзий "Тиб қонун — лари" асари билан Ибн Синонинг бутун дунё миқёсида катта обрў ва эътирофга эга бўлганини ёзади. "Тиб қонунлари" катта тиббий қомус китобидир. Унда тиб илмлари тўла жамланган. Ўша давр — ларда тиб илми эришган барча ютуқлар бу китобда кўрсатилган. Олдинги даврларга оид тиббий билимлар ҳам унда ўз аксини топган. "Тиб қонунлари"да Ибн Сино инсониятнинг тиб соҳасида қўлга киритган барча билимларини умумлаштирган ва янги поғонага кўтарган. Бу асар узоқ асрлар давомида Шарқ мамлакатларида ҳам Оврўпада ҳам тиб илмининг ривожига таъсир кўрсатган.

ИБН СИНО "ТИБ ҚОНУНЛАРИ"НИНГ ТАРЖИМАСИ

1953 йилда Шарқшунослик институтининг директори Сабоҳат Азимжоновна Азимжорова декрет таътилига чиқдилар. У вақт — ларда бундай таътил кўпга чўзилмас, фарзанд дунёга келгандан кўп ўтмай она ишга қайтар эди. Лекин бари бир институт бир кун ҳам бошлиқсиз қолмоғи мумкин эмас. Шунинг учун ЎзФА Пре — зидиуми Шарқшунослик институтининг директори вазифасини

вақтинча бажариб турмоқни ЎзФА мухбир аъзоси Рашид Набие – вич Набиевга юклади. Бу жуда ҳалол – пок, илмий ишга жону ди – лидан берилган, талантли олим ва моҳир ташкилотчи бир киши эди. Аммо у тарих институтининг директори, ЎзФА Гуманитар Фанлар Бўлимининг бошлиғи эди. Энди унга яна бир институтни бошқариш юклатилди. Бу вазифани у маош олмай бажармоғи керак эди.

Рашид Набиевич аҳёнда бир институтга келиб кетар, ишлардан хабар олар, фойдали йўл – йўриқлар берар эдилар. Институтда директор ўринбосари йўқ. Шунинг учун ҳамма кундалик ишлар илмий котиб, яъни менинг бўйнимда.

1951 йил. Рашид Набиевич институтга навбатдаги бор келган – ларида Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” китобини араб тилидан ўзбек ва рус тилларига таржима қилиш тўғрисида маслаҳат бўлди. Унда катта илмий ходим Михаил Александрович Салье ва мен иштирок этганмиз. Рашид Набиевич бу ишнинг расал, амалга оши – рилмоғи мумкин эканини асослаб бердилар. Ўзбек тилига араб тилидан таржима қилмоқ учун Абдуфаттоҳ Расулов, Содик Мир – заев, Абдуқодир Муродовларни жалб этмоқ мумкин. Уларга ёш илмий ходимлар Азиз Қаюмов, қувомиддин Муниров, Асомиддин Ўринбоевлар ёрдам кўрсатсинлар. Рус тилида таржимасини эса Михаил Александрович Салье, Юрий Николаевич Заводовский – лар амалга оширадилар. Альфред Карлович Арендс русча таржи – манинг филологик таҳририни бажаради. Убайдулла Исроилович Каримов эса асарнинг бир қисмини араб тилидан ўзбек ва рус тилларига ўзи таржима қила олади. Яна у ўзбекча таржиманинг филологик таҳририни қилади.

Тиббий таҳрирга эса тиб олимлари жалб этилади. Шу билан келишув тугади. Рашид Набиевич бу ишни Академия раҳбарияти билан келишмоқ учун Президиумга кетдилар.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти Теша Зоҳи – дович Зоҳидов бу маслаҳатни маъқуллаган. У киши Ибн Синонинг “Тиб қонунлари” асарининг араб тилидан ўзбек ва рус тилларига таржима қилиш тўғрисидаги фикрни Ўзбекистон Компартия Мар – казий Комитетининг биринчи котиби Амин Эрматович Ниёзовга билдирганда бу бош раҳбар ҳам уни маъқуллаган. У Соғлиқни сақ – лаш министрига ёрдам кўрсатишни топширган. Молия министрли – гига эса бу ишни керакли миқдорда маблағ билан таъминлаш юк – латилган.

1954 йил март ойидан “қонун”нинг таржимаси бўйича амалий

иш бошланиб кетди. Бу вақт Шарқшунослик институтининг ди — ректори Сабоҳат Азимжонова “қонун”нинг таржимасини уюш — тириш бўйича барча ташкилий ишларга раҳбарликни ўзларига олдилар.

Марказ Шарқшунослик институтидир. Бу ерга академик Акбар Асқарович Асқаров бошчилигида тиб олимларидан иборат бир кичик гуруҳ келди. Шарқшунослик институтининг олимлари тўрт гуруппа бўлиб ишга тушганлар. Уч гуруппада икки кишидан ишла — сада С.Мирзаев — Қ.Муниров; А.Муродов — А.Ўринбоев; А.Ра — сулов — А.Қаюмов ўзбекча таржимада Убайдулла Каримов бир ўзлари бир гуруппани ташкил этадилар.

А.К.Арендс график тузган. Унда ҳар куни “қонун”нинг қайси варақлари таржима қилиниши кўрсатилган. Рус тилига таржима — ни М.А.Салье, Ю.Н.Заводовский, алоҳида — алоҳида бажарадилар. Ҳар бир таржима (русча ва ўзбекча) бир — бирита солиштириб чиқилади, шундан сўнг филологик ва тиббий таҳрирга топшири — лади. Шундан кейингина тайёр матн оққа кўчирилади ва босма — хонага жўнатилади.

Нашриёт ва босмахона ходимлари навбатчилик уюштирганлар. Улар матнни кўздан кечиргач, босмага туширадилар, корректу — расини ўқийдилар ва тайёр матнни институтга йўллайдилар. Ин — ститут билан босмахона ўртасида бир дастёр қатнаб туради. Хай — риятки, ўртадаги масофа олис эмас.

Ҳар куни иш охирида ЎзФА Президиумига, ундан эса юқори идорага “қонун”нинг неча саҳифаси таржима қилинди, таҳрирдан ўтди ва босилди деб ҳисобот юборилиб туради. Таржимонлар ва муҳаррирлар Министрлар Советининг овқатхонасига бирикти — рилганлар. Кундузи ўша ерда овқатланадилар.

Лекин ҳар бир ишдаги сингари “қонун”нинг таржимасида ҳам ўзига яраша тўсиқ ва ноқулайликлар туғилиб турар эди.

Бир куни Шарқшунослик институтининг биносида телефон жиринглади. Мен телефон трубкасини кўтардим.

— Шарқшунослик институти. Илмий котиб қаюмов. Са — лом алайкум — дедим мен.

— Салом, мен Молия министрлигиданман. Ибн Сино ки — тоби сизларда таржима этилмоқдами?

— Шундай.

— Таржимонлар илмий ходимларингизми?

— Шундай.

— Улар институтдан маош олиб ишлайдиларми?

– Улар институтдан оладиган маошлари учун институт илмий – тематик планидаги вазифаларни бажарадилар. “қонун” таржимаси эса уларга қўшимча вазифа этиб берилган.

– Улар таржима ишини ўша маош ҳисобига бажарсалар бўладику.

– Бўлмайди. Чунки улар таржимадан ташқари ўз режа – ларидаги ишларни ҳам бажарадилар.

Кейин билсам, бу одам Молия министрининг муовини Ҳафиз Фафуров деган киши экан. Шу амалдор таклиф берибдики, Илмий ходимлар таржимани маош ҳисобига бажараверсинлар, уларга қўшимча ҳақ тўлашнинг ҳожати йўқ.

Бу гап институтда норозилик туғдирди. Фанлар академияси – нинг бу масалани юқори идорага хабар қилиши натижасида юқори идорадан бўлган кескин танбеҳдан сўнг бу “ташаббускор” амал – дор жимиб қолди. Молия министрлиги эса Фанлар академиясига смета бўйича таржима учун кўзда тутилган маблағни тўлалигича ўтказмоққа мажбур бўлди.

“Қонун”нинг I китоби 1954 йил сентябрь ойида араб тилидан ўзбек ва рус тилларига таржима қилинди. У китоб бўлиб ўша вақ – тдаёқ босилиб чиқди. Бу китоблар Тошкентда 1954 сентябрда бўлган Тиб олимларининг Бутуниттифоқ йигинига тақдим этилди.

БОБУР ДЕВОНИ

Шарқшунослик институтининг директори Сабоҳат Азимжо – новна Азимжонова Тошкентдаги педагогика билим юрти, сўнг Тошкент Педагогика институтини тамомлаганлар. Сўнгга Ленин – градга аспирантурага ўқишга кетганлар. У ерда академик Юрий Николаевич Якубовский раҳбарлигида Фарғона тарихи (Умар – шайх мирзо ва Бобур ҳокимияти) бўйича номзодлик диссертаци – яси устида ишлаганлар. 1949 йили диссертация ёқлаб сўнг Тош – кентга келдилар. Ўша йили ЎзФА Шарқшунослик институтига катта илмий ходим бўлиб ишга кирганлар. Сабоҳат Азимжоновна билан шу ерда танишганман.

1950 йилда Сабоҳат Азимжоновна Шарқшунослик институтига директор этиб таъйинландилар. Бу олима институтта 27 йил раҳ – барлик қилдилар.

Бу орада институтнинг янги иморати қурилди.

қўлёзмалар фонди бойиди. Унинг ўн икки томдан иборат ка – талоглари нашр этилди. Ибн Сино, Абу Райҳон Беруний, ар – Ро –

зий, Бобур каби улуг ижодкорларнинг илмий меросини тадқиқ этиш бўйича кўп ишлар амалга оширилди.

1957 йили Сабоҳат Азимжоновна менга биргалашиб Заҳирид — дин Муҳаммад Бобур шеърлар тўпламини нашрга тайёрлашни таклиф қилдилар. Мен розилик билдирдим. Асос қилиб 1917 йилда Петроградда профессор А.Самойлович томонидан босдириб чи — қарилган "Стихи императора Бабура" тўплами олинди. Бу тўп — лада Бобур шеърлари ўзбек тилида, араб ёзувида тўла эълон қилинган эди. Иккаламиз бу шеърларни араб ёзувидан ҳозирги кирилл ёзуви асосидаги ўзбек хатига ўтиришга киришдик. Сўнг кўчириб ёзилган ғазалларни алифбе тартибида жойлаштириб, ки — тобни девон ҳолига келтирдик.

Бобур яшаган даврнинг сиёсий, иқтисодий хусусиятлари тўғ — рисида С.Азимжонова кичик бир мақолача ёздилар. Мен эса Бо — бур лирикасининг ғоявий ва бадиий ўзига хос белгилари тўғри — сида ёздим. Шу билан сўз боши ҳам тайёр бўлди. Бобур шеърла — рининг Ўзбекистонда XX асрдаги биринчи нашри шу тарзда юзага келди. Бу китоб 1958 йилда Ўзбекистон Фанлар академиясининг нашриёти томонидан босиб чиқарилди. Бу нашр Порсо Шамсиев ва Воҳид Зоҳидовлар таҳрири остида юзага келган.

Ўзбекистон адабий ва илмий жамоатчилиги 1958 йил баҳорида Бобурнинг туғилганига 475 йил тўлишини Андижонда кенг ни — шонлаган. Ушбу китоб ўша Бобур байрамига етказиб берилган.

Шундан кейин Бобур шеърлари А.Пеньковский таржимасида рус тилида ҳам босилиб чиқди. Буни ҳам Ўзбекистон Фанлар ака — демиясининг нашриёти амалга оширди. Тузувчилар — Сабоҳат Азимжонова ва Азиз Қаюмов.

Шундан кейин Андижондаги Бобурга бағишланган тадбирлар якунлангач, мен — Азиз қаюмов Бобур шеърларининг бир кичик танланган тўпламини нашрга тайёрладим. Уни Ўзбекистон бадиий адабиёт нашриёти кўп нусхада чоп этиб тарқатди. Ҳаммамиз Бо — бур ижодиётининг оммалашуви ва илмий тадқиқ бошланиб кет — ганидан мамнунмиз. Озми кўпми ғурур ҳам бор.

Шунда мен қутилмаган бир танқидга дучор бўлдим. Тошкентда чиқадиган "Ўқитувчилар газетаси"да мен нашрга тайёрлаган ана шу Бобур шеърлар тўплами тўғрисида (У вақтда биз Бобир деб ёзар эдик. 1983 йилдан Бобур деб ёзабошлаганмиз) танқидий ма — қола босилиб чиқди. Уни андижонлик бир ўқитувчи ёзган эди. Мақола эгаси ўша китобда йўл қўйилган имловий хатолар, вазн бузилишларига оид бир қанча мисоллар келтирган. Шулар кито —

бдаги нуқсонлар эканини айтган. Яна хулоса қилганки, бундай нуқсонларнинг сабаби нашрга тайёрловчининг аруз вазни қоида — ларини билмаслиги, эски адабиёт матнлари устида ишлаш лаёқа — тинини пастлигидир.

Наشريёт ходими, менинг университетда шарқ факультетига бирга ўқиган ҳамкасам ва дўстим Рустам Комилов газетадаги мақоланинг бир нусхаси ва нашриёт раҳбарининг менга ёзган хати — тини келтириб берди. Бу хатда ўша мақолага жавоб ёзмоқни менга таклиф қилинган эди.

Мен "Ўқитувчилар газетаси" таҳририятига ўзимнинг жавоб — бимни ёзиб юбордим. Унда кўрсатдимки, ушбу мақола эгаси муҳтарам муаллимга мен нашрга тайёрлаган китобчани шунча диққат эътибор бериб ўқиб, ундаги нуқсонларни аниқлаб уларни тузатишни талаб этганлари учун раҳмат айтаман.

Бу нуқсонлар дарҳақиқат юз берган. Бу бизни бундан буён матн устида чуқурроқ ишлашга, корректураларга диққат билан ёнда — шувга, ҳушёрроқ бўлмоққа ундайди. Мақола эгасига миннатдор — лиқдан бошқа гапимиз йўқ.

Фақат мақолани ёзган муҳтарам муаллимнинг хулосалари яъни нашрга тайёрловчининг матн устида ишлаш ва аруз вазни қоида — ларидан хабардор ёки хабардор эмаслиги тўғрисида айтганларига аниқлик киритиш мақсадида у кишини "Бобурнинг ЎзФА нашриёти нашр этган шеърлар тўплами билан ҳам танишиб чиқмоқларини сўрай эдим. Чунки ўша тўпамни ҳам нашрга тайёрловчилардан бири мен — Азиз Қаюмовдирман. Чунки ўша нашрда бундай нуқсонларга йўл қўйилган эмас.

Хат бўйича Рустам Комилов менга "корректураларга диққат билан ёндашув" эмас, "корректураларни диққат билан ўқиш" деб ёзилгани маъқул деб маслаҳат бергани эсимда.

Хатни нашриётга бердим. Уни "Ўқитувчилар газетаси" эълон қилди.

Кейин мен Рустам Комиловга бўлган ишларни айтиб берган — ман.

"Бобур шеърлар тўплами"нинг корректурасини нашриётдан келтирган эдилар. Мен бир нусхани диққат билан кўриб чиқиб, барча тузатишларни унга киритиб нашриётга топширдим. Ўша вақтда муҳаррир йўқ экан, мен секретарга ўзим тузатган нусха солинган папкани топширдим. У эса тузатилмаган нусха солинган папкани босмахонага жўнатиб юборган. Натижада кейинги воқеалар юз берган.

Мен зинҳор – зинҳор у техник ходимани айбламоқчи эмасман. Биз ўзимиз бошлаган ишни ўзимиз охиригача етказмоққа одат – ланмоғимиз керак. Менинг бу воқеадан қилган хулосам шундай.

Лекин умуман матншуносликнинг ўзига хос томонларини ҳам тан олмоқ лозим. Мен бир қўлёзмада ўқиган эдим;

*Хатти тақдир аст берун аз ғалат
Аз ғалат холий набошаҷ ҳеч хат.*

Маъноси:

*Ҳақат тақдир хатигина хатосиз бўлади
(Бошқа) ҳеч қандай хат хатодан холий бўлмайди.*

Алишер Навоий "Сабъаи сайёр" достонини ёзиб тамомлагач, унинг ўқувчилари тўғрисида бундай деб ёзган;

*Нуқс изламак эрмаса муроди
Бер барча хунар аро кушоди*

Маъноси:

(Эй Худо), нуқсон изламоқни мақсад қилиб олмаган ўқувчи – нинг

Барча ҳунарда ишини юриштириб юборгин.

АНДИЖОНДА БОБУР БАЙРАМИ

1958 йил. Буюк ўзбек шоири, олими, мутафаккири ва давлат ар – боби Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг туғилганига 475 йил тўлди.

Ўзбекистонда у вақтларда Бобур тўғрисида турли қарама – қарши фикрлар бор эди. Бу фикрлар бир – бирига шунчалар зид эдики, гоҳо уларнинг тўқнашувидан ўтлар чақнаб кетар эди. Бу ўтлар Бобур тарафдорларини куйдирган пайтлар ҳам бўлган.

Аммо 1953 йилдан кейин Совет Иттифоқи деб аталган мамла – кат халқининг ҳаётида айрим ғоявий ва маънавий ўзгаришлар юз берди. Хусусан 1956 йилги КПСС Марказий Комитети қарорла – ридан кейин бу ўзгаришлар анча кучайди. Шунда Бобуршунослик деган илмий йўналишнинг ривожини учун ҳам қулай шароит ярал – ганга ўхшаб қолди. Лекин очигини буюк миннатдорлик билан қайд этмоқ керакки, Бобуршуносликнинг том маънодаги юксалиши 1991 йили – Ўзбекистон мустақил тараққиёт йўлига кирган, эркин – ликнинг ҳаётбахш ҳавосидан тўйиб – тўйиб нафас ола бошлаган йилларидагина юз берган.

Ўзбекистон раҳбарияти Бобурнинг туғилганига 475 йил тўлга — нини Андижонда, Бобурнинг туғилиб ўсган шаҳарида ўтказмоққа рухсат берди.

Эрта баҳор ҳар ёнда лолалар ва лолақизғалдоқлар очилиб дала ва қирларни безатаётган фурсат. Баҳор шаббодалари кўнгилга фароғат бахш этиб еладилар. Ҳаво иссиқ ҳам эмас, совуқ ҳам. Табиат ўзига оро бермоқда. Дарахтларда куртаклар туғилмоқда. Улар гуллар билан бурканган. Худди Бобур ёзганидек

*Хотирни баҳор фаслида гашт оладур
Кўз нуруни ранги лолау гашт оладур
Хуш улки толаларда юруб сайр этса
Бу фаслдаким, латифу дилкаш толадур.*

Тошкентдан Андижонга борадиган поезд кечга томон йўлга чиқади ва эрталаб Андижонга етиб боради. Поезд жўнаши олди — дан Шарқигунослик институти илмий ходимларидан бир гуруҳи перронда вагон олиши олдида жам бўлганлар. Улар Сабоҳат Азим — жонова, Озодхон Шомансурова, Абдуллажон Жувонмардиев, Қувомиддин Муниров, Асомиддин Ўринбоев, Убайдулла Каримов, мен — Азиз Қажумов ўша вақтда бошқа жойда ишлаган бўлсам ҳам улар билан бирга эдим.

Бонг урилди. Ҳаммамиз шошиб — пишиб вагонга кирдик ва ўз купеларимизга жойлашдик. ЎзФА дан яна тарих, Тил ва адабиёт, Адабиёт музейи ходимлари ҳам поездга чиққанлар. Поезд жўнаб кетди. Вагонда биз билан бирга қўшни купеда Ўзбекистон Ком — партия Марказий Комитетининг фан, олий мактаб бўлими мудирани Султонович Султонов ҳам бормоқда эдилар. Гарчи Бобур — нинг туғилганига 475 йил тўлишини нишонлаш тўғрисида махсус қарор эълон қилинмаган бўлса — да, юқори идора бўлим бошли — гининг иштироки бу тadbирнинг баланд даражада бўлмоғини бил — дирар эди.

Эрталаб Андижонга етиб келдик. Тошкентлик меҳмонларни Андижоннинг вилоят ва шаҳар ҳокимияти раҳбарлари, шаҳар жа — моатчилиги вакиллари кутиб олдилар. Режага кўра Андижон шаҳ — рида Бобур ижодига бағишланган илмий сессия ўтмоғи керак. Сўнгра ўшга бориб Бобур Сулаймон тоғда бино қилган ҳужрани кўриш. Ўш шаҳар жамоатчилиги вакиллари билан учрашувимиз мўлжалланган. Яна Андижон вилоятида айрим туманларда адабий учрашувлар уюштириш кўзда тутилган.

Бу тадбирда қатнашаётган ЎзФА илмий ходимлар гуруҳини ЎзФА вице – президенти Иброҳим Мўминов бошқарганлар. Бу гуруҳда академик ғафур ғулом, Воҳид Зоҳидов, Хадича Сулаймонова, Т.Н.қори – Ниёзий, Муҳаммаджон Йўлдошев, Рашид Набиев каби катта олимлар ҳам бор эди.

Бобурга бағишланган сессияда тошкентлик олимлар В.Ю.Зо – ҳидов, Я.ғуломов, С.Азимжонова, Н.Б.Байкова ва бошқалар док – лад қилдилар. Мен ҳам Бобур лирикаси тўғрисида сўзладим.

Докладлар тутагач, йиғин қатнашчиларидан илтимос тушдики, академик ғафур ғулом Бобурнинг баъзи шеърларидан ўқиб бер – салар. Мажлис раиси Т.Н.қори – Ниёзий бу таклифни эълон қила – ётганда ғафур ғулом менга Бобурнинг бирор шеърини дарров танлаб топмоқни буюрдилар. Мен дарҳол Бобурнинг проф. А.Самойло – вич 1917 йили Петроградда нашр қилган тўпламидан (араб ёзу – вида) бир ғазални топиб ғафур ғулом домуллага кўрсатдим. Унинг биринчи мисраи бундай:

Нахуш бўлғайки, бир кун уйқилиқ бахтимни уйғотсам

Мен шошиб китобни ғафур ғулом домуллага узатдим. У киши китобни олиб минбарга ўтдилар. Ҳамма иштиёқ билан шоирнинг шеър ўқишини кутмоқда. Шоир кўз ойнакни олиб кўзларига тақ – дилар ва улуғвор оҳисталик, ғафур ғуломона эҳтирос ва дона – доналикни бирлаштирган ҳолда шеърни ўқий бошладилар:

Нахуш бўлғайки, бу кун уйқилиқ бахтимни уйғотсам

Мен шеърни эшитар эканман, ўша заҳоти зил кетдим. Мен шошиб бу шеърнинг иккинчи мисраига қарамаган эканман. Бо – шқа шеърни танлаш лозим эди. Аммо энди кеч. Шоир шеърни ўқишда давом этдилар:

Кечалар тори мўйиндек белига чирмашиб ётсам

Иккинчи мисра ўқилгач залда бир оз жонланиш сезилди, баъ – зиларнинг босиқ кулгиси ҳам эшитилгандай бўлди. Ҳар ҳолда зал – даги тинлик шеърга шўх муносабат олдида чекинди.

Шоир бундай ўзгаришга заррача парво қилмадилар ва шеърни ўқишда давом этдилар:

*Гаҳи гулдек юзини ул шакар сўзлукни эсласам
Гаҳи шакар қиби ул юзи гулни лаълидин тотсам.*

Бу байта ҳаҷ залининг фаол муносабат билдирмоғидан мен ҳа –
вотирда эдим. Аммо аксинча залдаги шўхлик яна диққат эътибор
билан алмашди. Ҳамма бу мафтункор мисралар сеҳрига берилган
эди.

*Қани Ширин била Лайлики, сендин ноз ўрганса,
Қани Фарҳоду Мажнунким, аларга ишқ ўргатсам.*

*Ёруқ кунгуз, қоронғу кечада анжум киби бўлғай
Чекиб гар оҳ гудини кўнгул ўтини титратсам.*

*Кўзум равшанлигида бўлғай, эй Бобур, бисе камлик
Агир қоши била юзин ҳилолу ойға ўхшатсам.*

Ғафур Ғулом шеърни ўқиб бўлганларидан сўнг залда гулдурос
қарсақлар янгради. Ҳамма мамнун. Шоир секин – секин қадам
ташлаб минбардан ўз ўринларига қайтиб келиб ўлтирдилар.

Бу лавҳа менинг бир умр хотиримда қолган. Албатта бу тадбир
асносида Бобурнинг бошқа бир шеърини танлаб бермоғим лозим
эди. Бу бепарволигим учун ҳамон ўзимни койийман. Лекин Ғафур
Ғулом домулланинг оммага муомала маданияти, нотиқлик маҳо –
рати, кўпчилик билан ишлаш санъатининг кескинлигига ҳайратда
қоламан. Агар шоир биринчи байт ўқиб бўлингач, залда юз берган
ўзгаришга озгина ён берганда, тингловчиларни қўлдан чиқармоғи
мумкин эди. У жуда усталик билан ўз йўлида изчил давом этди ва
яна ҳам мани шеър жозибаси ва нотиқлик санъатининг сеҳри би –
лан ўз ихтиёрида маҳкам тутди.

Зотан улуғларнинг ҳар бир иши улуғ бир мактабдир.

* * *

Илмий сессия тугагач, тошкентлик меҳмонлар бир неча гу –
руҳларга бўлиниб Андижон вилоятининг айрим туманларига бо –
риб, у ерларда ўтказилган маданий тадбирларда иштирок этдик.

Бизнинг гуруҳда Т.Н.қори – Ниёзий, Порсо Шамсиев, Сабоҳат
Азимжонова, Қувомиддин Муниров ва мен бор эдик. Туман мар –
казидаги катта клуб одамга лиқ тўла.

Иш куни тугаган. Лекин кеч бўлгани йўқ. Режага кўра меҳ — монлар Бобур тўғрисида сўзлайдилар, сўнг туман маданият уйи ҳузуридаги бадий ҳаваскорлар концерт берадилар. Концертда Андижон вилоят театри артистлари ҳам иштирок этадилар.

Йигинни туман раҳбарларидан бири очди ва бошқарди. Бобур ҳаёти, ижоди тўғрисида яхши сўзлар айтилди. Сўнгра Бобур шеърларидан айримларини ўқиш менга топширилди

Мен Президиумда Сабоҳат Азимжонованинг ёнларида зални кузатиб ўтирар эдим. Бу ерда турли одамлар йиғилган. Катта — ю кичик, эркагу аёл, турли касб эгалари, эҳтимол чойхонада вақт ўтказувчи бекорчиларгача. Уларга ҳассос шоирнинг назокатли шеърларини етказиш осон эмас. Тингловчилар ўқилган шеърни тушунадиларми — йўқми, уни қабул қила оладиларми? Шу савол мени ҳаяжонлантирар эди. Кўпчиликка бундай кайфият билан шеър ўқиш мумкин эмас. Лекин ўқиш керак. Менда бундай шароитга муносабат аллақачон шаклланган. Унда ўзим учун ўқийман. Ўзим шу шеърлар мазмуни, гўзаллиги, жарангидан баҳра топаман.

Бобур шеърларидан айримларини ўқиб бермоқ учун минбарга чиққанимда шундай кайфият фикримда ҳукмрон эди. Бобур ру — бойларидан ўқий бошладим:

*Жонимда менинг ҳаёти жоним сенсен
Жисмимда менинг руҳи равоним сенсен.
Бобурки сенингдек ўзга йўқ ёри азизи
Ал—қиссаки, умри жовидоним сенсен.*

*Рафторию қаддиға равоним садақа
Бир боқишиға икки жаҳоним садақа.
Оғзию белига бугу набудум сарф
Кўзию лабига жисму жоним садақа.*

Шеър ўқиш тугагач, залда қарсақлар янгради. Мен бунини Бо — бурнинг руҳига ҳурмат намоиши сингари қабул қилдим. Лекин бу қарсақлар ўша кишиларнинг шеър мазмунини тушуниб, идрок этиб ундан таъсирланиб қилган олқишлари эканига шубҳам бор.

Клубдаги йиғилиш тугагач, меҳмонлар ва мезбонлар дастурхон атрофида жам бўлдилар. Озгина суҳбат бўлди. Хусусан устоз ака — демик қори — Ниёзийнинг оқилона ва ширин суҳбат қурганлари барчанинг кўнглига ёқимли эди.

Сўнг биз Андижонга қайтдик. Йўлда автомашинада мен Сабо —

ҳат Азимжонова билан суҳбатлашиб келдим. У киши менинг Бобур шеърларини яхши ўқиганимни мақтаб гапирдилар. Мен у кишига кўнглимдаги шубҳаларни билдирдим. Шундай гўзал шеърый мис — ралар Бобур талантининг кучи ва ўткирлигини кўрсатади. Лекин уни тинглаганлар шуни ҳис қила оларми эдилар. Ҳурмат учун эмас, балки ўша шеърлар кўзгатган ҳаяжон туфайли янграган қарсақ — лар муҳим.

Сабоҳат Азимжонова менга таскин бериб дедилар:

— Мен ҳам зални кузатиб ўлтирдим. Албатта бугун залдаги тингловчилар бир хил эмас. Аммо олдинги қаторда ўлтирган бир — икки оқ калтасоқолли кишиларни кўрдим. Улар ҳар бир мисрани жон қулоғи билан тинглар, шеърнинг оҳанги ва мазмунидан завқланиб тебраниб ўлтиришар ва шеърлар тутагач завқ — шавқ билан қарсақ чалар, чеҳраларидан мамнунлик ва хурсандлик нурлари сочилар эди. Шундай одамларга киши шеър ўқиб ҳордиги чиқса арзийди.

Сабоҳат Азимжонованинг бу сўзлари жуда мазмундор эди. Чунки дарҳақиқат ҳар бир даврада, гуруҳда, йиғинда, у киши айтганларидек, завқли, шеърни севгучи, уни яхши тушуниб қадрловчи кишилар топилади. Ана шундайлар учун ҳар қандай яхши шеърни ўқимоқ керак. Уларга роҳат етказмоқ керак.

Бирор йиғинни шундай одамларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Бу суҳбатдан ана шундай баҳра олганман. Ҳамон шу хулосага содиқман.

* * *

Эртаси кунни Андижон вилояти ва шаҳарининг бошлиқлари билан бирга тошкентлик меҳмонлар ва Андижон зиёлиларидан бир гуруҳи Андижондан Ўш сари йўл олдик.

Асфальт лентаси бўйлаб автомашиналар узун қатор бўлиб елиб борадилар. Далалар кўм — кўк, лолақизғалдоқлар қизаришиб бўй силтайдилар. Ғир — ғир эсган шаббода ёноқларни сийпалаб қоча — ди. Шаҳарлар орасидаги масофа унча узоқ эмас.

Кўп ўтмай йўл бўйида бизни кутиб турган бир гуруҳ одамлар ёнига етиб келдик. Бу ер Ўзбекистон ва Қирғизистон чегараси экан. Турган одамлар қирғиз элининг вакиллари. Улар Ўзбекис — тонлик биродарларини қучоқ очиб кутиб олдилар. Ҳамма бир — бири билан илиқ саломлашади, кўришади, ҳол — аҳвол сўрашиша — ди...

*Азм айла сабо ул гули хандонимға
Не гулки, қуёшдек моҳи тобонимға,
Етгил гағи иштиёқ ила Бобурдин
Зинҳор дегил салом туққонимки!*

Бобурнинг бу саломини ҳам биз қирғиз туққонларимизга келтирган эдик.

Меҳмонлар Ўш шаҳарининг марказидаги Сулаймон тоғни тамошо қилдилар. Бу тоғда Бобур томонидан қурилган бир ҳужрани зиёрат қилдилар. Пешиндан кейин Ўш атрофидаги истироҳатгоҳлардан бирида катта дастурхон ёзиб меҳмонлар шарафига зиёрат уюштирилди.

Бобур байрами Ўш халқи учун ҳам маданият ва халқлар дўстлиги байрамига айланиб кетди. Дастурхон атрофида дўстлик, биродарлик шарафига қадаҳлар кўтарилди.

Мен ўша вақтда Мирзо Олим Мушрифнинг "Ансоб ус-салотин фи таворихи хавоқин" ("Султонларнинг насаблари ва хоқонларнинг тарихлари") китоби устида ишламоқда эдим. Бу китобда XVIII асрда Қўқон хонлигида ўзбек ва Қирғиз-Қипчоқ феодаллари ҳокимият таллашиб олиб борган қонли урушлар жуда очиқ ва аниқ кўрсатилган. Бу мудҳиш урушларда кўп беғуноҳ одамларнинг ҳаётига зарба берилган. Халқ турмуши тушқунлик сари юз ўтирган.

Мана энди икки биродар халқ, ўзбеклар ва қирғизлар бир дастурхон атрофида икки халқ учун ҳам қадрли бўлган улуғ шоир ва мутафаккир, давлат арбоби Заҳриддин Муҳаммад Бобур хотирасини нишонламоқдалар. Демак халқларни биродарликка, дўстлик ва бирдамликка ундовчи шундай зотлар халқлар учун керак экан — да.

Алишер Навоий авлодларга ўғит бериб деган эди:

*Олам аҳли билингизким, иш эмас душманлик
Ёр ўлинг бир—бирингизгаки, эрур ёрлиғ иш!*

Ҳаммамиз бу доно маслаҳатни хотирда тутайлик, унга амал қилайлик. Ҳаёт моҳияти бирдамлик, дўстлик ва биродарликдир!

Андижондаги тадбирлар тугалланиб Тошкентга қайтиб келдик. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Абу Райҳон Беруний номи Шарқшунослик институтида Бобур ижодини ўрганиш иши давом этди.

Энди Бобурнинг шоҳ асари "Бобурнома"ни нашр этиш кун тар —

тибига қўйилди ва бу иш амалга оширилди.

"Бобурнома"нинг ўзбек тилидаги нусхаси Содиқ Мирзаев ва Порсо Шамсиевлар томонидан 1948 йили нашр этилган эди. Энди улар "Бобурнома"нинг матнини янгидан нашрга тайёрладилар. Унга академик В.Ю.Зоҳидов муфассал кириш мақоласи ёздилар. Бу китоб 1960 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти томонидан чоп этилди.

Ундан икки йил олдин 1958 йилда "Бобурнома"нинг ўзбек тилидан рус тилига қилинган таржимаси нашр этилган эди. Бу таржимани Михаил Александрович Салье амалга оширган. Китоб маъсул муҳаррири Сабоҳат Азимжоновна.

Шундай қилиб Шарқшунослик институтида Бобур ижодини тадқиқ этиш, унинг ижодий меросини оммалаштириш изчил давом этади.

ҚЎЛЁЗМАЛАР ФОНДИНИ БОЙИТИШ

Ўзбекистон аҳолисининг қўлида қўлёзма ва тошбосма китоблар кўп. Ўша вақтларда, яъни XX асрнинг эллигинчи йилларида эса ҳозиргидан ҳам кўпроқ эди. Институт дирекцияси республика вилоятларига уч – тўрт кишини командировкага жўнатар ва улар вилоятларга бориб аҳоли қўлидаги китобларни сотиб олиб Тошкентта Шарқшунослик институтига келтирар эдилар. Бу иш муттасил давом этар эди.

Фарғона вилоятига қувомиддин Муниров, Абдуқодир Муродов домудла ва мен Азиз Қажумов уччаламиз шу мақсадда жўнадик. Табиий олдин директор номидан Қўқон шаҳаридаги марказий меҳмонхонага телеграмма берилдики, икки олимга жой ҳозирлаб қўйилса. (Мен ўзимизнинг ҳовлига тушаман). Чунки иш Қўқондан бошланиши керак эди. (Амалда қўқондаёқ иш битди).

Поезд эрталаб Қўқон шаҳарига етиб келди. Мен ҳамроҳларим билан меҳмонхонага келдим. Бу ерда яхши жой ҳозирлаб қўйилган экан. Ҳамроҳларим шу ерга жойландилар. Улар бир оз дам олиб нафасни ростлаб олгунларигача мен ҳовлига бориб келади – ган бўлдим.

Пешиндан кейин биз яна учрашдик. Иш жойи этиб қўқон шаҳари Соҳибзода ҳазрат мадрасасининг бир бўлагида жойлашган Муқимий уй – музейи (ҳужра)ни танладик. У ерда устоз шоир Чархий домудла хизмат қиладилар. Бу киши бизнинг ишимизга кўмаклашадиган бўлганлар. Келишилган вақтда ҳужрада бўлдик. Чархий

домулла бизни мамнуният билан кутиб олдилар. Ишни уюштириш мас — лаҳатини қилдик. Тошкентда эканимизда Шарқшунослик институти томонидан республика газетасида аҳолидан қўлёзма китоблар сотиб олажогимиз тўғрисида эълон берилган эди. Шундан сўнг кўқондан ҳам бир хат келган, унда хат ёзувчи узида отасидан қолган қўлёзмалар борлиги ва уни институтга сотмоқчи эканини хабар қилган эди. Ҳозир ўша уйга боришга қарор қилдик. Яна Тошкентдан қўлёзма китоблар сотиб оломоқ учун комиссия келгани тўғрисида кўқонда ҳам эълон бериладиган бўлди. Шаҳар кичик. қўлёзма билан қизиққан ва шуғулла — нуқчилар оз. Шунинг учун бу хабар тезда одамлар ўртасида ёйилган.

Яна айрим "чаққонлар" қишлоқлардан қўлёзма китобларни ҳар кимдан йиғиб келиб бизга пулламоқчи ҳам бўладилар. Уларнинг хизматидан ҳам фойдаланамиз. Ҳар ҳолда қандай қилиб бўлмасин қўлёзмаларни йиғиб оломоқ лозим. Бўлмаса уларнинг йўқолиб кет — моғи ҳеч гап эмас.

Ўша кунидек ҳужрадан чиқиб ўша хат йўллаган кишининг уйига бордик. кўқон эски шаҳарининг эгри — қийшиқ кўчаларидан ўтиб борамиз. Барча уйлар кўчага текис қараган. Бирор дераза кўчага қарамаган. Икки тараф баланд, бадқовоқ деворлар. Улар ўртасида катта — кичик эшиклар. Одатда эшиклар ланг очиқ бўлмаса ҳам умуман ёпиқ бўлмаслиги керак. Аммо кўп эшиклар берк, ҳатто қулфлоглиқ. Адресга қараб мўлжалга етиб келдик. Ёпиқ эшикнинг зулфунини қоқдик. Кўп ўтмай ичкаридан эркак кишининг белги сифатида сунъий йўтал овози эшитилди ва эшик очилди. Бир йи — гитча чиқиб салом берди. Биз алик қайтаргач, ўзимизни танитдик. У йигит бир оз муҳлат сўради — ю изига қайтди. Сал туриб яна чиқди ва бизни ичкарига таклиф қилди. Унинг кетидан юриб биз ҳам ичкарига кирдик. Кичик бир ҳовли. Унинг бир томонида икки — уч хоналар бор. Йигит бизни бир хонага бошлаб кирди. У ерда бир бардамгина кампир бизни кутиб олди ва саломлашди. Ўлтирдик. Сўнг йигит бошқа хонадан китобларни кўтариб олиб чиқа бош — лади. Биз Шарқшунослик институтининг уч илмий ходими Абду — қодир Муродов домулла, Қувомиддин Муниров ва мен — Азиз Қаюмов китобларни бирма — бир кўра бошладик. Уларнинг кўпи Туркияда босилган турли журналлар эди. Биз уларни эгасига қай — тардик. Чунки бизни кўпроқ қўлёзма китоблар қизиқтирар эди. Бу ишни кузатиб ўлтирган кампир, агар бечора уй эгаси тирик бўл — ганида бундай китобларни ҳеч қачон сотмас эканини айтиб кўз ёши ҳам қилиб олди.

Китоблар кўп. Лекин қўлёзмалар оз эди. Борлари ҳам бадиий

адабиётга мансуб эмас. Ярим кун ишладик. Керакли китобларни ажратиб олиб, уларни баҳолаб, лозим ҳужжатларни ёзиб тайёрлаб бўлгач, уй эгаларига эртага келиб пулини тўлаб олиб кетажаги — мизни айтдик. Сўнг уй эгалари билан хайрлашиб кўчага чиқдик.

Бу учрашув ва тадбир бизда сал оғир таассурот қолдирди. Ал — батта бу маърифатли ва зияли оила эди. Аммо оила бошлиғи ду — нёдан ўтган. Унинг оиласи учун араб ёзувидаги бу китоблар керак эмас. Шунинг учун уларни сотмоқчи бўлганлар. Лекин кўпчилик хорижий босма журналлар ва китоблар бўлгани учун биз уларни сотиб олмадик. қўлёзмалар эса оз. Оила бу тадбирдан кутган на — тижага эришмади. Биз ҳам қўлга киритилган натижадан қониқ — мадик. Кампирнинг оила бошлиғини эслаб тўккан кўз ёшларини кўрмоқ ҳам бизга енгил бўлган эмас. Гарчи бу оила бизнинг ке — лишимизни кутган бўлса — да, улар бизга кўқонликларга хос ман — зират кўрсатганлари йўқ. Умуман олганда муносиб, иззат — ҳур — матта сазовор бир оиланинг ҳозирги тушкун аҳволи шундай кўзга ташланиб турар эди.

Эртаси кун биз келиб бу оила билан ҳисоб — китоб қилиб со — тиб олинган бир неча қўлёзманинг пулини тўлаб олдик ва улар билан хайрлашиб кетдик.

Ундан кейинги кунимиз Муқимий ҳужра музейида бизга аж — ратилган жойда китоб келтирган одамлар билан муомалада ўтди. Бир эпчил киши ё илгари тайёрлаб қўйган, ё шу икки уч кун ичида олдин белгилаб қўйган жойлардан китобларни йигиб келган, ҳар ҳолда анча қўлёзмалар келтирган эди. У ўзи араб хатини билмай — ди, бу китобларнинг қандай эканини тушунмайди. Аммо уларни бизга пуллаш мумкинлигининг ҳавосини олган. Лекин келтирган қўлёзмалари ичида муҳимроқлари деярли йўқ эди. Кўплари илга — рилар мадрасадаги толиби илмлар учун кўчириб ёзилган қўлёз — маларнинг хароб нусхалари, муқовасиз, боши охири йўқ турли мавзулардаги асарлар, “дейдиё”лар ва ҳ.к. Улар қўлёзма бўлгани учун эгасини рози қилиб баҳо белгилаймиз, сотиб оламиз. Китоб кўп бўлгани учун сотувчининг даромади ҳам кам бўлмайди. Шундай қилиб уч — тўрт кун ичида деярли икки қоп китоб йигдик.

Бу орада бир кутилмаган тўсиққа ҳам дуч келдик. Китобларга баҳолар қўйилиб, расмий ҳужжатлар тайёрлангандан сўнг кўқон шаҳар банкидан пул олиб китоблар ҳақини тўлашимиз керак. Бан — кка борсак банк мудираси бир рус аёли пул бермади. Ваҳоланки, Шарқшунослик институти Республика банки бошқармасининг бошлиғи билан шахсан келишган ҳолда банкка пул ўтказгандан

кейингина биз йўлга чиққан эдик. Наҳд пулни ўзимиз билан олиб юрмай банк орқали олмоқ қулай бўлади, деб ишонган эдик. Энди китоб сотганлар пулни кутмоқдалар, банк мудираси эса пул бер — мади ва яқин ўртада бермоқчи ҳам эмас. Биз қўқон шаҳар банки — нинг иморатидан чиқиб кўчанинг нариги юзидаги шаҳарлараро телефон станциясига кирдик ва Тошкент Шарқшунослик инсти — тути директори Сабоҳат Азимжоновага телефон қилдик. Бўлган иш — лардан у кишини хабардор қилган ҳолда шаҳар банки мудирасининг муносабатини ҳам айтдик. Сабоҳат Азимжонова дарҳол Республика банки бошқармасининг бошлиғи билан гаплашишларини билдир — дилар ва бизга тасалли бериб кўнглимизни кўтарган бўдилар.

Эртаси куни эрталаб банкка борсак, мудиранинг авзоъи ўз — гарган эди. У дарҳол ўз одамини чақириб Тошкентдан келган ил — мий экспедициянинг маблағларини дарҳол тўлашни буюрди. Иш биттанидан мамнун бўлдик. Лекин мудирага раҳмат демасдан хай — рлашаётганимизда мудира бизга гинахонлик билан деди;

— Сизлар ёш одамларсиз. Дарров шикоят йўлига ўтмасдан ке — лишиб иш бажармоққа одатланингиз — деди.

Мен бу гапни тушунмадим. Хизмат йўли билан муомала қила — ётган вақтда нотаниш бир хизматчи билан қандай келишув бўли — ши мумкин. Мен ўз вазифамни бажармоқдаман. Сен ҳам ўз ва — зифангни бажар. Вассалом.

Тошкентга қайтиб келгач, Сабоҳат Азимжонова бизга айтиб бердиларки, у киши Республика банки раисига телефон қилиб унга қўқонда бўлган ишларни айтиб берганларида, Республика банки бошқармасининг бошлиғи уэр сўраган ва ўзбошимчалик қилгани учун қўқон шаҳар банки мудирасининг танобини тортиб қўяжа — гини айтган. Назаримда хўжайин ваъдасини бажарган бўлса ке — рак — ки, қўқондаги хизматчисининг бизга муносабати тамомийла бошқача бўлиб қолган.

Лекин биз ҳеч қачон “келишиб ишлаш” тўғрисидаги насиҳатга амал қилмаганмиз. Хизмат вазифасини қандай лозим бўлса шун — дай бажармоққа одатланганимизча қолганмиз. Шу билан бирга кейинчалик бундай банк хизматидан воз кечганмиз. Маблағ ко — миссиянинг ўз қўлида бўлади. У китобни харид қилган заҳоти, унинг эгасига ҳақини тўлайди. Сўнгра институт бухгалтериясига лозим молиявий ҳужжатларни тартибли ҳолда топширади. Кей — инги кўп экспедицияларимиз худди шундай асосда ишлади. қўл — малар фонди йилдан — йилга бойиб борди.

МАХМУР ДЕВОНИ

Шоир Махмурнинг ўшангача битта "Ҳапалак" сарлавҳали ғазали бор эди. Бу ғазалда шоир ўша "Ҳапалак" қишлоғи аҳолисининг аянч қашшоқ ҳаётини тасвирлаган. Уларнинг уй — жойи йўқлиги, ҳатто товуқ паррандаларининг ҳам очликдан озиб кетганлиги, ҳа — ёгининг ниҳоятда тушқунлиги, одамларнинг оч ва қашшоқ экан — лигини тасвирлаган. Яна подшоҳ уларга тилла пули деган солиқ солганини ёзиб хондан бу солиқни бекор қилишни сўраган. Махмур кўзонда XIX асрнинг I ярмида яшаган.

"Ҳапалак" ғазалига XIX аср II ярмида яшаб ижод этган Муқи — мий мухаммас боғлаган. Бу мухаммас анча шухрат қозонган. Шу орқали Махмур ва унинг "Ҳапалаги" адабиёт тарихига кирган. Лекин Махмур ким эди, унинг бошқа асарлари ҳам борми? Буни ҳеч ким билмас эди. Энди эса унинг бутун бошли бир девони то — пилган. Китобнинг муқовалари йўқ. Лекин варақларининг сақла — ниши тузук. Уларда араб ёзувида қора туш билан ёзилган матн — лар. Китобни топган бу инсофли одам китобни қўлтиғига тиқиб бу харобадан чиққан. Китобни бундай нарсаларни тушунадиган одамга кўрсатмоқ лозим. Бутун шаҳар биладик, қўлёзма китобларни яхши тушунадиган одам шоир Чархий домулладир (Асқарали Ҳамроа — лиев). Бу киши Муқимий хужра музейида ишлайдилар. Уша одам Чархий домуллани топиб келган. У кишига китобни кўрсатган. Чархий домулла китобни кўргач, уни ўз қўлларига олганлар. Ки — тобни келтирувчи кишидан бу китобни қолдиришни сўраганлар. У билан хайрлашгач, дарҳол бизнинг надари бузрукворимиз Пў — лажон домуллага олиб келиб кўрсатганлар. Ҳар иккала зукко зот — лар бу қўлёзманинг шоир Махмур девони эканини аниқлагач, менга хабар етказишган. Мен дарҳол Тошкентдан кўқонга етиб келдим. Чархий домулла мени ўша китобни топган одам билан учраш — тирдилар. Учаламизнинг суҳбатимиз тафсилотини келтираман.

Чархий домулла бу қўлёзма у кишининг қўлларига тушган фур — сатдан бошлаб уни қўлдан чиқарган эмаслар. Ҳамиша ўзларида сақлаганлар. Уччаламиз учрашганимизда ҳам қўлёзма домулла — нинг қўлларида эди. Домулла китобни топган одамга дедилар:

— Бу укамиз ушбу китобни сотиб олмоқчилар. Сиз ўзингиз истаган баҳони айтсангиз.

У киши баҳони айтди. У бизнинг савдолашмоғимизни кутган. Лекин мен савдолашмоқчи эмас эдим. Тошкентдаги яқинлардан қарз олиб бир оз пул олиб келган эдим. Ўша пул бу одам айтган

баҳога старли. Мен ўша заҳоти у айтган пулни қулига тугқаздим. Ўша давр баҳоларига кўра бу анча пул эди.

У одам пулни олди — ю, дуо қилиб рози бўлиб, би : билан хайр — лашиб кетди. Шундан кейин Чархий домумла қўлларидан қўймаган қўлёмзани менга топширдилар.

Мен ҳамон Чархий домланинг донолиги ва зукколигига ҳай — ратда қоламан. Чунки агар ўша қўлёмза озгина (фурсат Чархий домумланинг қўлларидан чиқиб, айниқса китобни топган одам — нинг қўлига қайта теггудай бўлса — ю, у одам китобни олиб жўнаб қолса, шундай муҳим топилмадан биз маҳрум бўлмоғимиз ҳеч гап эмас эди.

Мен Махмур девонининг қўлёмзаси устида ишладим. Уни нашр этдим. Адабиёт программалари, дарсликларида Махмур ўзига му — носиб ўринни эгаллади.

Мен ўша қўлёмзани элик беш йил ўз қўлимда асрадим. Маш — ҳур олим, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Абдуфат — тоҳ Расулов домумла бу якка — ю ягона қўлёмзадан ўз қўллари билан бир нусха кўчириб менга хотира учун тақдим этдилар.

Махмур девонининг 1950 йилда кўқонда шоир Чархий ва Пў — латжон домумла Қайюмовлар ташаббуси билан қўлга киритилган қўлёмзасини 2005 йили мен Тошкентдаги ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Давлат адабиёт музейига топширганман. У келгуси ав — лод ўзбек адабиётшунослари учун адабий манбаъ бўлиб хизмат қилади.

ИККИ ОЛИМА

1949 йилда биз Ўрта Осиё Давлат Университетининг Шарқ — шунослик факультетида ўқишни битираётган пайтимиз. Инқилоб скверигадаги иморатнинг (ҳозирги Амир Темур хиёбони) ҳовлиси — даги ётоқхонага бир иш билан кирган эдим. У ерда курсдошим Исроилжон Исмоиловни учратдим. Саломлашгач, озгина вақт суҳ — батлашиб ўлтирдик. Шунда Исмоилов менга деди;

— Эшитдингизми, икки тошкентлик қиз Ленинградда ас — пирантурани битириб Тошкентга қайтиб келишибди.

— Йўқ эшитган эмасман.

Мен бу овозанинг Университет ётоқхонасигача етиб келганига аҳамият бердим.

Бир неча кун ўтди. Бир куни Университет ректори академик С.У.Умаровнинг қабулхонасига кирган эдим. У ерда бир неча қабул

кутиб ўлтирган кишиларни кўрдим. Улар орасида бир нозик ни — ҳол. қаро кўйлақдаги қорамтир юзли қизни ҳам кўрдим. Нотаниш бўлганим учун саломлашганим йўқ.

Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш бўлимида барча илмий ходим — лар бир залда ўлтириб ишлар эдилар. Тўрда академик А.А.Семёновнинг иш столлари бор. Ундан чап томонда дераза қаршисидаги столда ўша университет ректорининг қабулхонасида учратганим қиз ўлтирар эди. Кейин билсам, Ленинградда аспирантурани би — тириб диссертация ёқлаб Тошкентга қайтиб келган икки қиздан бири шу киши экан. Бу Сабоҳат Азимжонова эди.

Шарқшунослик институтида илмий фаолиятини катта илмий ходим вазифасидан бошлаган тарих фанлари номзоди Сабоҳат Азимжонова билан ўшанда танишган эдим. Биз бу кишини ҳур — матлаб опа дер эдик.

Сабоҳат Азимжонова Тошкентда Ўқчи маҳалласида туғилиб ўсган. Машҳур ўзбек шоираси Зулфия ҳам ўша маҳалладан. Са — боҳат опа Тошкентдаги педагогика ўқув юртини битирганлар. Сўн — гра Тошкент Давлат педагогика институтининг тарих факульте — тини тамомлаб Ленинградга аспирантурага ўқишга кетганлар. У ерда академик Юрий Николаевич Якубовский раҳбарлигида "Умаршайхнинг Фарғонадаги ҳокимияти" мавзуида диссертация ёқлаб, тарих фанлари номзоди илмий даражасига мушарраф бўл — ганлар. Сўнг Тошкентга қайтиб келганлар ва ўша йили (1949) ЎзФА Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш (кейинчалик Шарқшунослик) ин — ститутига илмий ишига кирганлар.

Сабоҳат Азимжонова билан бирга Тожихон Қодирова ҳам Ле — нинградда аспирантурани ўтганлар. Унинг илмий раҳбари ҳам ака — демик Юрий Николаевич Якубовский эди. Тожихон Қодирова Ўрта асрда Ўзбекистон тарихига оид мавзуда номзодлик диссертаци — яси ёқлаганлар. Ҳар иккала дугона, икки ўзбек қизининг тарих фанлари номзоди илмий даражасига эришгани, XX асрнинг ўрта — ларида Ўзбекистон илмий ҳаётида катта воқеа эди. Тожихон Қоди — рова ЎзФА Тарих институтида илмий ходима бўлиб ишладилар.

Эсимда бор ЎзФА Президиуми икки ёш ўзбек қизининг илмий ишига раҳбарлик қилгани учун академик Ю.Н.Якубовскийга махсус қарор билан миннатдорлик изҳор этган. Бу қарор ЎзФА "Ахбо — рот"ида эълон қилинган (1949 й.).

Сабоҳат Азимжонова билан узоқ йиллар илмий ҳамкорлик қил — дим. Бу киши ақлли, камтарин, ўз предметини севган ва унга бе — рилиб хизмат қилувчи мутахассис эдилар.

1950 йилда биз ишлаётган Шарқшунослик институтининг раҳ — барлигида ўзгаришлар бўлди. Институт директори академик В.Ю. — Зоҳидов директорлик лавозимидан озод этилди. Бу киши инсти — тутда бўлим мудирини лавозимига ўтказилди. Директорлик вази — фасини вақтинча ижро этиш ёш олима Сабоҳат Азимжоновага юклатилди. Шундан кўп ўтмай 1950 йил охирида институт илмий котиби Александр Павлович Савицкий Нукусга илмий институт директорининг ўринбосари қилиб юборилди. Шундан сўнг Сабоҳат Азимжонова илмий котиблик вазифасини вақтинча бажариб тур — моқни менга — Азиз Ҳаюмовга топширдилар. Ҳар иккимиз ҳам бу хизматни ёшларга ҳос ғайрат ва тажрибасизлик билан олиб бор — ганмиз. Ишимизда кутуқлар ҳам, нуқсонлар ҳам етарли бўлган.

Ўша вақтларда институтда "Хорижий шарқ мамлакатларининг янги ва энг янги тарихи" бўлими очилди. Аммо бу соҳада ишловчи етук мутахассислар йўқ. Бўлимга йиғилганлар орасида илмий ишга лаёқати паст бўлган кимсалар ҳам бўлган. Улар илмий иш ўрнига фисқу — фасод ва ғийбат, жанжалкашлик билан шуғулланар эди — лар. Орадан бир қанча вақт ўтиб бу бўлимга бошлиқ ва дирек — торга илмий ишлар бўйича ўринбосар бўлиб Михаил Григорьевич Пикулин келгач, бўлим иши изга туша бошлади. Унгача дирек — торга ҳам менга ҳам кўп ташвишларни кечиришга тўғри келган.

Аммо биз ҳеч қачон тўғри йўлдан чекинмаганмиз. қанча оғир — лик бўлса кўтариб шу йўлдан изчил борганмиз.

Бир маҳал ўша бўлимда Гусева деган ҳиндшунос ишлар эди. У номзодлик диссертацияси ёқлагач, биздан бўшаб Москвага ишга кетадиган бўлди. Ҳисоб — китоб қилмоқ учун бўшаш варақасини (обходной лист) тўлдириш керак. Унга мен илмий котиб ҳам қўл қўйишим керак эди. Ўша варақани Гусева менга келтириб қўл қўймоқни сўради.

Мен унга дедим;

— Сиз институтда анча вақтдан бери ишлайсиз. Шу фурсатда институт илмий ишлар режасига кўра маълум илмий ишларни ёзи — шингиз керак бўлган. Шуларни институтга топширинг. Мен қабул қилиб олиб, сўнгра бу варақага қўл қўяман.

— Улар менда материал ҳолида.

— Майли материал ҳолида топширингиз. У сизнинг материа — лингиз сифатида сақланади.

— Йўқ топшира олмайман. Топширмоққа тайёр эмас.

— Ундай бўлса мен бу варақага қўл қўя олмайман.

Жанжал чиқди. Гусева директорга шикоят қилиб кирди.

Сабоҳат Азимжоновна мендан бўшаш варақасига қўл қўймоқни сўрадилар. Мен дедим; Шунча вақтдан бери ҳеч иш ёзмаган. Топ — ширадиган нарсаси йўқ. Лекин бутун вақтини беҳуда ғийбатларга, аноним хатлар ёзишга сарфлагани маълум. Энди нега мен ишла — маган одамнинг шундай кетавермоғига рози бўлмоғим мумкин.

Иш ЎзФА Президиумигача борди. ЎзФА вице — президенти К.Е.Житов маслаҳат бердики, Гусева тилхат ёзиб берсин. Унда ишни қайси фурсатда топширажагини бўйнига олиб кўрсатсин. Шунда бўшаш варақасига қўл қўйиш мумкин. Ўша тилхатни олгач, имзо — сини муҳр босиб тасдиқлангандан сўнг, мен тилхатни сейфга солиб қўйдим ва вице — президент топширигини ижро этдим.

У шу кетганича кетди ва ҳеч қандай ишни топширгани йўқ.

Сабоҳат Азимжоновна тажриба етарли бўлмаса ҳам астойдил жонкуярлик билан ишлар эди. ЎзФАнинг ўша вақтдаги президенти академик Тошмуҳаммад Алиевич Саримсоқов қўлидан кел — ганича унга ёрдам кўрсатар эди. Аммо институт фаолиятига ҳалал беришга интилувчилар ҳам оз бўлмаган. Охири Шарқшунослик институтининг иши ЎзКП Марказий Комитетининг бюросида кўриладиган бўлди. Буни уюштирувчилар мақсади Сабоҳат Азим — жоновани вақтинча директорлик мuddати тутагани учун ишдан бўшатиш ва ўрнига бошқа директор таъинлаш бўлган. Чунки одатда институт директори ЎзКП МК бюроси томонидан тасдиқ — ланиши керак эди. С.Азимжоновна эса ҳалигача тасдиқланган эмас.

1951 йили кузда бўлса керак, ўша Марказий Комитет бюро мажлисида Сабоҳат Азимжоновна институт фаолияти тўғрисида ҳисобот берди.

Шарқшунослик институти ҳали ёш. Унинг ташкил топганига энди 7 — 8 йил бўлди. Бу орада қўлёзма ва тошбосма китоблар фонди анча бойиди. Уларни сақлаш шароити бироз яхшиланди. Кито — бларни лабораторияда ишловдан ўтказиш йўлга қўйилган. қўлёзма ва тошбосма китобларни дастлабки илмий ишловдан ўтказиш тугалланди. Уларнинг илмий таърифини ёзиш авж олиб бормоқда. Кекса олимлар қаторига ёш илмий ходимлар келиб қўшилди. Улар — нинг сафи кенгайиб бормоқда.

Аммо институтнинг моддий базаси етарли эмас. Илмий мала — каси баланд кадрлар оз. Меҳнат интизомини кучайтириш гадаги вазифалардан бўлиб қолмоқда. Хорижий мамлакатларнинг янги тарихи бўйича тадқиқотлар яратиш иши кўнгилдагидек эмас.

Директорнинг нутқи унинг ўз вазифаларини яхши билиши, амалий ҳолатни тўғри таҳлил этаолишини кўрсатди. Унинг ўзи ҳам

ҳали ёш, аммо истиқболли олималардан экаши кўриниб турибди.

Муҳокамадан сўнг Ўзбекистон КП МК Комитетининг биринчи котиби, мажлис раиси Амин Эрматович Ниёзовнинг таклифига кўра Бюро Сабоҳат Азимжоновани Шарқшунослик институти директори лавозимида тасдиқлади. ЎзФА Президиумига Шарқшунослик институти раҳбариятига институт фаолиятидаги камчиликларни битиришда ёрдам кўрсатмоқни юкллади.

Шундан кейин Шарқшунослик институтининг фаолияти анча кўтарилди. Академик Сабоҳат Азимжоновна Азимжорова йигирма етти йил давомида шу институтга директорлик қилдилар. (1950 – 1977). Бу орада кўп сонли Шарқшунос олимлар етишиб чиқди. Ибн Сино, Беруний, ар – Розий, Абдураззоқ Самарқандий, Мунис, Оғаҳий каби тарихшуносларнинг асарлари ўрганилди, нашр этилди. Институтнинг янги иморати қад кўтарди. Шарқшунослик институтининг халқаро обрўи ошди. Институт турли халқаро мукофотларга сазовор бўлди.

Юрий Николаевич Якубовскийнинг яна бир шогирди Тожиҳон Қодирова эса ЎзФА Тарих институтида самарали илмий фаолият олиб борди. У Ўзбекистон тарихининг 1967 йили Тошкентда нашр этилган I жилдининг муаллифларидан. Яна Тожиҳон Қодирова Ўзбекистон тарихига оид қўлёзма манбаъларнинг моҳир билимдонлари қаторидан ўрин олган. Унинг Мовароуннаҳ ва Хуросонда деҳқонлар ҳаракати тарихидан (VIII – IX асрлар) капитал тадқиқоти илмий жамоатчилик томонидан кенг эътироф қозонган. Ҳозир (2006 й.) у киши нафақадалар.

ДОМУЛЛАЛАР

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институтига (кейин у Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти деб атала бошлади) мен 1949 йил ёзида ишга келган пайтимда бу ерда бир неча мадраса таҳсилини кўрган домуллалар илмий ходим, ёки илмий консультант бўлиб ишлар эдилар. Уларнинг ҳаммалари бошқа илмий ходимлар билан бир қаторда бир залда ўлтириб ишлаганлар. Чунки институтда бошқа илмий иш қиладиган жой бўлмаган.

Домуллалар орасида ҳам ёш, ҳам илмий тажриба жиҳатидан улурғоғи Эшонжон домумла Муҳаммадхўжаев эдилар. Бу кекса ва катта олим залга кираверишдаги биринчи столда, яъни пойгада ўлтирдилар. Бу одам оқ соқоли, бўйдор, очиқ чеҳрали ҳамма

билан баравар хуш муомала киши эдилар. Бу киши илмий кон – суьлтант бўлганидан, кимки қўлёзма китобларнинг бирор жойини ўқиш ва тушунишга қийналса, шу домулланинг ёнларига келарди. У киши дарҳол бошқа ишларини йиғиштириб қўйиб, ўша илмий ходимга ёрдам кўрсата бошлар эдилар. қўлёзма араб, форс, тур – кий тилларда бўлмоғининг бу олим учун фарқи йўқ. Домулланинг овозлари йўғон бўлганидан баланд оҳангда айтаётган тушунти – ришларини ҳаммамиз эшитиб ўлтирар эдик.

Менга айтишганки, Эшонжон Муҳаммадхўжаев домудла уму – мий тарихга оид машҳур тарих китоби "Равзат ус – сафо"га кўр – саткич тузиб чиққан эканлар. "Равзат ус – сафо" ("Поклик боғи") Мирхонд томонидан ёзилган. Форс тилида. Етти жилддан иборат. Инсоннинг пайдо бўлиши тўғрисидаги афсоналардан тортиб, то XV асргача, яъни Мирхонд яшаган замонгача бўлган тарихий во – қеаларни ёритади. "Равзат ус – сафо" бевосита Алишер Навоий – нинг таклифи, қувватлаши ва таҳрири остида юзага келган. Бу ғоят қимматли тарихий обиданинг ҳажми ҳам ғоят катта. Унга илмий кўрсаткич тузмоқ мураккаб ва мушкул иш. Уни ғоят йирик ман – баъшунос олим Эшонхўжа Муҳаммадхўжаевгина амалга ошира олганлар.

Институт қўлёзмалар фондининг моҳир ва ягона билимдони тарих фанлари номзоди, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган мада – ният ходими, тарихшунос олим Қувомиддин Мунировнинг менга айтганларига кўра, бу кўрсаткич ҳозир Фондда сақланар экан. Бир вақти келиб у нашр этилар деб умидвормиз. Лекин шуни ҳам қайд этмоқ керакки, ўша кўрсаткичнинг тузилганига ҳозир XXI аср – нинг бошида элик йилдан ортиқ вақт ўтди.

Эшонжон Муҳаммадхўжаев домудла яна Ўзбекистон тарихига оид қимматли тарих китобларидан бири "Абдуллонома"нинг ҳам форс тилидан ўзбек тилига таржима қилинишида иштирок эт – ганлар. Бу асарни машҳур манбаъшунос, қомусчи олим филология фанлари номзоди Содик Мирзаев таржима қила бошлаган эдилар. Бу иш академик Ойбекнинг ҳиммати ва ташаббуси билан амалга оширилган. "Абдуллонома"нинг таржимаси Эшонжон Муҳаммад – хўжаевнинг иштироклари билан яқунланди. Бу вақтда Шарқшу – нослик институтининг директори Сабоҳат Азимжонова бўлган – лар.

Кейинчалик "Абдуллонома"нинг ўзбекча таржимаси академик Бўрибой Аҳмедов таҳрири остида нашр этилди. У икки китобдан иборат.

1950 йил. Менинг қўлимга Шарқ халқлари тарихига оид кито — блардан бири тушиб қолди. Рус тилида, Москвада босилган. Бу китобда бир қанча саллалар, серсоқол одамларнинг портретлари айрим варақларда берилган. Уларнинг остига баъзи улуғ шоир, мутафаккирларнинг номлари ёзиб қўйилган. Рассомнинг хаёла — растлиги маҳсули бўлган бу суратларнинг ўша улуғларникими ёки бошқаларникими ҳеч ким, ҳатто рассомнинг ўзи ҳам билмаса ке — рак.

Соқоли киндагигача тушган бир чолнинг ўша китобдаги сура — тини кўриб турган эдим, Эшонжон домудла яқинимга келиб са — ломлашдилар, сўнг китобдаги суратта қизиқиб қараб мендан сў — радилар;

— Бу ким экан?

Мен суврат остидаги ёзувни ўқиб бердим.

— *Мирза Абдуқодир Бедил.*

— *Домулла жиддий қараб туриб бир байт ўқидилар;*

Огаму меш чи маъни дораг?

Ин қадар реш чи маъни дораг?

Маъноси:

Огам билан қўй ўртасида қандай маъно бор?

Бу қадар узун соқолдан нима маъно бор?

Демак, одамнинг худди қўйга ўхшаб юнгини ўстиравериши, яъни бу қадар узун соқолни ўстирмоғининг нима кераги бор.

Сўнг Эшонжон Муҳаммадхўжаев домудла менга дедилар;

— Ўз шеърида шундай гапни айтган Бедил наҳотки бу қадар узун соқол қўйган бўлса...

Эшонжон Муҳаммадхўжаев институтда узоқ ишлаган эмаслар. У киши тезда дунёдан ўтдилар. Оромгоҳлари ҳамиша нурга тўла бўлсин.

Шарқшунослик институтида кўп ишламаган бўлса ҳам инсти — тут илмий фаолиятига илмий ҳисса қўшган ва уни билган одам — ларнинг чуқур ҳурматини қозонган домудла Мадаминжон Абду — раҳмонов эдилар.

1951 — 1952 йиллари мен ЎзФА аспирантларига оз фурсат форс тилидан дарс берганман. Асосий ўқув китобимиз Саъдийнинг “Ту — листон” асари. Дарсга тайёргарлик кўрган вақтимда мен кўпинча Мадаминжон Абдураҳмонов домудлага мурожаат қилар эдим. Бу киши ҳамиша кўмакка тайёр. У мен билан ўша дарсда ўтиладиган

матнларни бирга ўқир ва мен матнни ўзбекчага таржима қилаёт — ганимда диққат билан қулоқ солар эдилар. Агар таржима ва таҳ — лил, айниқса матндаги арабий сўз ва жумлаларнинг тўғри ўқили — ши ва таҳлили юз берса буни қувонч билан қарши олар эдилар. Домулланинг кайфияти ва муносабатидан ҳозирги ўзбек ёшла — ридан шу соҳаларни озми — кўпми эгаллаётган кадрлар етишиб чиқаётганидан мамнунлик туйғуси барқ уриб турар эди.

Мадаминжон Абдурахмонов домудла асли Андижондан. Бу киши Тошкентга келиб бу ерда муқим яшаб қолганлар. Шарқ қўлёзма — лари институтига академик Воҳид Зоҳидов директор этиб тайин — лангандан сўнг бошқа домулалар қатори бу киши ҳам институтга ишга жалб этилган. Мадаминжон Абдурахмонов аввал қўлёзма китобларни дастлабки илмий ишловдан ўтказиш билан шуғул — ланган. Сўнгра дирекциянинг топшириғига биноан бухоролик машҳур олим ва маърифатпарвар Аҳмад Донишнинг “Наводир ул — вақоеъ” (“Кам учрайдиган воқеалар”) китобини форс тилидан ўзбек тилига таржима қилганлар. XX асрнинг 50 — 60 нчи йиллари Аҳмад Дониш ижодий мероси диққатни ўзига жалб этган, унинг асар — лари тўлиқ ўрганила бошлаган эди. Бу соҳада айниқса қардош Тожикистон республикаси Фанлар академиясида анча ишлар қилинган.

Ўзбекистонда Аҳмад Дониш тўғрисида кўп мақола ва рисола — лар ёзилган бўлса — да, унинг асосий асарини ўзбек тилига тар — жима қилган олим Мадаминжон Абдурахмоновдирлар.

Кейинчалик бу соҳа Ўзбекистонда ўз давомини топди. Шу иш — ларнинг аввалгиларидан бири Ўрта Осиё Давлат Университети Шарқ факультетининг V курс талабаси Ҳадида Алихўжаеванинг “Аҳмад Донишнинг “Наводир ул — вақоеъ” асари ва унинг ўзбекча таржимаси” сарлавҳали диплом ишидир. Мен унга илмий раҳбар бўлганман. Ҳ.Алихўжаева бу диплом ишини 1952 йилда муваф — фақият билан ёқлади.

Кейинчалик Аҳмад Дониш асарининг ўзбекча таржимаси ЎзФА фалсафа ва ҳуқуқ институтида XIX аср ўзбек маърифатчилиги ва илмий тафаккури соҳасида олиб борилган илмий тадқиқотларда кенг истифода этилган.

1952 йили Москвада чиқадиган КПСС Марказий Комитети — нинг органи “Правда” газетасида А.Шмаков деган кимсанинг “Ин — ститут оторваннўй от жизни” деган мақоласи чиқди. Унда ЎзФА Шарқшунослик институтида ишловчи домулалар — Шарқ қўлёз — маларининг моҳир билимдонлари ва бошқа институт олимлари

тўғрисида куракда турмайдиган тухмат гаплар ёзилган эди.

Шунинг асосида ЎзФА Президиуми бир неча илмий ходим — ларни ишдан бўшатди. Шулар ичида Мадаминжон Абдурахмонов домумла ҳам бор эдилар.

Баъзилар юқори идораларга шикоят хати ёзиб ишга қайта тик — ланмоққа ёрдам сўрадилар ва бунга эришдилар ҳам.

Менинг эшитишимга кўра, Мадаминжон Абдурахмонов до — мулла ЎзФА раҳбариятига бориб учрашганлар. Уларга тахминан мана бундай деганлар;

— Сизлар чиқарган қарорга кўра биз хизматдан озод қилин — дик. Яна ишга тиклаб биздан фойдаланиш ниятингиз борми ё бошқа тирикчиликнинг ҳаракатини қилаверайликми?

У кишига "тирикчиликнинг бошқа ҳаракатини қилаверинг" деб жавоб берилган.

Шундан сўнг Мадаминжон Абдурахмонов домумла Ўрта Осиё ва қозоғистон диний идорасининг фатво бўлимига мудирлик қилиш тўғрисидаги таклифни қабул қилиб, ўша ерга хизматга ўтганлар.

Шундай қилиб ЎзФА Шарқшунослик институти комил бир олим ва юқори савияли мутахассисдан маҳрум бўлган. Диний идора эса муносиб бир билимдон олим ва арбобга эга бўлган.

Шарқшунослик институтидаги олим домумлалардан бири яна Абдуқодир Муродов эдилар. Бу киши хаттот (каллиграф), қўлёз — ма китоблар оламида хаттотнинг ўрни буюк. У қўлёзма кито — бларни ўз қўли билан кўчириб ёзади. Хаттотнинг саводхонлиги ва хушхатлиги китобнинг тақдирини ҳал қилади. Шунинг учун хат — тотлар томонидан ёзилган китобни қўлёзма дейилади. Уларнинг ҳар бири уникалдир.

Абдуқодир Муродов домумла асли Тошкентдан. Бу киши маш — ҳур тошкентлик хаттот Шоҳмурод котибдан сабоқ олганлар ва шу устознинг шогирдларидандирлар.

Шарқшунослик институтида Алишер Навоий "Хамса"сининг Навоий барҳаёт экан пайтида кўчириб ёзилган бир қўлёзма нус — хаси сақланади. (инв. № 5018). Бу қўлёзмани ўша давр — XV ас — рнинг иккинчи ярмида яшаган машҳур хаттот Абдужамил котиб кўчириб ёзган. Абдужамил котиб Алишер Навоий ва Султон Ҳу — сайн Бойқаронинг асарларинигина кўчириб ёзувчи махсус хаттот бўлган. Ўша қўлёзманинг бир неча варақлари давр ўтиши билан йўқолган. Абдуқодир Муродов шу йўқолган варақларни бошқа қўлёзмалар ёрдамида тикладилар. Яъни улардаги матнни ўз қўл — лари билан кўчириб ёзиб ўша қўлёзмага уладилар. Мен шу ва —

рақларни кўрганман. Абдуқодир Муродовнинг араб хати билан ёзганлари ўша машҳур Абдужамил котибнинг хатидан қолишмайди. Бизнинг замондошимиз Абдуқодир Муродов шундай моҳир хаттот эдилар.

Абдуқодир Муродов Ўзбекистонда яшаган ва узоқ асрлар давомида ҳусни хат билан қўлёзма китобларни кўчириб ёзган хаттотлар тўғрисидаги маълумотларни йиғиб чиқдилар. Шулар асосида мазмундор ва нодир бир асар яратдилар.

Кейинчалик шу асар асосида диссертация ёқладилар ва филология фанлари номзоди илмий даражасига мушарраф бўлдилар.

Бу диссертация китоб ҳолида нашр этилган. Бу китоб Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти "Фан" томонидан Тошкентда chop этилган Шу китобдан бир нусхасини домумла менга тақдим этган эдилар. Мен ўқидим, узоқ вақт қадрлаб асрадим. Ниҳоят бу китобни қадрли дўстим, йирик арабшунос олим, филология фанлари доктори, профессор Зоҳиджон Маҳмудович Исломовга тақдим этдим. Токим бу ёш ва талантли олимга устоз хаттот ва олим Абдуқодир Муродов домумладан ва мендан хотира бўлсин, дедим. Бу воқеа 2005 йилда Тошкентда содир бўлган.

Абдуқодир Муродов институтда қўлёзма китоблар тўғрисидаги маълумотларни инвентарь дафтарига ёзиш билан шуғулланар эдилар. Ўша инвентарь дафтарлари ҳозир гўзал ҳусни хат манбаълари ҳам бўлиб қолган.

Абдуқодир Муродов домумла яна "Мажмаъ ул – булдон" ("Шаҳарлар тўғрисидаги маълумотлар тўплами") китобини араб тилидан ўзбек тилига таржимасини ҳам бошлаган эдилар. Бу иш охирига етганми ёки йўқми, хабарим бўлмади.

Абдуқодир Муродов "Иккинчи жаҳон уруши" вақтида фронтда бўлган. У Совет Армияси солдати сифатида Россия ва Белоруссиянинг фашист босқинчилари томонидан вақтинча ишғол қилинган ерларини озод қилишда иштирок этган. ғалабадан кейин ўз ватани Ўзбекистонга қайтиб келиб, энг оддий хизматларда ишлаган. Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институти тузилгандан сўнг (1943) шу соҳанинг етук мутахассиси сифатида бу ерга ишга тақлиф қилинган.

Абдуқодир Муродов институтнинг ҳамма ишларида фаол қатнашар эди. У домумлалар орасида пахта теримида чиқадиган яқкаю ягона ходим. У киши институт ёшлари билан бирга Бўка, Ўрта Чирчиқ туманларидаги колхозларда пахта теримида бўлардилар. Теримга чиққан биз институт ёшлари Абдуқодир Муродов до –

мулла пиширган тотли таомлардан кўп тановул этанмиз.

Абдуқодир Муродов домуланинг ҳар бир гаплари ҳикматлар каби мазмундор, ҳар бир ҳаракатлар, юриш — туришлари эзгулик ибратидек бўлган. У киши айтиб, тушунтириб берган бир араб тилидаги байт ҳамон хотирамда қолган. Икки нарса дунёда муздан ҳам совуқ (Асъабу мин ях) бўлар экан:

Шайхун муташаббийю шабийюн муташайях.

Яъни: Ёшнинг ишини қилувчи кекса, кексанинг ишини қилув — чи ёш.

Ҳаётда гоёт камтарин, камсуқум, ўзига заррача биноти йўқ, лекин иззат — нафсини қаттиқ ҳимоя қила оладиган, мусичадек беозор, гўдаклар кўз ёшидек пок ва мусаффо бир зот эдилар бу комил олим ва инсон!

УЛУҒЛАР ИШИНИНГ ДАВОМЧИСИ

Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институти, кейинчалик эса Бе — руний номи Шарқшунослик институтининг илмий маркази — фатида шаклланиши ва шуҳрат топишида домудла Абдуфаттоҳ Расуловнинг қилган хизматлари алоҳида ўрин тутлади.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, филология фан — лари номзоди, араб, форс, туркий тиллардаги қўлёзма ва тош — босма китобларнинг моҳир билимдони бўлган бу устоз биз ин — ститутга ишга келган вақтимизда камтарона катта илмий ходим вазифасини бажарувчи (и.о. ст.н.с.) деб аталган лавозимда ишлар эдилар. Аввало домудла қўлёзма китобларнинг дастлабки илмий ишлови билан шуғулланганлар. Сўнгра айрим муҳим илмий асар — ларни араб тилидан ё форс тилидан ўзбек тилига таржималарини амалга оширганлар.

Абдуфаттоҳ Расулов 1950 йилда Абу Наср Форобийнинг идеал шаҳар ва унинг аҳолиси ҳаёти тўғрисидаги рисоласини араб ти — лидан ўзбек тилига таржима қилдилар. Бу вазифа ўша вақтда ин — ститут директори бўлган академик Воҳид Зоҳидовнинг топшириғи билан бажарилган эди. Аммо ўша йили В.Ю.Зоҳидов директор — ликдан бўшатилагач, бу соҳада бошланган иш тўхтаб қолди.

1954 йили Абдуфаттоҳ Расулов буюк табиб, қомусчи олим ва мутафаккир Абу Али ибн Синонинг "Тиб қонунлари" асарини араб

тилидан ўзбек тилига таржима қилишда иштирак этдилар. Бу ишда Абдуфаттоҳ Расуловга ёрдам кўрсатмоқ менга — Азиз Қаюмовга юклатилган эди. Мен у вақтда институт илмий котиби эдим. Абдуфаттоҳ Расулов билан мен биргаликда “Тиб қонунлари”нинг 1, 2, 3, 4 — жилдларига оид айрим бўлакларни таржима қилганмиз.

Кундузи институт биносида ишлар, сўнгра кечки пайт Абдуфаттоҳ Расуловнинг ҳовлиларида таржима ишини давом эттирар эдик. Мен бу меҳнатсевар, илм фидойиси бўлган бир зот билан “Тиб қонунлари” таржимасини амалга оширишдаги иштирокимни ўзим учун улуғ бир мактаб деб биламан. Қўлимизда “Тиб қонунлари” нинг Мисрда Булоқ шаҳарида нашр этилган нусхаси ва Ленинград қўлёзмасининг фотокопияси бор. Ёрдамчи адабиёт, айниқса ўсимликлар, дориворлар луғатлари йўқ. Фақат Саҳобиддинов тузган ўзбек тилидаги ўсимликлар луғати бор. Аммо у ҳам тўла эмас. Шу аҳволда ишлаймиз. Асосий манбаъ Абдуфаттоҳ Расулов домуланинг билимлари, синчковлиги, қўлёзма ва тошбосма китоблар таҳлилидаги маҳорати. Гоҳо у ҳам етарли бўлмай қолади. Шунда айрим ибораларни шундайича қолдирмоққа тўғри келади. Масалан бир жумлада “Кундур” деган сўз чиқди. Бирор луғатдан унинг маъносини топмоқ мумкин бўлмади. Ноилож ўша жумлада уни “Кундур” деб ёзишга мажбур бўлдик. Таржимаси ҳам изоҳи ҳам йўқ. Бундай ҳоллар кўп бўлган эмас, аммо бўлган.

Гоҳо арабча жумладаги барча сўзларни таржима қилиб жумла таржимасини яқунлагандай бўламиз. Аммо ўзбек тилида унинг маъноси чиқмайди. Ахир таржима даставвал жумланинг мазмунини бермоғи керак. Шунда ўзбек тилидаги жумлани парчалаб — парчалаб бермоққа тўғри келади. Ўшанда бу жумла тушунарли бўлади. Лекин у таржима бўлмоғи шарт. Шарҳ эмас.

Баъзи жумлалар таржимасини қолдирамиз. Уларни институтга келгач, бу ердаги турли луғатлар ва справочниклардан фойдаланиб сўнг уни таржима қилмоққа тўғри келади. Бу ишлар битгандан кейин мен ўша ўзбекчага таржима қилинган бобларни уларнинг араб тилидан рус тилига қилинган таржималари билан солиштириб чиқаман.

“Тиб қонунлари” таржимаси ана шундай тинимсиз, оғир ва майда меҳнат натижасида юзага келган.

Шунинг учун ҳам “Тиб қонунлари”нинг бештала жилди араб тилидан ўзбек ва рус тилларига таржима этилиб нашр қилинган — дан сўнг, 1963 йил бу иш СССР Давлат мукофоти тавсия қилинган эди. Шу ўн жилди таржимадан уч нусхасини (30 жилди) Асо —

миддин Ўринбоев иккаламиз поездда Москвага олиб бориб Давлат мукофотлари комитетига топширганмиз. У мукофотга тавсия этилган асарлар рўйхатига киритилиб матбуотда эълон эгилди. Аммо СССР Давлат мукофоти бу ишга берилмади. Чунки комитет аъзоларидан бири айтган эмишки, бу таржима, илмий иш эмас. Шу билан му – кофот берилмай қолди.

Мана орадан деярли ярим асрдан ортиқ вақт ўтди. Абу Али ибн Синонинг минг йилдан бери яшаб келаётган бу асарининг ўзбекча ва русча таржимаси ҳамон барҳаёт.

У қайта – қайта нашр этилган. қанча одамлар ундан фойдала – ниб илмий ишлар яратдилар, диссертациялар ёқладилар. Мен эшитган эдимки, Ўзбекистон тиб олимларидан бири (бу киши "Тиб қонунлари" таржималарининг тиббий таҳририда иштирок этган эдилар) докторлик диссертацияси ёқлаган. Унинг тасдиқи Моск – вада Олий Аттестация Комиссиясида бир оз тўхтаган. Бу диссер – тантни Москвага Олий Аттестация Комиссиясининг эксперт комиссиясига чақирганлар. Муҳокама чоғида ундан яна қандай йирик ишлар яратгансиз деб сўраганлар. Шунда ўша киши пор – тфелидан "Тиб қонунлари" таржимасининг бир жилдиши олиб кўрсатган ва унинг тиббий таҳририда иштирок этганини айтган. Шундан кейин эксперт комиссияси ўша кишининг докторлик дис – сертациясини тасдиқлаш тўғрисида қарор чиқарган. Ўша олим Москвадан тиббиёт фанлари доктори дипломи билан Тошкентга қайтиб келган.

"Тиб қонунлари"нинг таржималари Шарқшунослик институ – тининг шуҳратига шуҳрат қўшди. Ўзбекистон Фанлар академия – сининг Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институти Ха – лқаро Абу Али ибн Сино мукофоти билан тақдирланди. Бунда ал – батта "Тиб қонунлари" нинг араб тилидан ўзбек ва рус тилларига таржима қилган олимларнинг илмий ҳиссалари ҳам ҳисобга олин – гани шубҳасиз.

1973 йили буюк олим ва мутафаккир Абу Райҳон Берунийнинг туғилганига бир минг йил тўлди. Ана шу санани муносиб кутиб олмоқ учун Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институ – тининг олимлари оламшумул илмий тадқиқотларни амалга ошир – дилар. Жумладан Берунийнинг "Ал – осор ул – боқийа минал – қарунил – холийа" ("Ўтмиш асрлардан қолган ёдгорликлар") ўзбек ва рус тилларига таржима қилинди ва нашр этилди. "Осори бо – қийа" (бу асар номини қисқартириб ўзаро шундай дейилади)ни араб тилидан ўзбек тилига Абдуфаттоҳ Расулов таржима этганлар.

Бу йирик асарни Беруний 1000 нчи йилда ёзиб тугаллаган. Унда бутун шарқ мамлакатларида яшовчи халқларнинг ҳаёти, тарихи, этнографиясига оид қимматли маълумотлар бор.

1030 йили Беруний ўзининг Ҳиндистон халқлари тарихи, этнографияси, тили ва адабиётига доир асарини ёзиб тугаллаган. Бу асарни ҳам араб тилидан ўзбек тилига Абдуфаттоҳ Расулов доммулла таржима қилдилар. Бу асар ҳам Тошкентда нашр қилинди.

Абу Райҳон Берунийнинг шоҳ асари “Қонуни Масъудий” дир. Бу икки катта жилддан иборат асарда Беруний астрономияга оид жамики маълумотномаларни йиғиб уларни муайян бир тартибда баён қилган. Берунийгача ва ундан кейин коинот, осмоний жисмлар, самовий ёритқичлар, улар ўртасидаги муносабатларнинг қонуниятлари тўғрисида бошқа бундай йирик асар яратилган эмас.

“Қонуни Масъудий”нинг ҳар иккала жилдини ҳам Абдуфаттоҳ Расулов араб тилидан ўзбек тилига таржима қилдилар. Бу китоблар Тошкентда нашр этилди.

Абдуфаттоҳ Расулов қаламига оид таржималар борасида яна Ўзбекистон тарихига оид “Тарихи Наршахий”нинг форс тилидан ўзбек тилига таржимаси, “Синдибоднома”нинг ўзбек тилига таржимаси каби асарлар ҳам бор.

Бу заҳматкаш ва фидойи олим худди Абу Райҳон Берунийнинг ўзи каби тинимсиз ишлар эди. Унинг фикри ҳамиша илм – фанда, кўзи китобда, қўли эса қалам тутганича ижод қилиш билан машғул бўлган.

Ўзбекистон Фанлар академияси Гуманитар Фанлар Бўлими қошидаги илмий кенгаш Абдуфаттоҳ Расуловга бу қилган ўлмас илмий ишлари учун филология фанлари номзоди унвони бериш тўғрисида қарор чиқарди. Шу йиғинда А.Расулов хулоса сўзи айтар эканлар, сўз охирида уч байт шеър ўқидилар. Улар илм – фан тавсифидан иборат. Бири ўзбек тилида, бири форс тилида, бири араб тилида.

Абдуфаттоҳ Расулов домумла билан мен – Азиз Қажумов 1949 йилда Шарқшунослик институтига кичик илмий ходим бўлиб ишга кирган вақтда танишган эдим. Бу ҳурматли зот билан устоз – шоғирдлик муносабатларимиз у кишининг ҳаётининг охиригача давом этди.

1950 йили кўқонда Махмурнинг қўлёзма шеърлар тўплами топилгач, мен шу қўлёзма устида илмий иш олиб бориб филология фанлари номзоди илмий даражасига эга бўлдим. қўлёзма якка – юзгона нусхада бўлиб, у менинг шахсий кутубхонамда сақланар эди.

Шунда Абдуфаттоҳ Расулов домумла менга дедиларки, ўша қўлёз — мадан ўз қўллари билан бир нусха менга кўчириб бермоқчидир — лар. Тоқим бу нусха домумладан менга ёдгорлик бўлиб қолсин. Мен бу китобни домумлага топширдим. Орадан кўп ўтмай Абду — фаттоҳ Расулов домумла ўша қўлёзманинг иккинчи нусхасини кў — чириб тайёрлаб асл қўлёзма билан бирга менга қайтардилар. Унда Абдуфаттоҳ Расулов менга атаб ёзган гаплари ҳам бор.

1964 йилдан то 1974 йил январгача мен Ўзбекистон Мини — стрлар Совети Кинематография Давлат Комитетининг раиси бў — либ ишлаганман. Гарчи бу баланд ва обрўли лавозим бўлса — да, менга ҳеч мувофиқ келмас эди. Чунки айни кучга тўлган ёшлик йилларим бу хизматда ўтди. Илмий фаолиятни эса у билан бирга олиб бормоққа тўғри келди. Бу осон эмас.

Ёз пайти. Бир куни эрталаб хизматга келдим. Кабинетга кириб иш ўрнига ўлтириб навбатдаги ташкилий масалаларни ҳал эт — моққа кириша бошладим. Шу вақт қабулхонадан секретарь кириб бир йигитнинг қабул қилмоқни сўраётганини айтди. Рухсат бер — дим.

Сал туриб кабинетимга 18 — 19 яшар йигит салом бериб кириб келди.

— Келинг ўлгининг — дедим унга алик қайтаргач.

Йигит торганибгина стулга ўлтирди. Сўнг чўнтагидан бир кон — верт чиқариб менга узатди.

— Буни Абдуфаттоҳ Расулов домумла Сизга бериб юбордилар. Домумла бу вақтда оғир нотобликка учраб уйда ётиб қолган эдилар.

Мен раҳмат айтиб йигитнинг қўлидан конвертни олдим. Фик — римдан ўтдики, бу йигит бирор ВУЗга ўқишга кирмоқчи — ю, до — мулла шунга ёрдам курсатмоқни сўраб хат йўллаган бўлсалар ке — рак. Шу хаёл билан конвертни оча бошладим. Конвертда уч варақ қоғоз. Уларда араб ёзувидаги матнлар. Уларни ўқий бошладим. Салом — алик ва яхши тилаклар изҳори ва дуолардан сўнг Абду — фаттоҳ Расулов домумла ёзганларки, мен сенинг Абу Райҳон Бе — руний тўғрисида бир китоб ёзмоқчи эканингни эшитдим. Шунда фойдаланмоқ учун сенга Беруний тўғрисида маълумотлар бор қўлёзма китобларнинг рўyxатини йўлламоқдаман. Шундан сўнг икки саҳифада Шарқшунослик институти фондида сақланаётган ўша қўлёзмаларнинг инвентарь номерлари ва саҳифалари бир — ма — бир кўрсатиб чиқилган эди. Мен буни катта ҳаммуният билан қабул қилдим. Яна бир муҳим нарса ўша маълумотномалар ёзил

ган саҳифанинг охирида домулла Алишер Навоий таржиъбанд — ларидан олинган бир — икки байтни келтирганлар:

*Ҳар не бўлар бўлди ўзингни хуш тут
Бир баҳона билан кўнглингни овут.*

*Бир нафас айшдан бўлма ғофил
Чунки дунё ишигур беҳосил.*

(Навоий)

Мен бу хатни ўқиб ғоят хурсанд бўлдим. У йигит орқали до — муллага салом ва миннатдорлик йўллаб уни ҳурмат билан кузатиб қўйдим. Шу — шу бу хат ҳар доим иш столим устида турар, ҳар кун ишга келганда олдин ўша хатни ўқиб чиқар ва сўнг ишга киришар эдим.

Абу Райҳон Беруний ва Абу Али ибн Сино тўғрисида ёзган асарларим "Ажойиб инсонлар ҳаёти" сериясида Тошкентда нашр этилди. Ўша китобнинг бошига "Ўрта Осиё ва қозоғистон халқ — лари тафаккури тарихини ўрганиш соҳасида унумли ишлар яратган олим Абдуфаттоҳ Расуловнинг порлоқ хотирасига бағишлайман" деб ёзиб қўйганман.

"ҚЎҚОН АДАБИЙ МУҲИТИ"

Абу Райҳон Беруний номли Шарқшунослик институтидаги менинг илмий фаолиятим тошбосма китобларни дастлабки илмий ишловидан бошланган эди. Биз ёш илмий ходимлар — Қувомид — дин Муниров ва мен Азиз Қажумов бу ишни охирига етказдик. Шундан сўнг иккаламиз Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий архивидаги материал — ларни ишлаш билан шуғулландик. Хусусан, "Майсаранинг иши" пьесасининг қўлёзма нусхалари ва нашрларини қиёсан солишти — риб чиқдик. Улар ўртасидаги икки юзга яқин фарқларни аниқла — дик.

1951 йилдан мен илмий котиб бўлиб ишлай бошлаганимдан сўнг, Ҳамза Ҳакимзода архивининг тўла илмий тавсифини туза бош — ладим. Бу анча вақт давом этди. Ниҳоят 1952 йили уни тугалладим. Бу каталог аввал "ЎзФА ахбороти"да босилиб чиқди. Сўнг инсти — тут каталогининг II томига киритилди. Уни нашрга тавсия этувчи академик Мусо Тошмуҳаммад ўғли Ойбек бўлганлар. Бу ишлар билан бирга айрим қўлёзмаларнинг илмий тавсифлари билан ҳам

шуғулланганман. Хусусан, Сайқалийнинг “Баҳром ва Гуландом” достони қўлёзмасининг монографик тавсифи, Дурбекнинг “Юсуф ва Зулайҳо” достони қўлёзмаси ва кўп сонли қўлёзма баёзларнинг илмий тавсифини ёзганман.

1951 – 1954 йилларда янги топилган Махмур тўпламининг илмий – адабий таҳлилини амалга оширдим ва уни филология фанлари ном – зоди илмий даражаси учун диссертация сифатида ёқладим. Энди гал – даги вазифаларни аниқлаш ва очиш керак. Мени XIX аср биринчи ярмида Қўқонда яшаб ижод этган ҳиротли шоир Жунайдулла Ҳо – зиқнинг ҳаёти ва ижоди анчадан бери қизиқтирар эди. Унинг Бухоро амираи золим Насруллонинг қилган жиноятлари тўғрисидаги байти

*Буридий бар қади хуғ аз маломат
Либосе, то ба дамони қиёмат.*

Маъноси:

*Сен лаънатлардан ўзингга шунгай кийим бичиб,
тикиб кийиб олдингки,
Бу кийим устингга то қиёматгача қолажик.*

Менга болалик пайтимдан маълум эди. Дарҳақиқат Нодира каби буюк ўзбек шоираси, унинг икки ўғли ва кичик ёшли набирасини шафқатсизларча ўлдирган бу қонхўр подшоҳнинг мудҳиш жино – яти умрбод эл лаънатига учраганича қолади. Золим Насрулло қотил юбориб ғазабли байти учун шоир Ҳозиқни Шаҳрисабзда ўлдир – тирди. Шоирнинг танасидан жудо этилган азиз бошини каллаке – сар Душабой деган кимса қопга солиб қаршига олиб келди ва шу вақтда қаршида бўлган амир Насруллога топширди.

Анчадан бери ўйлаб юрганим шоир Ҳозиқ тўғрисидаги асарни ёзмаққа киришдим. Ҳозиқнинг Тошкент Шарқшунослик инсти – тити фондидаги шеърларининг қўлёзмалари устида ишладим. Ле – нинградга бориб Иттифок ФА Шарқшунослик институтининг Ле – нинград бўлимидаги Ҳозиқ асарлари қўлёзмалари, улардаги уз – бекча ва тожикча шеърларини ўрганиб чиқдим. Ҳозиқнинг тожик тилидаги “Юсуф ва Зулайҳо” достонининг монографик тавсифи ва таҳлилини амалга оширдим. Ҳозиқнинг Навоий газаларига боғлаган мухаммаслари, ўзбекча ва тожикча шеърлари тўғрисида топган ва билган маълумотларимни илмий доираларда доклад қилиб бердим. Хусусан, Ҳозиқнинг

*На гийдам дар баҳори зиндагий Ҳозик дар ин саҳро
Ба ранги лола жуз доғи гулийю сийнаи чокий*

Маъноси:

*Ҳозик, бу саҳрода ҳаёт баҳорида лола рангида доғ
бўлган кўнгиллар ва чок этилган сийналар
(кўкраклар)дан бошқа нарсани кўрмадим –
деб ёзганларини ўша мудҳиш, қонли ва аччиқ ўтмишнинг ҳақ –
қоний тасвири бўлганини бош ўринга қўйган ҳолда Ҳозик ижо –
дини баҳоладим.*

Бу кичик асарим 1956 йилда ЎзФА нашриёти томонидан Тош –
кентда нашр этилди. Бу китобчага машҳур адабиётшунос олим
Ғулом Каримовнинг ёзган тақризи "Совет Ўзбекистони" газета –
сида босилиб чиққани мени руҳлантириб юборди.

Эндиги навбат Ҳозикнинг замондоши, кўқон яқинидаги Бой –
туман қишлоғидан чиққан шоир Ғозийга келган эди.

"Мажмуъаи шоирон"³да Фазлий ёзадики, ғозий кўқонда яша –
ган шоир Акмал билан дўст бўлган.

Ғозийнинг шеърлари чуқур мазмунли, бадиийятга бой, лекин
шакли содда, тушунарли, дардли шеърлар.

Мен ғозийнинг Тошкентдаги ва Ленинграддаги қўлёзма асар –
ларини анча вақт ўргандим. Унинг таърих шеърлари асосида тах –
миний ҳаёт йўлларини аниқлашга ҳаракат қилдим. Айниқса ғозий –
нинг

*Даҳрдун нокомлик ваҳжини, ғозий, англадим
Боис эрмиш тийра айёмига табъи равшаним –*

деган мисраълари орқали унинг ўзи яшаган замонага муноса –
батини кўрсатмоққа интилдим. Феодал зулм ҳукмрон бўлган за –
монда табъи равшан кишиларга ўрин йўқ. Бу равшанлик ўша жа –
ҳолат ва пасткашликларга қарши чиқмоғи табиий. Эҳтимол шу –
нинг учун ҳам ғозийнинг шикоятчи юзага келган:

*Ўзга ердан келсам эрди, ортар эрди иззатим
Шул эрур айбимки, ғозий, шоири Хўқандийман.*

³ XIX аср биринчи чорагида тузилган шеърлар автологияси. Уни шоир
Фазлий Намангоний тузган.

Шундай қилиб ғозий тўғрисида бир илмий тадқиқот юзага келдида Тошкентда нашр этилди. Китобда ғозийнинг ўзбек тилидаги шеърларидан намуналар ҳам берилган.

Шу тариқа XIX аср биринчи ярмида қўқонда яшаб ижод этган шоирлардан Махмур, Ҳозик, Ғозийлар тўғрисидаги китобларим босилиб чиқди. Ундан олдин эса Нодира шеърлар тўпламини бир кичик сўзбоши билан бирга китобча қилиб нашр этган эдим.

Натижада XIX аср биринчи ярмида қўқон давлатининг маркази бўлмиш қўқон шаҳарида марказлашган адабий ҳаракатчиликнинг умумий чизгилари яратила бошланди. Энди ана шу бошланган ишни охирига етказмак даркор.

Бўлажак илмий тадқиқотга қандай от қўймоқ керак. Бу мени бир оз ўйлантирди. Бўлажак асарга “Қўқон адабий муҳити” деган номни беришга қарор қилдим.

Мен устозим академик Воҳид Зоҳидовнинг айтган ўғитларини ҳамиша ёдда сақлайман. Ўшанда — 1949 йили Шарқ кўлёмзала — рини ўрганиш институтида кичик илмий ходим бўлиб ишга тушган пайтимда қўқон адабиёти тўғрисида илмий иш қилмоқчиман, деган эдим. Шунда устоз олим “Қўқон адабиёти” деган адабиёт йўқ. Битта яхлит ва бусбутун ўзбек адабиёти бор. Лекин айрим адабий марказлар бўлган. Масалан Қўқон, Бухоро, Хива каби чам — лакаат марказлари, Тошкент, Самарқанд, Андижон, Наманган, Катта кўрғон, Қарши, Термиз, Ҳисор каби йирик маданий маконларда адабий ҳаракатчилик турли даврларда ривож топган. Ана шу Ўзбекистоннинг ҳар хил ерларида юзага келган адабий ҳаёт ҳаммаси бирлашиб ўзбек адабиётини юзага келтирган. Жилгалар ва ир — моқлар йиғилиб — йиғилиб буюк дарёлар пайдо бўлгани сингари ана шу адабий марказлар улуг ўзбек адабиёти наҳрини ташкил этади.

Биз XIX аср ўрталаридаги адабий ҳаётни реал воқеъликнинг инъикоси сифатида қарар эдик. Реал воқеълик эса икки синф, яъни ҳукмрон эксплуататор синфлар ва эзилган меҳнаткашлар синфидан иборат. Жамият иккига бўлинган. Унда ҳар иккала қара — ма — қарши синфлар ўргасида кураш боради. Эзилган меҳнаткаш халқ манфаатларини ифодаловчи маданият илғор — демократик маданият, ҳукмрон эксплуататор синфлар манфаатини ҳимоя қилувчи маданият, бизнинг Ўрта Осиё шароитида, феодал — клерикал адабиётдир.

Ўтмиш даврлардаги адабиётга шу мезон билан ёндошган чиз.

Бу масалада айрим кишилар бошқача фикр ҳам билдирганлар.

Масалан, бир машҳур ўзбек шоири нега энди XIX аср қўқондаги адабий ҳаракатчиликка мансуб икки шоир – Амир ва Нодирани бир – бирига зид мавқеъга қўйилади. Нега Амир ёмону, Нодира яхши, деб гап қилган эди.

Менинг жавобим шундайки, масалани бу қадар соддалаштир – моқ илмдан узоқ. Гап кимнинг яхши, кимнинг ёмонлиги тўғрисида кетаётгани йўқ. Гап ҳар қандай кучнинг амалий фаолияти тўғри – сида боради. Гўзал ва таъсирчан шеърлар ёзган подшоҳ шоирнинг Исфара ва Ўратепани қамал қилиб шаҳар атрофидаги гуллаб турган боғларга ўт қўйдириб, уларнинг кулини кўкка совургани яхшими? Ўз қондош, жондош халқи яшайдиган шаҳарларни талон – тарожга мубтало этиб, ўз одамларининг қонини дарё қилиб оқизмоғи. Ёки калла миноралар қурдирмоғи яхшими? Уни севган, унга кўнгли берган қиёматли рафиқаси устига элу юрт қизларини зўрлик би – лан тортиб олиб, улар билан маишат қурмоқни одатга айландир – гани яхшими? Биз нима яхши бўлса, уни яхши деймиз. Нима ёмон бўлса, шуни ёмон деймиз. “Ирқ битиклари”да ёзилганидек юқорида айтилган ишлар ёмон!

Нодира элу юртга, ўз мамлакатининг халқига ҳамиша меҳри – бон бўлди. Илм – фазл аҳлига ғамхўрлик қилди, мадрасалар кур – дирди, шеър ва адабиёт ривожини таъминлади. Ўзи ҳам гўзал ба – дииятга тўла ҳазин шеърлари билан ўзбек адабиёти тарихида му – носиб ўрин эгаллади.

Демак, гап бировнинг яхши ёки ёмонлиги тўғрисида кетаётга – ни йўқ, гап қабиҳ феодал деспотизми, унинг қонли башараси, жирканч қилмишларини қоралаш тўғрисида бораяпти. Гап халқ – парвар, адолатпарвар, инсонпарвар адабиёт аҳлининг эзгулик ва ҳақиқатни куйлаши, уларни ҳимоя қилиши ва зўр бадий куч би – лан таъшиқ этиши тўғрисида бораяпти. Нодира ана шу курашда ҳалок бўлди. Аммо унинг ўчмас номи, ижоди, асрлар давомида барҳаёт қолади.

“Қўқон адабий муҳити” (XVIII – XIX аср биринчи ярми) мав – зуъидаги илмий тадқиқот ишини Абу Райҳон Беруний номли Ша – рқшунослик институтида бошлаган эдим. Бу ишни кейинчалик Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида ишлаган вақтимда туталладим.

Беруний номли Шарқшунослик институтида мен – Азиз Қажомов 1949 йилдан то 1958 йил 1 августгача ишладим. Бу ерда 1949 – 1951 йиллари кичик илмий ходим, 1951 – 1956 йиллари илмий котиб бўлиб ишладим. 1954 йилда филология фаълари номзоди бўлдим.

1956 – 1958 йиллари катта илмий ходим бўлдим. Ниҳоят 1958 йил 1 августдан Тил ва адабиёт институтига директор этиб ўтказилдим.

Менинг илмий ходим бўлиб шаклланишим Беруний номли Шарқшунослик институтидан бошланган. Бу институтга бошчилик қилган олимлар академик Воҳид Зоҳидов, Сабоҳат Азимжоновна Азимжоновалар ҳамиша мени қувватлар, илмий ишларимга ёрдамлашар эдилар. Шу қувватлаш ва ёрдам туфайли илмий ходим бўлиб етишганман. Уларнинг оромгоҳлари нурга тўлсин.

Шарқшунослик институтининг пешқадам олимлари академик Александр Александрович Семенов, Михаил Александрович Салъе, Альфред Карлович Арендс, Абдуфаттоҳ Расуловлар ҳамиша илмий фидойилик ва фан заҳматкашлари сифатида менга ўрناк бўлганлар. Уларнинг нурли хотирасини ҳамиша эъвозлаб ёдлайман.

Шарқ факультетида бирга ўқиган дўстларим академик Убайдулла Каримов, Рустам Комилов, Зиёвиддин Ёқубов, София Иброҳимова, Озодхон Шомансурова, Исматулла Абдуллаев, Талъат Неъматов, Баҳриддин Маннонов, Илёс Низомиддиновлар билан бирга қўлни қўлга бериб ишладик. Уларнинг руҳи поклари ҳаммамиз учун ҳар доим мўътабардир.

Бир маҳал Шарқ факультетида ўқиган ёшлар ҳозир Ўзбекистон илм – фанининг етук ва ардоқли арбобидирлар. Қувомиддин Муниров, Асомиддин Ўринбоев, Суйимахон Фаниева, Дония Валиева, Лариса Енифанова... Уларга узоқ умр, бахтли ҳаёт ва янги улкан ютуқлар тилайман.

2003 йилда Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш, кейинчалик Абу Райхон Беруний номли Шарқшунослик институтининг тузилганига 60 йил тўлди. Бу орада кичик бир илмий муассаса жаҳонга машҳур илмий марказга айланди. Бу Ўзбекистонимизнинг муваффақияти, Ўзбекистондаги илм – фан тараққиётидан дарак берувчи ёрқин бир нишондир.

Мустақиллик очиб берган кенг имкониятлардан фойдаланган ҳолда бу илмий даргоҳ янада ривож топсин, унинг қаторига янги – янги авлодлар келиб қўшилаверсин. Ўзбекистон Шарқшунослик фани янги юксакликларга кўтарила борсин.

**ТИЛ ВА АДАБИЁТ
ИНСТИТУТИДА**
(хотиралар)

ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИДА

1958 йил июль ойи эди. Шарқшунослик институтининг дирек — тори Сабоҳат Азимжонова мени қидириб топдилар. Биз саломла — шиб ҳолу аҳвол сўрашганимиздан сўнг опа менга дедилар;

— Ҳозир Фанлар академиясининг Президиум мажлиси бўлмоқда. Ҳабиб Муҳаммедович менга, ҳозироқ қаюмовни топиб олиб келинг, деб буюрдилар. Юринг, ҳозир ўша ерга борайлик.

Иккимиз йўлга чиқиб, тезда ЎзФА Президиуми жойлашган би — нога етиб келдик. Бу икки марказий кўча бурчагидаги уч қаватли гиштин иморат. Ҳозирги адреси Хоразм кўчаси № 1. (У вақтда Куйбишев 15 эди). Иккинчи қаватга кўтарилдик. Кичик мажлис — лар залида ЎзФА Президиумининг мажлиси давом этар эди. Биз оҳиста залга кириб бир чеккага ўлтирдик. Мажлисга раислик қила — ётган ЎзФА президенти Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаев бизни кўрдилар, сал бош иргитиб саломлашдилар.

Муҳокама қилинаётган масала тугагач, Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаев Президиум аъзоларига мурожаат қилиб дедилар;

— Тил ва адабиёт институти директорининг ўрни ҳозир бўш. Шу институтга директорлик вазифасини вақтинча бажариб турмоқни филология фанлари номзоди Азизхон Қаюмовга юкласак деган таклиф бор. Нима дейсизлар?

Президиум аъзоларидан бирортаси эътироз билдирмади. ЎзФА Президиуми мени — А.қаюмовни Тил ва адабиёт институтининг вақтинча директори этиб таъйинлаш тўғрисида қарор чиқарди.

Мен Тил ва адабиёт институтига директор бўлиб иш бошлага — нимда (1958) ўттиз икки ёшда эдим. Кўплар мени бу вазифани вақтинча бажариб туради деб ўйлаганлар. Дарҳақиқат, ЎзФА пре — зидентининг фармойишида ҳам "вақтинча директор вазифасини бажариб туриш топширилсин" деб ёзиб қўйилган эди. Демак, Пре — зидиумда ҳам шундай фикр бўлган. Чунки баъзи ЎзФА Президи — умидаги раҳбарлар мени ҳали ёш, иш тажрибаси кам деб ҳисоб — лаганлар. Ваҳоланки, бунгача мен Шарқшунослик институтида илмий коғиб, Ўзбекистон маданият ходимлари Касаба Союзи, сўн — гра Олий мактаб ва илмий муассасалар касаба союзлари Респуб — лика Комитетининг раиси бўлиб ишлаганман. Институтга эса Ўз — бекистон Министрлар Совети аппаратида Фан ва олий ўқув юр — тлари бўйича катта референт вазифасидан ўтганман. Илмий иш — ларим тўғрисида айтиб ўлтирмайман. Улар илмий ходимларга маъ — лум. Демак, бир кичик институтга бошчилик қилмоқ учун озми —

кўпми иш тажрибасига эга эдим.

Шунинг учун астойдил ва ишонч билан иш бошлаганман. Бу — нинг яна бир сабаби бор. У ҳам бўлса Тил ва адабиёт институтида хизматда бўлган академиклар Фафур ғулом, Ойбек, Воҳид Зоҳидов каби йирик олимлар, ушбу институтдаги муътабар фан арбоблари, катта авлодга мансуб Ҳоди Зариф, Порсо Шамсиев, Солеҳ Муталибов, Фахрий Камол, Зокир Маъруфов сингари йирик адабиётшунос ва тилшунос мутахассисларга суяниб иш тутмоғимдир.

Мен институтга келган пайтимда Ҳоди Тиллаевич Зарифов институт директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари эдилар.

Ўзбек фольклористикасига асос солган, яна ўзбек мумтоз адабиётининг моҳир билимдони, ҳам тилшунослик соҳасининг асосий йўналишларидан мукамал хабардор, ташкилотчи ва ёшларнинг ғамхўр ва талабчан мураббийси Ҳоди Зариф 1905 йили Тошкентда зиёли оиласида дунёга келган. Бутун ҳаётини илм — маърифат, маориф ишига бағишлаган бу олимнинг шуҳрати Ўзбекистонда ва ундан ташқарида маълум ва машҳур эди.

Ҳоди Тиллаевич менинг падари бузрукворим Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи Пўлатжон домудла Қайюмов билан дўст ва ҳамкор эдилар. 1936 йили отамиз кўқонда “Уч оғайни ботирлар” эртагини қўшнилари Ҳамробиви оғзидан ёзиб олиб Ҳоди Зарифга юборганлар. Ҳоди Зариф ўша йили бу эртакни Тошкентда чиқардиган “Машғала” (ҳозир “Гулистон”) журналида нашр этилмоғига кўмаклашганлар. Шу билан “Уч оғайни ботирлар” ўзбек фольклори намунаси сифатида илмий истифодага киритилди ва ҳамон яшамоқда.

Уларнинг дўстлиги ва ҳамкорлиги бир умр давом этган.

Ҳоди Тиллаевич мен учун, нафақат хизматдош, балки устоз, меҳрибон дўст, доно маслаҳатчи бўлганлар. Бу муҳтарам зот тўғрисида кўп ёзма мумкин. Мен қизиққан китобхонларга Тўра Мирзаевнинг 1967 йили Тошкентда нашр қилинган “Ҳоди Зариф” китоби билан танишиб чиқмоқни маслаҳат бераман.

Яна бир муҳтарам кекса олим Солеҳ Муталибов ҳам шу институтда ишламоқда эдилар. Бу киши биз Шарқшунослик институтига ишга келган вақтимизда (1949) ўша институт директорининг илмий ишлар бўйича ўринбосари бўлганлар. У киши ёшларга ҳамиша ғамхўр ва меҳрибон, ўз ёрдамини аямайдиган илм фидоийси эдилар. Ўзлари араб филологиясининг мукамал билимдони бўлсалар — да, бугун ҳаётларини туркий тиллар тарихини тадқиқ этишга бағишладилар.

Маҳмуд Қошғарийнинг "Девону луғатит – турк" ("Туркий сўзлар девони") китобини араб тилидан ўзбек тилига таржима қилдилар, ўзбек тили тарихи бўйича қимматли илмий ишлар яратдилар.

Ушбу институтда "Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи" бўлимини менинг устозим, фалсафа фанлари доктори академик Воҳид Йўлдошевич Зоҳидов бошқарганлар. Бу муҳтарам зот менинг номзодлик ва кейинчалик докторлик диссертацияларимга илмий раҳбарлик қилганлар. Менга энг қадрдон ва меҳрибон устоз, ҳимоячи, маслаҳатчи бўлганлар. Мен бу кишининг ҳаёт йўли тўғрисида "Академик Воҳид Зоҳидов" номли бир асар ёзганман (2004). қизиққан кишиларнинг шу китоб билан танишиб чиқмоқларини сўрар эдим.

Академик шоир Ғафур Ғулом мени институтга келган вақтимдан оқ ўз ҳимояларига олдилар. Ҳамиша институт ўтказётган тадбирларда фаол қатнашар, ҳар бир амалга оширилган илмий фаолиятни ғурур билан қувватлар эдилар. Мен "Академик Ғафур Ғулом" номли китобимда бу ҳақда муфассал ёзганман (Тошкент 2003 й.).

Академик ёзувчи Ойбек институт билан ҳамкорлик қилганлар. Тил ва адабиёт институтига директор бўлганлар. "Ўзбек тили ва адабиёти" журналинини ташкил қилдилар, унга умр бўйи бош муҳаррир эдилар. Институт ҳаётида фаол қарнашар эдилар. Мен бу улғу зот тўғрисида "Академик Ойбек" номли бир асар ёзганман (2005 й.). Унда Ойбекнинг Фанлар академиясидаги баракали илмий фаолиятинини тўлароқ ёритганман.

Порсо Шамсиев Навоий асарларининг мукамал нашрини яраттишда беқиёс ишлар қилганлар. С.Иброҳимов билан бирга биринчи бор Навоий асарлари учун луғат тузиб нашр қилдилар. 1958–60 йиллари Навоий "Ҳамса"сининг тўлиқ нашрини тайёрлаб амалга оширдилар. Ўзбек мумтоз адабиёти вакилларининг кўп асарлари П.Шамсиев таҳрири остида нашр этилган.

Менинг шундай ўзбек филологиясининг танилган арбоблари билан биргаликда, ҳамжиҳатликда ишлаш ниятим бўлган. Тақдирдан миннатдорманки, бу ният амалга ошди.

Тил ва адабиёт институтида мен директор сифатида иш бошлаганимда биринчи қилган ишим кадрлар билан боғлиқ бўлди. Филология фанлари номзоди Машҳура Султоновани илмий котиб этиб таъйинладим. Бу қиз Тошкентнинг зиёли оиласидан. Унинг опаси физика – математика фанлари номзоди, доцент Масъуда

Султонова Тошкентдаги Университетнинг энг обрўли муаллима — ларидан бири. У СССР Олий Советига депутат эгиб сайланган, ҳатто СССР Олий Совети раисининг ўринбосари бўлиб ҳам иш — лаган.

Машҳура Султонова Тошкентда ўрта мактабни битиргач, Мос — квага бориб жаҳон адабиёти институтининг аспирантурасида таъ — лим олган. У ерда номзодлик диссертациясини ёқлагач, Тошкентга қайтиб келиб Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим бўлиб ишламоқда эди. У ҳозирги замон ўзбек адабиёти бўйича илмий иш олиб борар, замонавий ўзбек ҳикоянавислиги, унинг назарий томонлари, айрим ҳикоя — навис ёзувчиларимизнинг бадиий маҳоратига оид масалалар би — лан шугулланар эди. Назарий жиҳатдан кучли, амалий жиҳатдан ишчан, юксак билимдон олима бўлган Машҳура Султонова по — ктийнат, инсофли, ёшларга ғамхўр, камтарин, фазилатли бир олима сифатида кўпчиликнинг ҳурмати қозонган. У вақтларда барча маъмурий ишлар рус тилида олиб борилар эди. Машҳура Султо — нова рус тилини ҳам ўзбек тили сингари мукамал билган, шу — нинг учун кундалик ишларни олиб боришда қийналмас, турли хи — собот, хат ва маълумотларни саводхонлик билан ёзар эди. Мен бу институтда жами уч йил ишлаганман (1958 йил 1 августдан 1961 йил 1 сентябргача). Шу фурсатнинг ярми Машҳура Султонова — нинг илмий котибалик вақтига тўғри келади. Табиатан илмий ишга мойиллиги туфайли Машҳура Султонова илмий котибалиқдан озода қилмоқни сўради ва илмий ходимликка қайтди.

У вақтларда биз СССР таркибидаги иттифоқчи республикалар билан илмий ҳамкорликни кучайтирмоққа кўп аҳамият берар эдик. Бир кун Украина Фанлар академиясининг Адабиёт институтидан Украинада ҳар йили ўтадиган Тарас Шевченко кунларида ишти — рок этмоқ учун таклифнома келди.

Мен бу таклифномани Машҳура Султоновага топширдим ва унга Киевга бориб ўша тадбирларда иштирок этмоқни таклиф қилдим. Машҳура Султонова институтимиз вакиласи сифатида Украинага жўнаб кетди. Бир ҳафтадан сўнг у қайтиб келгач, ўша байрам тўғрисидаги таассуротларини бизга айтиб берган.

Тарас Шевченко хотирасига бағишланган тадбирлар Украи — нанинг маркази Киев шаҳарида бошланган. Сўнг барча меҳмон — лар мезбонлар билан биргалиқда кечага ўлтириб, Днепр дарёси бўйлаб сафарга чиққанлар. Улар буюк Кобзарь номи билан боғлиқ жойларда бўлганлар, унинг оромгоҳини зиёрат қилганлар. Шу ерда

шоирнинг қабрига гулчамбарлар қўйилган. Айрим кишилар Шев — ченко хотираси тўғрисида яхши сўзлар айтганлар. Бу жой балан — дликда экан. Унинг ёнидан улуғвор Днепр дарёси тўлқинланиб оқади. Ҳаво очиқ, табиат ҳам улуғ шоир хотирасини эъзозлагандек атрофни қўёш нурларига чўмдирган бир фурсат. Шунда ўзбек оли — маси Машҳура Султонова сўз олиб буюк украин Кобзарининг Ўз — бекистонда ҳам маълум — машҳур эканини айтган. Шевченконинг “Васият” шеърини ўзбек тилида ўқиб берган.

*Ўлсам дўстлар қўйингиз
Менинг қабримни
Шафқатли Украинанинг
Кенг даласига.
Кўрииб турсин менга
Кўк зангори Днепр...
Кўмиб исён этингиз
Узингиз занжирларни.
Олинган эрк устига
Тўкилсин душман қони.
Сўнг улуғ оилага
Бахтли, эркин ҳаётда
Унитмангиз мени сиз.
Яхши, ширин сўз билан
Гоҳо эслаб турингиз.*

Днепр суви, унинг қирғоқлари бўйидаги ўрмонларда янграган шоир сўзларининг ўзбекча жарангги барча тингловчиларга ман — зур бўлган.

Бу ҳикоядан биз ҳам ҳаяжонландик. Манна орадан деярли ярим аср ўтибди. Машҳура ҳам абадийлик оламига ўтган. Аммо унинг Украин қалбига ўзбек юрагининг “рубобий ҳиссини” (Ғ.Фулом) ет — казгани тўғрисидаги сўзлари ҳамон ўз мутаассирона кучини сақ — лайди.

Машҳура Султонова илмий ходимликка қайтгандан сўнг, мен Тил ва адабиёт институтининг илмий котиби вазифасини бажар — моқни Суйимахон Ғаниевага таклиф қилдим. У филология фанлари номзоди, институтнинг катта илмий ходимаси.

Суйимахон Ғаниева Тошкентнинг ўша вақтда илм майдонига кириб келаётган ўзбек қизларининг бир вакиласи эди. У 1932 йилда Тошкентнинг Сомон бозори деган маҳалласида хизматчи оила —

сида дунёга келган. (Бу жой ҳозирги 1966 йилги Тошкент ер қимир — лашига бағишланган катта ҳайкал жойлашган майдон атрофида бўлган). Ўша ердаги мактабда таълим олган. Биринчи синфда кўлига қалам тутқазиб ёш қизчага ўқиш — ёзишни ўргатган ўқитувчи Эр — гаш ака, келажакда қанчалар катта олима бўлиб етишадиган ин — сонни илм йўлига йўллаётганини эҳтимол, билмагандир. Суйима — хон тўлиқсиз ўрта мактабда 7 синфни тугатди. Бу фурсатда ўқитувчи Жўра Мирзаев уларга муттасил синф раҳбари сифатида билим ва тарбия берган устозлардан бири бўлди. Бу муҳтарам ўқитувчи — ларнинг оромгоҳлари нурга тўлсин!

Шундан сўнг Суйимахон Ғаниева Тошкент университетининг тайёрлов бўлимини ҳамда Шарқшунослик факультетини битириб 1952 йилда олий маълумотли филолог дипломини олди.

Мен ҳам ўша йиллари Шарқ факультетида юқори курсларда ўқиган эканимдан Суйимахонни нафақат аъло ва яхши баҳоларда ўқиганини, балки фаол, жамоатчи студентлардан бири бўлганини яхши эслайман. Ҳамза Ҳакимзоданинг Университет бадийи ҳа — васкорлик тўғрагида қўйилган “Бой ила хизматчи” пьесасида бош роль Жамилани Суйимахон Ғаниева маҳорат билан ижро этгани зални тўлғазиб ўлтирган барча ёшларга катта таъсир кўрсатган эди. ғафур ролини эса бизнинг группамизда ўқийдиган студент Рустам Комилов ижро этган.

Суйимахон Тошкентда ўқишни тамомлагач, Ленинградга ас — пирантурага кетди. С.Ғаниеванинг илмий ишига машҳур Шарқ — шунос — филолог Александр Николаевич Болдўрев раҳбарлик қилган.

Диссертация мавзуи Навоийнинг “Мажолис ун — нафоис” таз — кирасининг икки мажлиси бўлди. Шуларнинг илмий — танқидий матни ва илмий таҳлилини яратмоқ лозим эди. Бу навоийшунос — ликдаги илк тадқиқотлардан бири.

1956 йили 9 февраль куни (9 февраль — Навоийнинг туғилган куни) Ленинград Университетидаги Шарқ факультетида ёш ўзбек олимаси С.Ғаниеванинг Навоий ижодий меросига оид ушбу ном — зодлик диссертацияси муҳокамадан ўтди ва ёқлашга тавсия этилди. Бу Ленинград навоийшунос ва шарқшунос олимларининг Наво — ийга оид қутлуғ санани ўзларича нишонлашлари деб ҳисобланса ҳам бўлар. Шундан сўнг 1956 йили март ойида диссертацияни ёқла — ган Суйима Ғаниева Тошкентга қайтиб келган. Мана ярим аср — дирки, у ЎзФА Тил ва адабиёт институтида илмий иш билан ма — шул. Унинг библиографиясида илмий ишлар кўп. С.Ғаниева Ўз —

бекистоннинг таниқли навоийшунос ва шарқшунос олимларидан. У Навоий асарларининг 15 жилд ва 20 жилддан иборат тўпламлари нашрида фаол иштирок этган. Ўзбек мумтоз адабиёти тарихини яратмоқда қатнашган, Навоий ва бошқа улуғлар ҳақида кўп илмий тадқиқотлар ижод қилган олима. Дунёнинг турли мамлакатларида бўлиб ўтган халқаро илмий анжуманлар иштирокчиси.

Албатта, 1960 йилда мен илмий котибликка таклиф этганимда, бу олиманинг шону шуҳрати ҳозиргидек эмас эди. Аммо институт олимлари бу ёш олимага катта умид билан қарар эдилар. Суйи — махон Ғаниева бу умид — орзуларнинг ҳаммасини рўёбга чиқарди.

Мен директор сифатида илмий кадрларни жой — жойига қўй — моқда давом этдим. Ёш бўлса ҳам егук олим ва раҳбар бўлиб шаклланган филология фанлари номзоди Ғанижон Абдурахмоновни бўлим бошлиғи этиб таъйинладим.

Аспирантурани битирган ва ҳали номзодлик диссертациясини ёқлаб улгурмаган Абдурашид Абдуғафуров ва Салоҳиддин Мамажоновларни кичик илмий ходимликдан катта илмий ходимликка ўтказдим. Лаборант Собиржон Мирвалиевни кичик илмий ходимликка ўтказиб уни “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг масъул котиблигига таъйинладим. Шундай қилиб, бу ёш ва истиқболли олим академик Ойбек қўлида ишлаб, унинг назарига тушди, камол топди.

Тил ва адабиёт институтига Университетнинг филология факультетини битириб чиққан йигит ва қизлардан кўплари хизматга олинди, аспирантурага ўқишга кирди. Тошкентда, Москвада ўқиётган аспирантларимиз сони 40 дан ошиб кетди. Ваҳоланки, олдинлари 5—6 киши бўлар эди холос.

1959 йили Шарқ факультетини биринчи бор битириб чиққан ёш мутахассисларни факультетда эсга олиб айрим тадбирлар ўтказилган. Чунки шу биринчи бор ёш мутахассисларнинг чиққанига ўн йил тўлган эди. Шунда Шарқ факультетининг деворий газетасида бир ҳафиз сурат чизилган экан. Баланд бир иморат. Унинг устунларини икки одам зўр меҳнат билан тиргак бўлиб кўтариб туришибди. Иморатга “Тил ва адабиёт институти” деб битилган. Тиргак бўлиб турганлар бири эркак, бири аёл.

Эркак кишига А.Қаюмов деб, аёл кишига С.Ғаниева деб ёзилган. Бу ўртоқлик ҳазилнинг маъноси шундай эканки, “Тил ва адабиёт институти” каби муҳташам бир иморатни ишонч билан юксакка кўтариб турган ҳар иккала тиргак — А.Қаюмов ва С.Ғаниевалар.

Улар Шарқ факультетида ўқиб таълим олган мутахассислар —

дир.

Шарқ факультетидаги дўстларимиз ва ҳамкасабаларимизнинг ҳазилкашлик билан билдирган бундай ҳурмат ва ифтихори биз учун гоят қадрли ва азиз эди.

МУВОФИҚЛАШТИРИШ ЙИГИНИ

Ўзбекистон Фанлар академияси Тил ва адабиёт институтининг асосий вазифаси ўзбек тили ва адабиёти масалаларини илмий таҳлил этмоқдан иборат. Улар ўзбек адабиёти тарихи, ҳозирги ўзбек адабиёти, адабиёт назарияси, қардош халқлар адабиёти билан ўзбек адабиёти ўртасидаги ижодий алоқалар, Ўзбекистонда рус тили — даги адабиёт кабилардир.

Таржимага оид тадқиқотлар ҳам шуларга дахлдор.

Ўзбек тили тарихи, ҳозирги ўзбек тили грамматикаси, унинг ривожланиш қонуниятлари, ўзбек тили диалектологияси, эксперименталь фонетика, туркий тилларнинг қийсий грамматикасига оид масалалар; икки тилли луғатлар тузиш, ўзбек тилининг изоҳли луғатини яратиш каби вазифалар ҳам Тил ва адабиёт институти — нинг асосий вазифаларидандир.

Ўзбек халқ оғзаки ижоди узоқ ва бой тарихга эга. Тил ва адабиёт институтида ўзбек халқ оғзаки ижоди намуналари кўп. Улар толмас фольклоршуносларимиз томонидан катта ва илҳомли меҳнат туфайли йиғилган ўзбек дostonлари, эртаклари, қўшиқлари, топишмоқ, мақол ва бошқа ижодий материаллардан иборат. Бу фондни авайлаб асраш, ўрганиш, илмий ишловдан ўтказиш; фольклор асарларининг илмий таҳлили, нашри билан шуғулланиш ҳам ушбу институтдаги фольклоршунос олимлар томонидан амалга оширилади.

Тил ва адабиёт институтидан ташқари бу ишлар билан Ўзбекистон олий ўқув юр்தларидаги ўзбек адабиёти ва тили кафедралари ҳам шуғулланадилар. ОЎЮ кафедраларида кўп тажрибали ва билимдон ўқитувчилар ишлайдилар. Улар филология факультетларида ўзбек филологларининг янги авлодини тарбиялайдилар.

Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти ана шу ишларга бош — қош бўлиши, илмий марказ сифатида қардош илмий муассасалар олимларининг эътирофини қозонмоғи керак.

Шу мақсадда мен Ўзбекистон Республикаси филологларининг мувофиқлаштириш (координацион) илмий йиғинини ўтказмоқ тўғрисида институт олимлари билан маслаҳатлашдим. Йиғин икки

секцияда ишлайди. Аввал илмий докладлар тингланади. (Пленарь ва секция ййгилишларида), сўнгра илмий ва илмий – ташкилий масалалар муҳокама этилади. ЎзФА Президиуми бу фикрни қув – ватлади.

Мувофиқлаштириш ййғини Тошкентда "Олимлар уйи"да 1958 йил кузида бўлиб ўтди.

Мен Тил ва адабиёт институтининг директори сифатида Ўз –бекистон филологлари жамоатчилиги билан биринчи бор учраш – моқда эдим.

Мувофиқлаштириш ййғинида асосий масала қилиб илмий док – ладар ва уларнинг муҳокамасини қўйдик. Тилшунослик секция – сига проф. Виктор Василович Решетов, адабиётшунослик сек – циясига мен – Азиз Қаюмов раҳбарлик қилдик. Мен пленарь йй – гишида "Нодир, унинг "Ҳафт гулшани" достони" тўғрисида доклад қилдим. Ййғинда таниқли олимлар Ҳоди Тиллаевич Зарифов, Фах – рий Камол (Тил ва адабиёт институти), Фулом Каримов, Айюб Фулом (Тошкент Университети), Натан Маллаев (Тошкент педаго – гика институти), Воҳид Абдуллаев, Улуғ Турсун (Самарқанд уни – верситети) ва бошқалар фаол иштирок этдилар. Шу ййғинда мен биринчи бор адабиётшунос олим Воҳид Абдуллаев билан таниш – ганман. Ушбу мувофиқлаштириш ййғинида ўзбек филологияси – нинг истиқболига оид барча илмий ва илмий – ташкилий масала – лар муҳокама этилди, келишиб олинганлари бўйича қарорлар қабул қилинди. Ўзбекистон филология жамоатчилиги ЎзФА Тил ва ада – биёт институтининг мувофиқлаштирувчи марказ ролини бажар – соғига ишонч билдирди. Ййғин институт ва қардош илмий муас – сасаларнинг ҳамкорлигини уюштириш ва ривожлантиришда му – ҳим ўрин тутган тадбир бўлди.

Мувофиқлаштириш ййғини бўлиб ўтгандан сўнг Шарқшунос – лик институтининг директори Сабоҳат Азимжонова менга деган эдилар:

– Сизлар ййғин ўтказмоқни ўйлаб уни тез ва самарали ра – вишда амалга оширдингиз. Одатда бундай тадбирни ўн маргалаб юқори идоралар билан келишиб ярим йил тайёргарлик кўриб сўнг бажарилар эди. Агар ишлар шу йўсинда борса, Тил ва адабиёт институтининг иши жуда юришиб кетмоғига шубҳа йўқ.

Аммо ҳаёт ишнинг ҳеч қачон силлиқ ва текис кетмоғи мумкин эмаслигини кўрсатди.

"Ўзбекистон маданияти" газетасида бир мақола босилиб чиқди. Уни ёзган киши кекса тилшунос олим, Тил ва адабиёт институти –

нинг илмий ходими ёш мутахассис Эргаш Рустамов билан XIV асрда яшаб ижод этган шоир Атоийнинг тахаллуси қандай ёзил — моғи кераклиги тўғрисида баҳс бошлади.

Бу баҳс тўсатдан бошланган бўлса, шундай тўсатдан тўхтади. Чунки бу мақолага қарши академик — шоир Фафур Фулом кескин ва ғазабли жавоб қайтариб Эргаш Рустамовни ҳимоя қилгандилар.

Бу воқеанинг тафсилотини мен "Академик фафур фулом" номи рисоламда (2003) батафсил келтирганман.

Кейинчалик фафур фулом домулла менга ўзларининг нега бун — дай жавобни ёзганларини тушунтириб дедилар:

— Бир неча одамлар, ҳозир Тил ва адабиёт институтига уч — тўртга ёш болалар келиб қолганлар. Улар ҳеч нарсани билмайди — лар, деб гап тарқатиб юришибди. Институтдаги шу ёш олимлар кимнинг ҳимояси остида эканликларини кўрсатиб қўймоқ учун шу мақолани ёздим.

Орадан кўп ўтмай мен ўзим шундай ҳимояга муҳтож бўлиб қолдим. Шунда ҳам академик фафур фулом ўрғага тушиб мени сақлаб қолганлар.

Бу тўғрида ҳам ўша рисолада тўла ёзганман.

Устозларнинг ана шундай ҳимояси остида биз Тил ва адабиёт институтининг истиқболини очиш соҳасидаги ишларимизни да — вом этдирганмиз

ИЖТИМОЙ ТАДБИРЛАР

Тил ва адабиёт институти кундалик илмий фаолиятдан таш — қари Республикада ўтказиладиган айрим адабий — илмий тадбир — ларнинг ташаббускори ва уларнинг амалий ижросида фаол иш — тирокчиси ҳам бўлган.

1958 — 1961 йиллар давомида шундай тадбирлардан айримлари қуйидагилардир:

1958 — Ўзбек халқ дostonчиси ва шоири Эргаш Жуманбулбул ўғлининг 90 йиллигига бағишланган тадбирлар Самарқанд шаҳ — рида ва Нурота туманларида ўтказилди.

1958 — Ўзбек шоири, драматурги ва публицисти, жамоат ар — боби Ҳамид Олимжоннинг туғилганига 50 йил тўлишига бағиш — ланган тадбирлар Тошкент, Самарқанд, Жиззах шаҳарларида амалга оширилди.

1959 — Шоир Фурқат таваллудининг 100 йиллиги Тошкент ва Қўқон шаҳарларида кенг нишонланди.

1959 — XIX аср ўзбек шоири Муҳаммад Ризо Огаҳийнинг ту — гилганига бағишланган тадбирлар Хоразмда бўлиб ўтди.

1960 — Ўзбек шоири, драматурги, маданият арбоби Ҳамза Ҳа — кимзода Ниезийнинг 70 йиллигига оид тадбирлар қўқонда ўтқа — зилди. Шоирнинг ватани қўқон шаҳарида Адабиёт музейи барпо этилди.

Бу тадбирлар Ўзбекистон Республика идораларининг раҳбар — лиги ЎзФА Президиуми ва Ўзбекистон ёзувчилар союзи ҳамда маҳаллий органлар билан биргаликда тайёрланган ва бажарилган. Аммо Тил ва адабиёт институти унда энг фаол қатнашган илмий муассасалардан эди.

Шунингдек, 1958 йили Тошкентда ўтказилган Осий ва Африка ёзувчиларининг халқаро конференциясида ҳам институт қатнашган. Тошкент "Олимлар уйи"да шу мавзуда Тил ва адабиёт институти — тининг илмий сессияси бўлиб ўтган эди.

Тил ва адабиёт институтининг ўзида ҳам ҳар ойда бирор муҳим мавзуда илмий йиғинлар, тадбирлар, докладлар ўтказиб турар эдик. Бундан мақсад институтда илмий муҳитни бойитиш, афкор омма учун маънавий озуқа етказиш эди. Чунки агар оз фурсат бу му — ҳитда бўшлиқ пайдо бўлгудай бўлса, уни дарҳол фисқу — фасод, миш — миш ва ғийбатлар тўлағазмоғи мумкин. Бунга эса асло йўл қўйиб бўлмайди.

ШОИР ХУРШИД

Тил ва адабиёт институтида ўзбек адабиёти ва тилшунослиги бўйича ишловчи ёш илмий ходимлар борган сари кўная борди. Аммо бу ёш мутахассисларнинг кўплари араб ва форс тилларини билмас, араб ёзувидаги ўзбекча матнлар устида ишламоққа қий — налар эдилар. Ҳолбуки ўзбек мумтоз адабиёти ёдгорликлари бўйича илмий иш олиб бормоқ учун бундай билимлар сув билан ҳаводек даркор. Ўзбек филология факультетида араб ва форс тиллари, эски ўзбек ёзуви (арабча)даги манбаълар бўйича дарслар етарли дара — жада ўқитилмаганлиги сезилиб қолди. Тил ва адабиёт институти учун шу соҳаларни мукамал биладиган мутахассисларнинг консультациялари заруриятга айланди. Агар ана шундай консуль — тантларга эга бўлсак, худди ташна гулзорга серсув ариқни очиб юбориб уни тўйгазиб суғоргандек бўлар эди.

Бир куни мен шу фикримни академик Яҳё Фуломович Фуломовга айтдим. У кишидан ана шундай одамни бизда ишлашга тавсия

қилармикинлар деб сўрадим. Орадан оҳгина вақт ўтгач, Яҳё ғуло — мович менга дедилар:

— Ўша сиз айтган ишга шоир Хуршидни таклиф қилинса қан — дай бўлур экан. Унинг ҳозир умри чойхонада бекорга ўтмоқда. Бир чойнак чойни ёнига қўйганича кун бўйи битта ўзи ўлтиради. Ҳеч кимга қўшилмайди. Аммо у юраги тор ва серзарда киши. Эҳ — тиёт бўлиб муомала қилмоқ керак бўлади. Агар гаши келиб қолса, ҳамма нарсадан воз кечиб кетади.

Яҳё Ғуломовичнинг бу гаплари менга маъқул тушди. Лекин мен бу таклифни бир оз ҳаяжон билан қабул қилдим.

Чунки Хуршиднинг номи менинг адабиёт мухлислари бўлган авлодим учун афсонавий тимсол эди. Биз болаликдан драматург Хуршид яратган "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун" муси — қали драмаларининг спектакллари ни тамошо қилиб, ундаги ашу — лаларни тинглаб ўсганмиз. Бу пьесалардаги ашулаларни Ҳалима Носирова, Карим Зокирийлар ижросида грампластинкаларга ёзил — ган нусхалари кўқонда қўлдан қўлга ўтиб патефонларда тингланар эди. Бу пьеса қаҳрамонлари Фарҳод, Ширин, қайс, Лайли томо — нидан айтиладиган ашулалар халқ ҳаётига сингиб кетган, одамлар уни тўйларда, дўстлик суҳбатларида, оила даврасида севиб кўйлар эдилар. Эл ўртасида шуҳрат тонган шоир, драматург, Ўзбекис — тонда хизмат кўрсатган санъат арбоби Хуршид (Шамсуддин Ша — рафуддинов)нинг номи ҳар бир адабиёт ва санъат мухлисининг қалбидан жой олган эди. Шундай одам билан бир институтда иш — ламоқ, у билан ҳамкасаба бўлмоқ ҳар кимга ҳам насиб бўлавер — майди. Бу Тил ва адабиёт институти аҳли учун фоят қутлуғ иш эди.

Шамсиддин Шарафиддинов — Хуршид 1892 йилда Тошкентда боғбон оиласида туғилган. Шу ерда мактаб ва мадрасада ўқиган. У Андижон ва Тошкент шаҳарларида савдо иши билан шуғулланди. Хуршид 15 ёшидан бадиий ижод билан машғул бўлди, театр санъ — атига оид хизматда банд бўлди. Хуршид қаламига мансуб "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун" мусиқали драммалари халқ ўр — тасида катта шуҳрат қозонди.

Хуршид 1933 йилдан то 1948 йилгача Тошкентдаги Навоий номли театрда адабий ходим бўлиб ишлаган. Бу вақтда "Келин", "Му — ҳаррам" номли пьесалар ҳам ёзди.

Ўзбекистонда хизмат кўрсатган санъат арбоби, шоир ва драм — матург Хуршид Тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим лавозимида ишга тушдилар.

Унга XIV аср ёзма ёдгорлиги "Юсуф ва Зулайхо" дostonини

нашрга тайёрлов топширилди. Асар муаллифи Дурбек. Достон ўз – бек тилида яратилган илк “Кюсуф ва Зулайхо” дир. Хуршид до – мулла бу ишта астойдил киришдилар. Достоннинг ҳозирги ўзбек ёзувидаги (кирилл алифбоси асосидаги) нухасини ярата бошла – дилар, айна замонда тушуниш қийин бўлган сўзларга изоҳлар ҳам туза бордилар.

Бу китоб “Ўзбек адабиёти тарихи ёдгорликлари” серияси бўй – ича босиб чиқарилган биринчи асар бўлди. Кейинчалик шу серия учун Хуршид XIX аср ўзбек шоири Огаҳийнинг “Таъвиз ул – оши – қийн” шеърлар тўпламини ҳам нашрга тайёрлаб берди.

Бундан ташқари Хуршид домумла институтда мумтоз адабий ёдгорликлар бўйича иш олиб бораётган барча ходимларимизга ҳамиша илмий ёрдам кўрсатар эдилар.

Бир куни мен Хуршид домумла билан бир жиддий илмий – ада – бий муаммо бўйича маслаҳат қилдим.

– . . . Домумла, қўлёзма манбаъларда Машраб тахаллусли шеърлар кўп учрайди. Улар гоҳо “Девона Машраб”, “Шоҳ Маш – раб” шаклидаги сарлавҳаларга ҳам эга. Ҳаммамиз биламизки, маш – ҳур шоиримиз Машрабнинг оти Бобораҳим, у яна Машраби На – мангоний деб ҳам юритилади. Ҳозир Машраби соний, яъни Рўз – бехон Машраб борлиги ҳам аниқланди. У “Мабдаъи нур”ни яратган, дейилади. қўлёзма манбаълардаги Машраб тахаллусли шеърларни бирма – бир текшириб чиқиб шулар ичида қайси бири Бобораҳим Машрабга, қайси бири бошқа Машрабларга тегишли эканини аниқлаб чиқмоқ билан шуғуллансангиз қандай бўлар экан? – де – дим.

– Йўқ, бўлмайди, – дедилар Хуршид домумла – бундай ва – зифани мен адо этолмайман. Бу ғоят мураккаб ва чигал бир ишки, уни уддаламоқ жуда мушкулдир.

Мен гапни тўхтатдим. Иккинчи бу масалани кўтармадим. Чунки шундай хулосага келган эдимки, Хуршид домумла сингари мумтоз адабиётнинг моҳир билимдони, шоир, улуғ ижодкор сифатида та – нилган бир олим шундай қатъий фикр билдирганидан кейин бу масалани бошқа ким ҳал қила олоғи мумкин.

Машраб тўғрисида баҳслар ҳамон давом этади. Биров ундок дейди, биров муцдоқ. Агар муҳтарам ўқувчиларим аҳамият берган бўлсалар, мен ўзим Машраб ижодий мероси тўғрисида бирор маҳ – сус илмий иш ёзган эмасман. Фақат рус тилида чиққан “Жаҳон адабиёти тарихи” асарида XVII аср ўзбек адабиёти бобида Маш – раб тўғрисида кичик бир маълумот бериш билан чекланганман.

Чунки Хуршид домулладек билимдон бир олим бор Машраблар —нинг асарларини саралаш масаласидан ўзларини четга тортган —ларига шоҳид бўлганман. Мустаҳкам, илмий жиҳатдан пухта матний асослар бўлмаган ҳолда қандай қилиб бирор шоир ижодини тўғри таҳлил этмоқ мумкин. Бундай қилмоқ мумкин эмас.

Хуршид домулла Тил ва адабиёт институтидаги олимлар ўрта —сида яхши обрў — эътиборга эга бўлдилар.

Бу киши шоира ва олима Музайяна Алавийа, катта илмий хо —дима Маҳбубахон Шамсиевна қодирова, қўшни Шарқшунослик институти олимларидан Қувомиддин Муниров каби билим ва зако эгаси бўлган кишилар билан самимий суҳбатлар қуради, уларга ўз —ларининг янги шеърларидан ўқиб берар эдилар.

Бир куни мен директор қабулига келган кишиларнинг ҳамма —сини қабул қилиб бўлиб, иш кунини тугаллаб ташқарига чиқсам, қабулхонада Хуршид домулланинг ўлтирганларини кўриб қолдим. Дарҳол саломлашдик. Сўнгра мен:

— Нега бу ерда ўлтирибсиз, нега ичкарига кирмадингиз? — деб сўрадим.

— Бўшамонгингизни кутиб ўлтирган эдим, — дедилар домулла.

Мен кабинетга таклиф қилдим. Иккаламиз ичкарига кириб стол атрофига ўлтирдик.

— Бир гагаларим бор, шунини сизга ўқиб берсам, — дедилар шоир.

— Марҳамат қилингиз.

Хуршид домулла чўнтакларидан бир қоғозни олдилар. Унда араб хатида ёзилган бир шеър битикли эди. Домулла майин овоз билан гагаларни ўқишга киришдилар.

Атроф жим. Хонада фақат шоирнинг ёқимли ва оҳангдор овози эшитилади. У ўз гўзал мазмундор мисраларини эшитувчи диққа —тига етказди. Мафтункор мисралар бири кетидан бири қуйилиб келмоқда.

*Дардманди ишққа дерлар йўқ эмиш асло илож
Васл дармондир бўлмас соғару саҳбо илож.*

*Ишқ эрур бир оташин сўзон кўринмас шуъласи
Топмогон бунга на бир ногон, на бир доно илож.*

*Ҳажр бахтсизлик демакдир пийра бўлғай рўзгор
Ҳеч даво йўқ бунга аммо васл эрур танҳо илож.*

*Зоҳиди худбин берур иғво билан ғафлатга зеб
Маслик дер севги унга зуҳду ила тақво илож.*

*Даргсизлар ишқу ишқ аҳлига таъна бирла дер
Ишққа не доруйи Лукмон, не дами Исо илож.*

*Хулмас, эй Хуршид, ўзинг ишқи ҳавасдин тут йироқ
Тут ватан, халққа муҳаббат, бу санга аъло илож.*

Шеър ўқиш тугагач, домумла мадҳу саноларни кутмасдан ўрин — ларидан турдилар ва мен билан хайрлашиб хонадан тез чиқиб кетдилар.

Демак шеърини шоир бир қадрига етадиган кишига ўқиб бер — моқ учун уни анча интизор бўлиб кутиб ўлтирган. Ниҳоят фурсат келгач, шеърни ўқиб берган ва мамнун кетган.

Шундай киши эди бу улуг шоир ва олим.

Хуршид домумла институтда узоқ ишлаганлари йўқ. У киши 1960 йили дунёдан ўтдилар. Бутун институт аҳли бу буюк зотни иззат — эҳтиром билан абадий оромгоҳига ўрнатди. Ўша маросимда бош — қалар қатори мен ҳам виро сўзини айтганман. Бу сўзни Жало — лиддин Румийнинг машҳур байти билан яқунлаган эдим.

*Баъд аз вафот марқади мо дар замин мажўй
Дар сийнаҳои мардуми ориф мазори мост.*

Маъноси:

Бизнинг вафотимиздан сўнг қабримизни ер юзасидан қидирма
Маърифатли кишиларнинг қалбидадир бизнинг мазоримиз.

Хуршид домумла вафотларидан анча олдин Тил ва адабиёт ин — ститутга аҳлига ҳурматларини изҳор этиб менга деган эдилар;
— Менинг асли жойим шу ерда экан. Мен билмасдан кўп ум — римни театрларда ўтказган эканман.

Бу сўзларни ҳам Фанлар академиясига, ҳам Тил ва адабиёт ин — ститутига нисбатан билдирилган юксак баҳо деб қабул қилмоқни истайсан киши.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтга 1967 йили шоир ва драматург Хуршиднинг "Танланган асарла — ри"ни нашр этди. Унга шоир ёзган "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва

Мажнун", "Ойбону", "Сиёвуш" пьесалари киритилган ва шеърла — ридан намуналар берилган.

Китобни Холид Расул ва Маҳбуба Шамсиевна қодировалар на — шрга тайёрлашган. Масъул муҳаррир — Музайяна Алавийя.

Шоир Хуршид ижоди, унинг илмий фаолияти ўзбек адабиёти ва адабиётшунослигининг муҳим бир таркибий бўлагидир.

"ЎЗБЕК АДАБИЁТИ ТАРИХИ ЁДГОРЛИКЛАРИ"

Ўзбекистонда XX асрнинг 50 — йилларида ҳали ўзбек адабиёти тарихи, ўзбек адабиётидан дарсликлар яратилган эмас эди. Олий мактабда фақат ўқитувчилар ўқийдиган лекциялардан ёзиб олинган конспектлар асосида бу предмет ўрганилар эди. Ҳатто аспирант — лар ҳам профессор Абдурахмон Саъдий томонидан тузилган ўз — бек адабиётига доир мақолалар рўйхати асосида номзодлик им — тихони топширар эдилар.

Ўрта мактаблар учун "Ўзбек адабиёти тарихи" дарслигини гулом Каримов ёзган эдилар, ундан турли нуқсонларни қидириб топил — ди — ю у бекор қилинди. Сўнгра Н.М.Маллаев ёзган дарслик ўрта мактабларда қўлланила бошлади. Хайрият, ундан нуқс қидириш амалга ошмай турди.

Тил ва адабиёт институти даставвал ўзбек адабиёти тарихи ёдгорликларини бирин — кетин нашр қилиш режасини тузди,

Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти Ҳабиб Му — ҳаммедович Абдуллаев буни қувватладилар. Бу ҳақда ЎзФА Пре — зидиумининг қарори қабул қилинди. Ўзбек адабиёти тарихига оид асарлардан Дурбекнинг "Юсуф ва Зулайхо" дostonи, Сайёдий — нинг "Тоҳир ва Зухра", Сайқалийнинг "Баҳром ва Гуландом", Но — дирнинг "Ҳафт гулшан" дostonлари, Увайсий девони, Огаҳийнинг "Таъвиз ул — ошиқийн" девони кейинги йиллар давомида шу серияда нашр этилди.

Навоийнинг 15 жилддан иборат "Асарлар тўплами" нашрига расмий тус берилди. Навоий туғилганига 525 йил тўлиши муно — сабати билан ўтказиладиган тадбирлар режасига бу иш киритил — ди. Унинг охириги 15 нчи жилди 1968 йилда нашр этилган.

Навоийнинг 15 жилддан иборат "Асарлар тўплами" билан ёнма — ён унинг рус тилида 10 жилддан иборат асарларининг нашр этил — моғи ҳам катта иш бўлган эди. Бу ўша ўн беш жилдди асарлар тўплами асосида вужудга келган.

Бу ишлар ўзбек навоийшунослигининг XX аср ўрталаридаги

узлуксиз фаолиятининг натижалари сифатида қаралмоғи керак.

Тил ва адабиёт институти дирекциясида бир куни Порсо Шамсиев домумла билан иккимиз маслаҳатлашдик;

Навоий "Хамса" сига кирган беш асар – "Ҳайрат ул – аброр", "Фарҳод ва Ширин", "Лайли ва Мажнун", "Сабъаи сайёр", "Садди Искандарий" ларнинг нашрлари, насрий баёнлари амалга оширилган, айримларининг илмий – танқидий матнлари ҳам тузилган. Порсо Шамсиев ана шу ишларнинг фаол ижрочиларидан. Аммо Навоий "Хамса" сининг ҳозирги ўзбек ёзувидаги мукамал, тўлиқ нашри амалга оширилган эмас. Порсо домумла шу ишга киришиб шуни яратсалар қандай бўлар экан. Домумла бу таклифни мам – нуният билан қабул қилиб дарҳол ишга киришдилар. Кечаси – ю кундузи илҳом билан берилиб ишладилар. Натижада кўп ўтмай Навоий "Хамса" сининг "Бисмилло" дан "Таммат" гача бирор мисра тушириб қолдирилмаган нухаси нашрга тайёр бўлди. Тил ва адабиёт институтининг илмий кенгаши уни босиб чиқаришга тавсия этди. Ўзбекистон Фанлар академиясининг нашриёти уни 1958 йилда нашрдан чиқарди. Нашриёт директори Жуманиёз Шарипов бу китобни қандай қилиб ўша вақтда мутлақ ҳукмрон бўлган Главлит тўғаноқларидан эсон – омон олиб ўтганига ҳамон ақлим етмайди. 1960 йили у қайта нашр этилди. Шундай қилиб янги авлод учун Навоий "Хамса" сининг тўла нашри тақдим этилди. Ҳамон у қайта нашрларга, тадқиқот ишларга обрўли илмий манбаъ бўлиб хизмат қилиб келмоқда.

Солеҳ Муталлибов домумла бутун умрларини машҳур туркий тил ёдгорлиги "Девону луғатит – турк" асарини араб тилидан ўзбек тилига таржимасига бағишладилар.

Мен бу ишдан Шарқшунослик институтида домумла билан бирга ишлаётган вақтимдаёқ хабардор эдим. Мен Тил ва адабиёт институтига ишга келган вақтимда Солеҳ Муталлибов бу ишни охирига етказган эдилар. Энди уни нашр этмоқ керак.

"Девону луғатит – турк" энг қадимий даврдаги туркий халқларнинг тили, адабиёти, этнографияси, яшаган ерлари, қўйингики, бутун ҳаётига оид қомусий луғат – манбаъ. Уни билиш, тушуниш, тадқиқ этмоққа оз одам қобил.

Шунинг учун бўлса керак бу тугалланган ишни юзага чиқариб илмий жамоатчиликка тақдим этиш бўйича тилшунослар ўртасида ивирсираш бошланди.

Айрим тилшунослар фақат бу ишдаги нуқсонлар тўғрисида кўп – роқ гапирар, уларни бартараф этмоққа Солеҳ Муталлибов қий –

наладилар, у кишига ёрдам бермоқ керак, деган гапларни ёяр эди — лар. Бу ёрдамни эса ўшаларнинг ўзигина кўрсата олар эмишлар.

Мен тилшунос эмасман. Аммо ҳар бир инсон сингари она тилимга содиқ, унинг ривожига интиланган кимсамен. Шунинг учун “Девону луғатит—турк” (“Туркий сўзлар девони”) каби буюк ёдгорликнинг тезроқ Ўзбекистонда илмий истифодага киритил—моғини истар эдим. Аммо тилшуносларнинг профессионал баҳсларига аралашмоқни ўзимга эп кўрмас эдим. Барибир аралаш—моққа тўғри келди ва менимча бу ўринли ҳам бўлди.

Бир куни Тил ва адабиёт институти директорининг кабинетига ўша вақтда анча таниқли бўлган бир тилшунос олим кириб келди. Мен у билан саломлашиб ўлтирмоққа таклиф қилдим. Суҳбат бошланди. Мен бу кишига ҳурматли муносабатда бўлганман. Узоқ вақт бу одам аёвсиз танқид остида қолиб кетганини билар эдим, шунинг учун унга раҳмдиллик билан қарар эдим. Лекин икки тиллик луғатлар тузиш ва нашр этиш ишига бу кишининг ҳар хил баҳоналар билан тўсқинлик қилганидан ҳам хабарим бор эди.

Бу одам менга қуйидаги фикрини изҳор этди:

— Солеҳ Муталлибов “Девону луғатит—турк”ни ўзбекчага таржима қилиб хайрли ишни бажардилар. Лекин таржиманинг бу туришида нашр этилмоғи тўғри келмайди. У жиддий таҳрирға муҳтож. Бу таҳрирни мен амалга ошира оламан. Аммо иш ҳажми катта. Шунинг учун мен муҳаррир эмас, бу ишга ҳаммуаллиф бўлсам—гина уни амалга оширмоқ мумкин бўлади. Шу ҳақда сиз кўрсатма берсангиз ишга тушмоғим мумкин.

Мана буни қаранг. Бир одам бутун умрини сарф қилиб йиллар давомида кўз нуруни тўкиб, жону дили билан берилиб бир улкан ишни охирига етказса—ю, иш битгандан кейин унга ҳаммуаллифлик даъво қилувчилар чиқиб турса. Бундай “дадиллик”нинг сабаби Солеҳ Муталлибовнинг мусичадек ювош ва беозорлиги—дир.

Бу том маънодаги олим илмий баҳсларда қанчалар букилмас, ўз фикрида қойим бир зот бўлса, ташкилий—маъмурий ишлар лабиринтида шунчалар ожиз ва ҳимоясиз эдилар. Ушбу тилшунос эса илмда билимдону орқаворатдан иш битиришга шунчалар уста эканки, мендан бу қалбакиликка розилик олишига ишонган ҳолда ҳузуримга кириб келган ва юзсизларча ўзининг тубан таклифини баён этмоқда.

Тайёр ошга баковул, ёки ўроқда йўқ, машоқда йўқ хирмонда ҳозир деб шунга айтсалар керак—да.

Менинг жавобим бу киши учун кутилмагандек бўлди.

– Йўқ дедим мен, – ҳаммуаллифлик тўғрисида сўз бўли – ши мумкин эмас. Агар хоҳласангиз муҳаррирлик қилинг, бўлмаса бошқа муҳаррир топамиз.

– Мендан бошқа ҳеч ким бу ишни қила олмайди. Барибир мен ҳаммуаллиф бўлмасам бу иш юзага чиқмайди.

– Юзага чиқади – деб жавоб бердим, сал қизишиб – Шундай катта иш яратилган экан, уни юзага чиқармоққа Ўзбекистоннинг кучи етади!

Ўзганинг ишига шерикчилик даъвоси билан келган бу тилшунос ҳафсаласи пир бўлган ҳолда кабинетдан чиқиб кетди.

Бу ёқимсиз мулоқот бундан деярли ярим аср бурун бўлиб ўтган. Лекин ҳамон менинг қалбимни тирнайди. Нега энди туппа – тузук олим, кўпгина фойдали китоблар нашр этган, жамоатчилик таниган бир қобилиятли мутахассис бундай тубанликка юз тутди. Наҳотки шу асоссиз даъвосини менинг қабул қилишим мумкин – лигига ишониб менга келди. Бунинг томирлари чуқур бўлса керак. Эҳтимол мен хато қиларман, аммо менда шундай фикр туғилдики, ўзгаларнинг ишини ўзлаштириш, бировларни ишлатиб улар яратган илмий ишларга ўзининг номини қўйиб эълон қилиш айрим шахслар учун одатдаги иш бўлган. Мен бир фактни аниқ биламан. Менинг падари бузрукворим Пўлатжон домудла Қайюмов бир қўқонли XIX аср шоираси тўғрисида ёзган мақолаларини Тошкентдаги журналда ишловчи бир шогирдларига нашр этдириш учун топширган эдилар. Ўша шогирд журналда бу мақолани ўзининг номини қўйиб босдирган. Отамизнинг номларини эса бутунлай олиб ташлаган. Бу воқеа 1940 йилда юз берган эди. Кейин 1974 йилда эшитдимки, ўша одам ўз шогирдининг бир мақоласини ҳам ўзининг номидан нашр қилган экан. На араб тилидан на тиб илмидан хабари бор одамлар тиб илмига оид китобнинг араб тилидан ўзбек тилига қилинган таржимасига муҳаррир деб ёзилганларини ҳам кўрганмиз.

Демак, ўша тилшунос кўтарган масала мен учун қанча номақбул бўлса – да, у мансуб бўлган доирада қўллаиб келган чиркин бир тажриба бўлган. Шундан сўнг кўп ўтмай мен ғанижон Абдураҳмоновни кабинетга таклиф қилдим. Бу қобилиятли ва меҳнатсевар олим Тил ва адабиёт институтига Фарғона пединститутидан келган. Фан номзоди. Жиддий мутахассис. Хушхулқ, хушрўй, назокатли адаб эгаси бўлган бир ёш йигит. Мен билан тенгқур.

Ғанижон Абдураҳмонов билан кабинетда ўлтириб самимий суҳ – бат қурдик.

– “Девону лугатит – турк”нинг нашрига сиз муҳаррир бўл – сангиз, деб сўрадим.

Ёш олим учун бу таклиф кутилмагандай туюлди.

– Мен замонавий ўзбек тили грамматикаси, синтаксиси бўй – ича ишлайман. Бу эса тил тарихига оид ёдгорлик. Бу қандай бўлар экан.

– Ҳаммаси бир туркий тилга оид. Шу баҳона билан қадимий туркий тил ва унинг қоидаларини ҳам тадқиқ этиш имкониятига эга бўласиз.

Мен бу таклифнинг рад этилишидан хавотирда эдим. Аммо ғанижон Абдураҳмонов бу таклифни тезда қабул қилди. У дарҳол ишга киришди.

Солеҳ Муталибов ва ғанижон Абдураҳмонов бир неча йил да – вомида қўлни қўлга бериб ишлашди. Натижада «Девону лугатит – турк» 4 китобдан иборат (3 китоб лугатнинг ўзи 1 китоб индекс) қилиб нашрдан чиқди. Бу ўзбек филологиясининг улкан ютуғи эди.

Ғанижон Абдураҳмонов эса қадимий туркий тил соҳасидаги йирик мутахассис сифатида ҳам шаклланди.

ИНСТИТУТ ТАРКИБИ

Тил ва адабиёт институтида тилшунослик бўйича кўп ишлар амалга оширилар эди. Лугат сектори ходимлари икки тилли лу – гатлар тузиш ҳозирги ўзбек тилининг изоҳли лугати учун мате – риаллар йиғиш билан машғул бўлганлар.

Шунингдек, институтда ҳозирги замон ўзбек тили, диалекто – логия, экспериментал фонетика бўлимлари ҳам тилшунослик со – ҳасидаги муҳим илмий тадқиқотларни олиб борар эдилар.

Мен институт директори бўлиб ишлаб турган пайтимда ЎзФА президенти Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаевнинг ташаббуслари билан туркий тилларнинг қиёсий грамматикаси бўлими очилди. Бу бўлимни профессор А.К.Боровков бошқардилар.

Адабиётга оид тадқиқотлар – мумтоз адабиёт тарихи, замо – навий ўзбек адабиёти, фольклор, Ўзбекистондаги рус адабиёти секторида олиб борилар эди. Сўнграқ Ҳабиб Муҳаммедович Аб – дуллаевнинг таклифлари билан драматургия ва кинодраматургия сектори ҳам ташкил этилди.

Тил ва адабиёт институти қошида Адабиёт музейи ҳам бўлган.

Унинг экспозициялари институт иморатининг сўл қанотидаги хо — наларда жойлашган эди.

1958 йилдан Тил ва адабиёт институтига қарашли “Ўзбек тили ва адабиёти масалалари” илмий журнали босила бошлади. Бу жур — налнинг бош муҳаррири академик Ойбек эдилар. Институт ди — ректори эса бош муҳаррир ўринбосари ҳисобланарди.

Бу журналда ўзбек филологиясига оид илмий маълумот, мақола ва ахборотлар босилар эди. Унинг ишида Ўзбекистоннинг фило — логия соҳасидаги мутахассислари фаол иштирок этадилар. Жур — нал 1959 йили 1000 дан ортиқ нусхада чиқа бошлагач, ЎзФА пре — зиденти Ҳ.М.Абдуллаев кўп мамнун бўлганлари эсимда. Чунки бошқа илмий журналларнинг тиражи 100—200 дан ортмас эди. Кейинчалик “Ўзбек тили ва адабиёти” тиражи 20.000 га бориб етди.

Институт ҳозирги замон ўзбек адабиёти масалалари билан фаол шуғулланади. Бу бўлимни аввал машҳур адабиётшунос, танқидчи, драматург Иззат Султон бошқарганлар. У кишидан кейин эса мен атоқли адабиётшунос олим Ҳомил Исломович Ёқубовни бу бўлим бошлиғи вазифасига таклиф этдим. Бу киши Универси — тетда дарс берар эдилар. Ҳомил Исломович Ёқубов бизнинг ин — ститутда узоқ йиллар бу бўлимга раҳбарлик қилдилар. Ҳомил Ис — ломович ишга келгандан сўнг, бўлим бир яхши, мазмундор илмий тўплам тайёрлаб нашр этди. Уни “Бадийлик ва маҳорат” деб атал — ган эди.

Ўзбек халқ оғзаки ижодини махсус фольклор сектори ўрганар ва тадқиқ этар эди. Унинг бошлиғи маълум ва машҳур фольклор — шунос олим Ҳоди Тиллаевич Зарипов бўлганлар. Бўлим қошида фольклор материаллари фонди бор. Бу узоқ йиллар давомида йи — гилган ўзбек халқ дostonлари, эртаклари, мақол ва топишмоқла — ри, ашула, лапар, ўлан ва термаларнинг ёзувларидан ташкил топ — ган. Ҳеч шубҳасиз айтиш мумкинки, бу оддий дафтар қоғозларига сафсар қалам билан ёки сиёҳ билан ёзилган матнларнинг илмий аҳамияти қимматли қўлёзма китобларнинг қадр қийматидан паст эмас.

Кейинроқ ташкил топган Ўзбекистон рус адабиёти, драма — тургия ва кинодраматургия бўлимлари ҳам Ўзбекистон мадани — ятининг бу муҳим қатламига оид муҳим илмий тадқиқотлар ярат — дилар.

Институт илмий сессиялар, айрим илмий проблематикага оид илмий йиғинлар ўтказиб турар. Имкон борича Ўзбекистоннинг бош

филологик илмий маркази вазифасини ўтаб борар эди.

Институтнинг кундалик ташкилий масалаларини ҳал қилиш менга унча оғир бўлмади. Чунки ЎзФА президенти академик Ҳа – биб Муҳаммедович Абдуллаев ҳамиша Тил ва адабиёт институ – тини қувватлар эдилар. У киши расман бир неча бор айтганларки, барча фанлар – физика, математика, химия, геология... бўйича бутун дунёда илмий тадқиқотлар олиб борилади. Аммо ўзбек тили ва адабиёти асосан Ўзбекистонда тадқиқ этилади. Шунинг учун Тил ва адабиёт институтининг ЎзФА системасида бош ўрин эгал – ламоғи лозим. Бу институт бора – бора дунёда туркологик илмий тадқиқотлар марказига айланиб қолмоғи керак.

Бу одамнинг сўзи ва иши ҳамиша бир хил бўлар эди. Шунинг учун Ҳ.М.Абдуллаев Тил ва адабиёт институти учун штат ва маб – лағни аямас, ҳамиша лозим ёрдам кўрсатиб келар эди. Натижада Тил ва адабиёт институтининг иши кўзга кўрина борди. Муҳим китоблар босилиб чиқди, илмий кадрлар тайёрлаш жонланди, қўшни қардош илмий марказлар билан алоқа кучайди.

Шу билан бирга Тил ва адабиёт институти раҳбариятига но – соғлом муносабатлар ҳам айрим бошлиқлар томонидан содир бў – либ турди.

Мен институтда янги иш бошлаган пайтимда ЎзФА Президи – умида Тил ва адабиёт институтида нашр этилган бир асар муҳо – кама қилинди. Президиум аъзоларидан айримлари уни ижобий баҳоладилар. Мен эса бу китобдаги айрим нуқсонларни кескин танқид қилдим. Мажлис қатнашчилари ҳайрон бўлдилар. Нега институт директори ўз институтида чиқарилган бу китобни мунча танқид қилади? Мен бу нашрни илмий эмас, илмий – оммабоп нашр эканини асослаб бердим. Бу ишни анча кескин равишда қил – дим.

Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаев бу масалани Президиум йи – филишига тайёрлаган ходимларга танбеҳ қилиб дедиларки, нега тайёр бўлмаган масалани муҳокамага қўйилди. Нега директор билан масала мувофиқлаштирилмади. Мана оқибат.

Ҳақиқатан ҳам бу масаланинг Президиум мажлисида кўрили – шидан беҳабар эдим. Мени четлаб ўтиб масала Президиумга қўй – илган. Мажлисдан сўнг мен бу масалани Президиумга қўйган бир бошлиқ ҳузурига кириб қатъий равишда айтдимки, Тил ва адабиёт институтининг директори ўлган эмас, у бор. Институтга оид би – рор масала кўриладиган бўлса, ҳар бир масала у билан баҳаслаҳат тайёрлансин. Йўқса, марҳамат, мени бушатиңиз бу вазифадан,

сўнг нима хоҳласангиз қилаверинг.

Менинг бундай кескин муомалам у кишига албатта ёқмаган. Аммо у жим ўлгирди. Чунки мен ҳақ, у эса ноҳақ эди. Ўртамизда бундай келишмовчилик кейинчалик ҳам такрорланиб турди. Шу — шу биз бир умр бир — биримиз билан тил топишолмай ўтдик.

*Чун Навоий кўнгли синди, энди лутфинг не асиф
Бутқариб бўлмайдиги синган шишани пайванг ила.*

Ўртамиздаги бундай муносабатта эҳтимол мен ўзим билмай йўл қўйган хатоларим ҳам сабаб бўлгандир. Аммо шу аниқки, бу киши менга то вафотигача кек сақлаб ўтди, мен бунинг оқибатларини бошимдан кечирганман.

Лекин Абдулла Қодирийнинг қаҳрамони Анвар айтганидек; “Улар бизга душман бўлса бордир, аммо биз уларга душман эмас — миз” (“Меҳробдан чаён”). Иш юзасидан келишмовчиликлар бўлса бўлгандир, лекин мен жавобан ҳеч қандай гина сақлаган эмасман. Аксинча илм соҳасида у кишининг қилган ишларига ҳамиша тўғри баҳо беришга ҳаракат қилиб келганман.

Айрим ташкилий масалаларни ҳал қилишда айланма йўллارни ҳам топишга тўғри келар эди.

1959 йили андижонлик шоир, мўътабар олим Анисийни Тил ва адабиёт институтига ишга таклиф қилдим. Бу киши кичик илмий ходим лавозимига ўтказилди. Ўзининг билимдонлиги, меҳнатсе — варлиги, ёшларга мураббийлиги жиҳатидан Анисий албатта катта илмий ходимликка муносиб бир киши эди.

Мен Анисийни катта илмий ходим лавозимига ўтказмоққа рухсат сўраб ЎзФА Президиумига икки мартаба хат ёздим. Икковига ҳам рад жавоби келди. Чунки унинг илмий даражаси йўқ. Шундан сўнг Президиум бошлиқларидан ўша киши таътилга кетиб, унинг ўр — нига вақтинча академик Хадича Сулаймонова бу вазифани ўтаб турдилар. Шунда мен яна бир хат ёзиб Хадича Сулаймонованинг ҳузурларига бордим. Бу киши хатни диққат билан ўқидилар, Ани — сийнинг қандай олим, фозил киши экани тўғрисидаги гапларимни тингладилар ва дарҳол ўша хатга “Рухсат берилсин” деб ёзиб қўл қўйиб менга қайтардилар. Шу билан ҳурматли олим ва шоир Анисий то умрининг охиригача Тил ва адабиёт институтининг катта ил — мий ходими сифатида яхши обрў топиб хизматда бўлди.

Тил ва адабиёт институтида ёш илмий ходимларни биз кўплаб ишга жалб қилар эдик. Филология факультетини битириб чиққан

ёш мутахассислар бизга ишга келар эдилар. Филология факультетида эса ёш қизлар кўп бўлади. Шунинг учун институтга келган ёш мутахассислар орасида қизлар кўпчилик бўлган.

Шу муносабат билан икки ибратли воқеани айтиб ўтмоқчиман.

1959 – 60 ўқув йилида Университетнинг филология факультетини битирган ёш мутахассислардан 5–6 қизни Тил ва адабиёт институтига илмий ходим, лаборант вазифаларига олинган эди. Улар тақсирот вақтида маориф министрлиги ихтиёрига юборилди, деб ёзилган экан. Шунинг учун кўп вақт ўтмай ўша қизларни маориф министрлиги ихтиёрига жўнатишни сўраб бизга маорифнинг кадрлар бўлиmidан талабнома келди. Мен уни жавобсиз қолдирдим. Булар ўз ихтисослари бўйича ишламоқдалар. Маориф системасига ишга юборилганлар шундоқ ҳам кўп. Оддин ўшаларни иш жойи билан таъминласинлар. Наҳотки шундай катта даргоҳ шу 5–6 ёш одамга муҳтож бўлиб қолган бўлса. Аммо кадрлар бошқармасининг бошлиғи жуда ўжар киши экан. У ўз талабида қатъий туриб олди. Мен ўша вақтда юқори идорада ишлавчи илгари Тил ва адабиёт институтида ишлаган бир раҳбар ходимдан бу масалада ёрдам кўрсатишни сўрадим. У раҳбар маориф соҳасини бошқарар эди. Аммо у киши бу ишга аралашмоққа ботинмади.

Шундан сўнг маорифчи кадрлар бўлиminинг бошлиғи бизга "Муштум" журналида ҳамла бошлади. Охир – оқибатда ўша қизларни бўшатиб маориф министрлиги ихтиёрига ўтказишга тўғри келди.

Орадан бир икки ой ўтар – ўтмас ЎзФА аспирантурасига қабул эълон қилинди. Мен ўша ёш мутахассисларга аспирантурага кирмоқ учун конкурсда қатнашмоққа маслаҳат бердим. қизлардан кўпчилиги конкурсда қатнашиб голиб чиқдилар. Фақат биттасигина маорифда қолди. Энди маорифчи кадрлар бўлими уларга ружсат бериб институтга қайтармоққа мажбур бўлди. Ўша қизлар бирин – кетин аспирантурани тугаллаб номзодлик диссертацияси ёқладилар. Улардан яхшигина олималар етишиб чиқди. Мен ҳамон ўша кадрлар бўлиminинг тухирлигини тушунмайман. Ахир бизнинг мақсадимиз ёш одамларни ўсдириш эдику! Наҳотки бу унинг жиғига теккан бўлса.

Бу масалада гоҳо кутилмаган ҳодисалар ҳам юз берган.

Аспирантурани битираётган икки қизимиз бирин – кетин диссертация ёқлаш арафасида эдилар. Булар бир – бири билан қалин дугоналар. Тўсатдан улар ўртасида нимадандир ихтилоф чиқди.

Сабаби менга маълум эмас. Аммо улардан бири менга келиб ўз дугонасидан шикоят қила кетди. Мен ҳайрон бўлдим. Бу икки қалин ўртоқ нега бундай ноаҳиликка боришган. Шикоятчи — пини гапига кўра дугонаси олддинроқ диссертация ёқлар экан, шунинг учун унинг димоғи кўтарилиб ўртоғидан ўзини баланд тута бошлаган эмиш.

— Сиз хафа бўлманг — дедим мен, — у кишидан кейин сиз ҳам диссертация ёқларсиз. Сиз ҳам у киши билан баровар фан номзоди бўлурсиз. Шу билан бу нотенглик йўқолади. Фақат ўз ишингизни тезроқ ёқлашга тайёрланг. Шу билан кўпроқ ма — шғул бўлсангиз бундақа майда — чуйда гапларга диққат ҳам қилмайсиз, унга вақтингиз ҳам қолмайди.

— Бу насихат таъсир қилдими. қилмадими билмайман, ле — кин шикоятчи шу билан юпаниб тинчгина чиқиб кетган эди.

Орадан кўп ўтмай шамол бошқа ёқдан елиб қолди. Инсти — тутда ишлайдиган ҳурматли олимлардан бири, менинг яқин ки — шим бир куни ҳузуримга келди ва деди;

— Фалончи аспиранткамизнинг диссертация ёқловини тўх — татиш керак.

— Нега?

— У ўзини ёмон тутмоқда.

Ўзини ёмон тутмоғи нимадан иборат эканини мен суриш — тириб ўлтирмай бирдан тутақиб кетдим.

— Бир ёш ўзбек аёли диссертация ёзиб уни ёқлашга кел — тирса мен унинг йўлини тўсмайман ва тўсмоққа йўл қўймай — ман. Шунини яхши билиб қўйинглар.

— Бу ишингиз тўғри эмас. Диссертантнинг нималар қила — ётганини билмоғингиз керак.

— Керак эмас, менга яратган илмий ишининг мазмуни ва илмий салмоғи муҳим.

Одам қизишга ўз устидан назоратни йўқотади. Мен шун — дай аҳволга тушган эдим. Бу ахир қандай гап. Биров сал бир нарасага зриша бошласа, яқин дугонасидан тортиб катта об — рўли олимгача унинг йўлига тўғаноқ бўладилар. Бунга чек қўймоқ керак. Ҳамма ишлайдиган, илмга интилган кишилар — нинг йўлини очиб қўйиш даркор. Мен шундай фикр қилар эдим. Аммо биз бир биримизни яхши тушунмадик шекилли. Баҳси — миз қизигандан қизиди. Охири мен устоз академик Воҳид Йўл — дошевчи Зоҳидовга телефон қилиб институтга келишни сўра — дим. У киши бизнинг ўртамиздаги тортишувга чек қўймасалар,

Ўзимиз бир фикрга кела олмайдиганга ўхшаймиз.

Домулла тезда етиб келдилар. Иккаламиз ҳам у киши билан ҳурматли саломлашдик. Устоз ҳузурда ҳар биримиз сал эси – мизни йиғиб олган эдик. Бўлган гапни домуллага мен айтдим. Воҳид Йўлдошевчиқ диққат билан қулоқ солдилар. Сўнгра аж – рим қилиб ҳар биримизга алоҳида – алоҳида ўз фикрлари ва бу ишга муносабатларини изҳор этдилар. У киши билдирган фикр – ларнинг мазмуни бундай:

– Ҳаммамизнинг вазифамиз янги етишиб келаётган ёш ав – лодни ўстириш. Шунинг учун ёш мутахассисларга ёрдам кўр – сатмоқ шарт. Шу нуқтаи назардан институт директорининг тугган йўли тўғри. Шу билан бирга ёш одамлар турмушда, ўзаро муомалада, кишиларга муносабатда бирор нуқсонга йўл қўйса, ундан кўз юммаслик керак. Унга бундай нуқсонини кўрсатиб ўша нуқсондан қутулмоғига кўмаклашиш зарур. Бу ишни эса ҳаммамиз биргалашиб амалга оширмоғимиз керак. Шу сабабли агар ана шундай вазият юз берса унинг сабабини аниқлаб, мас – лаҳатлашиб йўл тугилса тўғри бўлар эди. Сизлар эса бунинг ўрнига бир – бирингиз билан тортиша бошлагансизлар. Нати – жада соғлом фикр чекиниб, носоғлом ҳиссиётлар устун чиқа бошлаган. Бундай иш иккингиздан ҳам қутилмаган эди. Бун – дан буён ана шундай нотекисликдан сақланишга ҳаракат қилингиз. қўлни қўлга бериб ҳамжиҳатлик билан ишламоққа одатланингиз.

Тўсатдан мен кутмаган ҳолда менинг муҳолифим домулла – нинг айтганларини қулоққа осажаги, бундан буён шу айтил – гандек иш тугажагини айтиб менга қўл узатди. Мен унинг сўз – ларини қувватладим ва унинг қўлини маҳкам қисдим. Шу би – лан низоъ тугади, мувофиқат вужудга келди.

Кейинчалик тажриба кўрсатдики, бу олим киши ўз сўзида қойим экан. Бизнинг ўртамизда бирдамлик муқим ўрнашди. Дугоналарга келсак, уларнинг ҳар иккаласи ҳам бирин – кетин номзодлик диссертацияси ёқлашди. Иккаласи ҳам тилшунос олимлар бўлиб етишиб чиқишди, эътироф қозонишди. Аммо олдинги қадрдон ўртоқчилиги тикландими, йўқми бу менга қоронғу.

ТАДҚИҚОТ МАВЗУЪИ ТЎҒРИСИДА

*Кишининг агар бир хил эрса фани
Анинг ҳампешаси эрур гушмани.*

(Навоий)

Бу ҳаётий ҳақиқатни кўп ҳолларда учратмоқ мумкин. Ҳам касбу ҳунарда, ҳам илмда, ҳам ижодкорликда гоҳо шундай бўлиб туради. Санъаткор бошқа санъаткордан нуқс қидиради, олим олимдан, шоир шоирдан ўзини устун қўяди, баъзан эса ҳадиксирайди.

Тил ва адабиёт институтида Раҳмат Мажидий домумла Ога — ҳийнинг лирик мероси тўғрисида илмий иш бошлаган эдилар. Уни — верситетда адабиётдан дарс бераётган машхур адабиётшунос олим Субутой Долимов домумла Огаҳий ҳаёти ва ижоди соҳасида анча йиллардан бери ишламоқда эдилар. Ҳар иккала олимнинг тадқиқ объекти бир хил бўлганидан улар ўртасида хавотир туғилди. Су — бутой Долимов домумла мен ишлаётган мавзуъни бошқа илмий ходимга берилибди, деб норози бўлдилар. Раҳмат Мажидий эса мен бу ишни бошлаб юборганман, уни охиригача етказмоғим ке — рак, деган фикрда эдилар.

Охир оқибат бу ишга Тил ва адабиёт институтининг дирекци — яси аралашувига тўғри келди.

Мен Субутой Долимов домумла билан институтда суҳбатда бўл — дим. Ўзининг тузган адабиёт хрестоматиялари, дарсликлари, пе — дагогик фаолияти орқали бутун — бутун авлодларни шакллантир — ган устоз билан баҳсли мавзуъ бўйича гаплашув менга осон бўл — ган эмас. Аммо домумлага кўнгилдаги гапларни очик айтдим.

Муҳаммад Ризо Огаҳий шундай улур ижодкорки, ўнинг ил — мий — ижодий меросини бир иш билан қамраб олмақ гоят мушкул. Унинг шеърлар тўплами “Татъвиз ул — ошиқийн” (“Ошиқлар ту — мори”) битта ўзи бус — бутун дунё. Тарихий асарлари бешта, улар Хоразмнинг яъни Ўзбекистон шимолининг узоқ йиллик тарихини ёритади. Таржималари эса гоят кўп. Ҳар бири бир неча тадқи — қотта мавзуъ бе; ади. Шунинг учун мен умидворменки, ўзбек ада — биётшунослигида бир алоҳида илмий йўналиш огаҳийшунослик вужудга келажак. Бунинг асосини, пойдеворини яратаётган олим Субутой Долимов домумладир. Чунки у киши биринчи бўлиб ана шу уммондаги дуру гавҳарларни теришга киришганлар.

Эндиги иш Тил ва адабиёт институтида бошланди. Раҳмат Ма — жидий Огаҳий лирикасининг гоёвий — бадий хусусиятлари бў —

йича инламоқдалар. Бу кишининг вазифаси “Таъвиз ул — оши — қин” даги мажозий муҳаббатта оид шеърлар, уларда лирик қаҳ — рамоннинг кечинмалари қандай бадийят билан ифода этилганини кўрсатмоқдир. Яна бу шеърлардаги ижтимоий ҳаётта оид фикрлар баёни ҳам тадқиқ объекти бўлади.

Шундай қилиб ҳар иккала муҳтарам олимимизнинг ишлари ҳеч йўсинда бир — бирини такрорламайди, аксинча бир — бирини тўл — диради. бўлажак огаҳийшуносликнинг замирини вужудга келти — ради.

Субутоғи Долимов домудла бу фикрларни маъқуладилар. Ора — даги тушунмовчилик барҳам топди. Вақт келди, ҳар иккала муҳ — тарам олим Огаҳий ижоди бўйича номзодлик диссертацияларини ёқлашди. Китоблар нашр қилинди. 1959 йили Хоразмда Огаҳий таваллудининг 150 йиллиги кенг нишонланди. Бу тадбирга ЎзФА президенти Ҳабиб Муҳаммедович-Абдуллаев ва ўша вақтда Хо — разм вилоят раҳбариятини бошқарган Ваҳобов бонн — қош бўлишди.

Огаҳий ижодини чуқур ўрганиш ва оммалаштириш ишлари юришиб кетди. Ҳозир Огаҳий асарлари қўлёзмаларининг ката — логи тузилган. Огаҳийнинг “Таъвиз ул — ошиқийн” девонининг илмий — танқидий матни яратилган, Огаҳийнинг олти жилдан иборат асарлар тўплами босиб чиқарилган. Огаҳийнинг “Гулшани давлат” асари бўйича номзодлик диссертацияси ёзилган...

Демак, огаҳийшунослик вужудга келди. У эволюцион тарақ — қиёт йўлидан бормоқда.

Мавзуъ талашув, гоҳо илмий доираларда жиддий конфликт — ларга сабаб ҳам бўлади.

Тил ва адабиёт институтида мен юқорида айтиб ўтганим ёш таланти, меҳнатсевар олим Ғ.Абдурахмонов ўзбек тилшунослиги бўйича филология фанлари доктори илмий даражаси учун дис — сертациясини ёзиб тугалади. Уни ҳимояга тавсия қилинди. Яқин ўрғада илмий кенгашда диссертация ёқлови ўтказилади.

Шу кунлари ЎзФА раҳбар ходимларидан бири менинг ҳузу — римга кириб келди. У кишининг ихтисоси энергетика бўйича. Са — ломлашдик. У киши менга кескин оҳангда деди;

— Абдурахмоновнинг докторлик диссертация ҳимоясини тўх — татиш керак.

— Нера?

— Унинг диссертация мавзуъи бизга қарашли бир олим М.Ас — қарованинг диссертацияси билан бир хил экан. Агар бу ҳимоя ўтса ўша олиманинг иши тўхтаб қолади ва йўққа чиқади.

— Ундай бўлмайди, — дедим мен ҳам кескин оҳангда. — Ҳар иккала капитал илмий тадқиқот бир — бирига қарши турмайди. Ак — синча бир — бирини тўлдиради. Чунки ўзбек тилшунослигида шунча ҳали тадқиқ этилмаган масалалар борки, улар бўйича қанча кўп илмий ишлар яратилса шунча яхши.

Мен Мазлума Асқарова ва унинг ишини билар эдим. У киши билимдон тадқиқотчи, моҳир педагог сифатида танилган бир муҳ — тарам зот. Мавзуънинг яқинлиги эса уларнинг ҳеч қайсисига ҳа — лал етказмайди. Мен бунга тўла ишонаман.

Аmmo бизнинг филологик тафаккуримиз ўша вақтларда маъ — лум даражада маҳдуд бўлган. Шунинг учун айрим мавзуъларни "монополия" қилиб олиш расм бўлган. Бу менинг мавзуъим. Ўз — галар яқинлашмасин. Илм — фан тараққиётига тўсиқ бўлган бу ту — шунчани барбод қилмоқ керак эди. Бу иш осон эмас. Лекин шун — дай қилинмаса илмий тафаккур ривож топмайди. Ҳалиги икки катта тилшунос ўртасида юз берган англашмовчиликка Александр Кон — стантинович Боровков сингари улуғ тилшуносларни жалб қил — моққа тўғри келди. Кўпчилик бўлиб бу муаммо ҳал қилинди. Ҳар икки тадқиқотчининг мавзуълари, унинг чегара ва талаблар дои — раси аниқланиб берилди.

Натижада ҳар иккала диссертация ёқлови ҳам муваффақият билан ўтди. Ўзбек филологияси икки юксак даражадаги билим ва илмий — педагогик маҳорат эгаси бўлмиш фан докторларига эла бўлди. Ҳозир Ғ.Абдураҳмонов ва М.Асқарова иккаллари ҳам ака — демиклардир.

Лекин мавзуъ тортишувлари тўғрисида юз берган англашмов — чиликларнинг ҳаммаси ҳам бундай ижобий натижалар билан ту — галланган эмас.

Бир маҳал менга икки илмий ходим ўртасидаги ана шундай тор — тишувда ҳакамлик қилишга тўғри келган. Менинг мавзуъимни фалончи тортиб олиб ўзи ишламоқда. Менинг қилган ишларим ҳабатага кетадими, деб бир илмий ходим арз билан менга келди. Булар билан суҳбатлашиб ҳар иккаласининг мавзуъини аниқлашга тўғри келди. Ҳар бирининг қиладиган иши бирма — бир белгилаб чиқилди. Улар розилик билдириб мамнун тарқалишди. Улардан бири ўз ишини тугаллаб, докторлик диссертациясини муваффақият билан ёқлади. Ўзбек адабиётшунослигининг пешқадам арбобларидан бири бўлиб етишди. Иккинчиси эса ҳеч нарса ёзмади, докторлик дис — сертациясини ҳам ёқлагани йўқ.

Менимча бу баҳснинг асосий сабабчиси ҳасад ва кўролмаслик

эди. Бу келишмовчилик талант ва ўрта миёналик ўртасидаги зид – диятнинг бир кўриниши.

Мен бу билан ўрта миёналикни қораламоқчи эмасман. Чунки

*Лола гулу гунча харидори бор.
Лек сомоннинг дағи бозори бор.*

(Навойи)

Мен ҳасадни қораламоқчиман, ўзгаларнинг ўсишидан хурсанд бўлмай, аксинча ўзгаларнинг ютуқларини кўриб жиғи – бийрони чиқадиған ноинсофларни инсофга чақирмоқчиман.

“ҚЎҚОН АДАБИЙ МУҲИТИ”

Мен ёшлик пайтларидан Қўқон шаҳарининг ўтмишда катта ада – бий марказ бўлганини бўлар эдим. Чунки бизнинг падари буз – рукворимиз Пўлатжон домудла Қайюмов – Ўзбекистонда хизмат кўрсатган ўқитувчи бир умр мактаб – маъориф соҳасида хизмат қилмоқдан ташқари ўлкашунос олим ҳам бўлганлар. У киши Қўқон шаҳарида ташкил топган адабий муҳитта мансуб шоирлар ижо – дини яхши ўрганган. Уларнинг асарларини йиғган, тадқиқ этган эдилар. У кишининг ёзган икки асарларида “Қўқон тарихи ва унинг адабиёти” ва “Тазкираи Қайюмий” да бу масалалар ўз аксини топган. Мен бу асарлар билан ёшлик йилларимдан яхши таниш бўлган – ман.

1954 йили мен филология фанлари номзоди илмий унвони учун “Махмур ҳаёти ва ижоди” (янги топилаган девони асосида) сар – лавҳали диссертация ёқладим. Махмур XIX аср қўқон адабий му – ҳитининг вакилларида бири. Шундан сўнг шу адабий муҳитта мансуб Ғозий, Ҳозик қаб шоирлар ижодини тадқиқ этдим. Улар ҳақида йиғган материалларимни алоҳида китоб сифатида нашр этдим. Яна ўша адабий муҳит вакиллари бўлмиш ўзбек шоира – лари Моҳлар ойим Нодира ва Жаҳон отин Увайсийларнинг шеър – лар тўпламларини алоҳида – алоҳида китоб тарзида нашр этдим⁴.

Бу адабий муҳитнинг яна бир таниқли вакили Гулханий ҳақида

⁴ Увайсий девонини нашр этишда Эътиборхон Иброҳимова иштирок эт – ганлар. Кейинчалик бу талафтли олима “Увайсий ижоди” мавзусида номзод – лик диссертацияси ёқладилар. Нодира ижоди буйича бошланган ишми Маҳ – буба Шамсиевна Қодирова муваффақият билан давом эттириб улкан илмий тадқиқотлар ва нашрларни амалга оширдилар. А.Қ.

1948 йили Рауф Раҳимович Муқимов номзодлик диссертацияси ёқлаган эди.

1955 йилдан бошлаб менда XVIII ва XIX асрларда Қўқонда мар – казлашган адабий ҳаёт тўғрисида катта бир илмий тадқиқот иши яратмоқ орзуси туғилди. Унга манбаъ бўлиб муҳтарам отам Пў – латжон домудла Қайюмовнинг юқорида кўрсатилган асарлари, Фазлийнинг "Мажмуъаи шоирон" антологияси (1821), Ҳақимхон тўранинг "Мунтахаб ут – таворих" китоби (Ўзбекча нусхаси) ва бошқа қўлёзма ва тошбосма манбаълар хизмат қилажак. Бу ишга "Қўқон адабий муҳити" деб от қўйишга қарор қилдим. Иш бошла – ниб кетди. ЎзФА президенти Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаев бу ишнинг қандай бораётгани билан қизиқар, доим лозим бир шароит туғдирмоққа ҳаракат қилар эдилар. Ниҳоят 1959 йили ЎзФА Пре – зидиуми менга 6 ойлик ижодий таътил берди. Мен ўша йили Ленинградга кетдим. У ердаги Шарқшунослик институтининг бў – лимиди ишладим. Сўнг Москвага келиб бу ерда анча вақт ишла – дим. Докторлик диссертациясининг биринчи вариантыни тугаллаб Тошкентга қайтдим. Тошкентда баҳор эди. Аммо ҳали кўп ишлаш керак. Янги – янги материаллар топилмоқда. Уларни ҳам диссер – тацияга киритмоқ лозим. Яна қанча ишларни бажармоқ керак. Бу ишларни амалга ошириш чоғида Тил ва адабиёт институтидаги ҳамкасабалар – устозлар ва шогирдлар баравар ёрдам кўрсат – ганлар.

Институтнинг директор ўринбосари Ҳоди Тиллаевич Зарифов менга ҳеч кимга кўринмай уйда ўлтириб ишламоқни маслаҳат бер – дилар. Институтдаги кундалик ишларни у киши ўзлари бошқариб борадилар. Директорнинг институтда эмаслигини ҳеч ким бил – майди. Ҳамкасаба дўстим Қувомиддин Муниров ҳар куни бўлаёт – ган ишдан ҳар куни хабардор. қандай ёрдам бўлса у кўрсатиб турибди. Шогирдлардан Эътиборхон Иброҳимова, Ҳалимахон Мухторова, Тамиллахон Фафуржонова барча техник ишларда кўмак кўрсатишмоқда.

Шу йўсинда мен яна Тошкентда анча вақт ишладим. Аммо иш чўзилса чўзиладими, битмоққа яқинлашмайди.

Бир куни Шарқшунослик институтининг директори, менинг собиқ бошлиғим Сабоҳат Азимжонова менга телефон қилдилар. Саломлашдик. Сўнгра у киши сўрадилар:

– Азизхон, қалай диссертация битиб қолдими?

– Аксинча чўзилиб кетяпти. Ҳеч интиҳосига етказа олмаяпман.

Сабоҳат Азимжонова кулдилар. Сўнг телефон орқали у киши

менга латифаомуз бир ҳикояни айтиб бердилар.

Бир ҳайкалтарош берилиб ишлаб бир ҳайкал ясамоқда экан. Бир куни дўстлари унинг ҳузурига келганларида, ўша санъаткор ўз асарига суюнганча кўз ёши тўкиб ўлтирган эмиш. Дўстлар сў – рабдилар:

– Нега йиғламоқдасан?

– Бугун ўз асаримдан ҳеч нуқсон тошолмаяпман. Демак, менинг галангим тугабди. Шунга кўз ёши тўкмоқдаман.

Хулоса шуки, таланти ўчмаган одам ўз асаридан ҳамиша бир камчилик топаверади. Ўшанга ўхшаб сиз ҳам ҳеч ишни битира олмаяпсиз. Чунки талант ҳали бор. Энди шатта нуқта қўйингу, ишни тугалаб ҳимояга топширинг, – деб ҳикояни тугаладилар Сабоҳат Азимжоновна.

Мен у кишининг айтганларича қилдим. Ишга шатта нуқта қўйиб уни тугаладим. Уни устозларга, ҳамкасабаларга ўқишга топширдим.

Ўша вақтда ЎзФА президенти Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаев нотоб бўлиб шифохонада даволанмоқда эдилар. Одамлар бориб у кишидан хабар олиб туришибди. Мен докторлик диссертациясини тугалагач, бормоқчи эдим.

Менга Сабоҳат Азимжоновна яна бир учрашганимизда, Ҳабиб Муҳаммедович сизни сўраяптилар, нега ҳузуримга келмаяпти, де – дилар, деб айтди. Мен диссертацияни ёзиб битирганимни, энди у кишини кўргани очиқ юз билан боришимни айтдим.

Шифохонага Ҳабиб Муҳаммедовични кўргани борганимда у киши хоналарида кроватда ётган эдилар.

Мен кириб саломлашдим. Ҳабиб Муҳаммедович ётган жойла – рида алик қайтардилар, ҳол – аҳвол сўрадилар. Сўнг менга қараб:

– Докторлик диссертациянг қайси аҳволда? – деб сўрадилар.

– Тугатдим. Авторефератларигача ёзиб тайёрлаб қўйдим. Ҳо – зир муҳокамага берганман – деб жавоб қилдим.

Ҳабиб Муҳаммедович дарҳол кроватдан тушиб менинг ёнимга келдилар. Мен ҳам стулдан кўтарилдим. Устоз мени бағрига босиб қучоқлаб юзимдан ўпдилар ва дедилар:

– Раҳмат, раҳмат. Бўлди, кечирдим, кечирдим. Менга гоят хуш – хабар келтирдинг.

– Бир йўла ишни битказиб сўнг келмоқчи эдим – деб дўнғил – ладим.

– Бўлди, бўлди, табриклайман! – дедилар устоз шодлик билан.

Менинг “Қўқон адабий муҳити” номли докторлик диссертациям Шарқшунослик институти ҳамда Тил ва адабиёт институти илмий

кенгашларида ижобий баҳоланди. Уни академиклар Воҳид Зоҳи – дов, Ойбек, Ғафур Ғулом ва илмий кенгаш аъзолари барчалари қувватладилар. 1961 йил 1 июль куни ЎзФА Ижтимоий – гумани – тар Бўлимнинг Бирлашган илмий кенгашида бу докторлик дис – сертациясини ҳимоя қилдим. Расмий оппонентлар академик Ҳа – мид Орасли (Баку), Воҳид Абдуллаевич Абдуллаев (Самарқанд), Иззат Отахонович Султонов (Тошкент) уни ижобий баҳоладилар. Илмий кенгаш мени филология фанлари доктори илмий даражасига му – носиб деб қарор чиқарди. СССР Олий Аттестация Комиссиясидан менга шу илмий даражани бермоқни сўради.

Мен докторлик диссертациясини ёқлаганимда 35 ёшда эдим. Тил ва адабиёт институтининг директори бўлиб ишлар эдим.

Орадан кўп ўтмай Ҳабиб Муҳаммедович менга хабар қилди – ларки, СССР Олий Аттестация Комиссиясининг эксперт совети бу диссертацияни маъқуллаган. Энди Президиумдан ўтгач, док – торлик дипломи берилади. Бу иш ҳам амалга ошди.

Докторлик диссертацияси сарлавҳасини ушбу бобда юқорига қўйганим тасодифий ҳол эмас.

Ушбу диссертация ёзилаётган пайтда Қўқон адабий муҳитига оид айрим шоирлар ижоди тўғрисида янги материалларни илмий истифодага киритмоқ учун мен илмий йиғинларда, гоҳо доклад қилар, гоҳо мақола ва рисоалар эълон этар эдим. Қўқонлик шоир Махмур, қўқонлик шоира Нодира, Қўқон адабий муҳитига мансуб шоир Ҳозик, ёки Ғозий деган гаплар уларда кўп ишлатилар эди.

Шунда баъзилар кулиб Қўқондан бошқа жойда ҳам шоирлар бўлганми деб қўяр эдилар. Мен буни ҳазилга йўйиб аҳамият бер – мас эдим.

Кейин билсам бу гапларнинг томири, илдизи анча чуқур экан.

Бир куни академик Ғафур Ғулом сўз орасида менга дедиларки, одамлар ҳар хил гап қилишяпти, Қўқонда адабий ҳаёт бўлгану бошқа жойларда бўлмаганми деган мулоҳазалар қулоққа чали – няпти.

– Албатта бошқа жойларда ҳам адабий ҳаёт бўлган. Улар тўғ – рисида бошқа илмий ходимлар, хусусан ўша ерлардан чиққан тад – қиқотчилар ёзсинлар – дедим мен.

Менинг бу жавобим академик Ғафур Ғуломни қаноатлантир – мади.

– Ундай демагин. Йўлини топиб сен ҳам шулар тўғрисида ёзи – шинг керак, – дедилар устоз.

Аммо мен ўз фикримда қолдим. Чунки булар каби гап тарқа –

тувчиларнинг ноҳақлигига ишонар эдим. Аммо Фафур Фуломнинг ҳаёт тажрибаси меникидан ортиқ эканига бепарво бўлганим мен — нинг хатойим бўлган экан. Буни мен орадан бир неча йил ўтган — дан кейингина фаҳмлаганман. Чунки кейинчалик

Мастур қолмағайким сўзнинг йўғони чиқди.

(Муқимий)

Орадан йиллар ўтди. Бир маҳал мен Фанлар академиясидан таш — қарида бошқа соҳада ишлаб юрган пайтимда, юқори идорада Тил ва адабиёт институтининг иши муҳокама қилинган. Унда мен иш — тирок этганим йўқ, қабул қилинган қарорда Тил ва адабиёт ин — ститутида айрим олимлар феодал сарой гуруҳига мансуб шоир — ларни тараққийпарвар — демократ шоирлар деб кўрсатишга ҳа — ракат қилганлар дейилган. Яна адабий муҳит номи билан маҳал — лийчиликка йўл қўйилган. Айрим адабий марказларни бир — бирига қарама — қарши қўйишга интилганлар, деган айбловлар бор эди.

Бу гаплар ҳаммаси менинг адресимга қаратилган. Чунки кўп ўтмай буни очиқ — ойдин менга айтишди ҳам. Бу расмий ҳужжат эди. Унга имзо чекилган, муҳр босиб раҳбар идораларга юборил — ган. Натижада баъзи адабиётчилар чўчиб адабий муҳит деган гапни умуман ишлатмай ҳам қўйдилар. Мен ўзим ҳам айрим ишларимда бундай ифодани ишлатмай турдим.

Мен айтмоқчиманки, Фанлар академиясида менга зид мавқеъ — да турган айрим бошлиқлар ўша майда — чуйда гаплардан бошлаб кейин то юқори идораларгача шундай ғайри илмий фитна гап — ларни ёйишдан тўхтамаганлар. Олдин Фанлар академиясида Ҳа — биб Муҳаммедович Абдуллаев сингари ёшларнинг кучли ҳимоя — чиси президент бўлиб турган фурсатда, менинг мавқеъим ўша одамлардан устун бўлган пайтда улар майда — чуйда, гўё кулгили тарзда иғво гаплар тарқатиб юрганлар. Аммо Ҳабиб Муҳаммедо — вичнинг вафотидан сўнг (1962), мен Фанлар академиясидан узоқроқ бошқа соҳага ишга ўтказилганимдан кейин бу иғвони сиёсий айблов даражасигача кўтарганлар. Катта раҳбарларнинг бошини чалғи — тиб уларда нотўғри фикр туғдиришгача борганлар. Лекин Бобур маслаҳат берганидек:

Ту бад кунандаи худро ба рўзгор сипор

Ки рўзгор туро чокараст кийна гузор

(“Бобурнома”дан)

Маъноси:

Сенга ёмонлик қилганларни сен рўзгор
(турмуш)нингхитиёрига топшириб қўявер
Рўзгор сенинг хизматчингдир, унинг ўзи ўша
ёмонларнинг жазосини беради.

Ҳаётда худди шундай бўлди. Ёшимиз шунчага етиб бировга
ёмонлик қилган кишининг обод бўлганини кўрганамиз йўқ. Ўша
бадқирдорлар ҳам рўзгорнинг жазосига мубтало бўлиб ўтиб кет—
дилар.

Улуғ Навоий ўғит беради:

*Фил бўлса агар ҳасминг десангки зарар топмай
Бир пашшага оламга етказма зарар ҳаргиз.*

Мен улар билан олишиб, курашиб йиқитганим йўқ. Биз Навоий
мухлисларимиз. Унинг кўрсатган йўлидан юрагимиз. Халқимиз, мам—
лакатимиз учун фойдали ишларни қилмоққа ҳаракат қилганмиз ва
қиламиз. Бирдан бир тўғри ва адолатли йўл шу!

Орадан деярли ярим аср ўтди. Менинг 1961 йили нашр этил—
ган "Қўқон адабий муҳити" китобим ҳозир библиографик нодир
бир асар бўлиб қолган. Ундан бирор нусха ҳатто ўзимда ҳам йўқ.
Керак бўлса қўлимдаги ўша китобнинг қўлёзмасидан истифода эта—
ман. Уни сўровчилар эса кундан кунга ошиб бормоқда. Адабий
муҳитда маҳаллийчиликни кўрганлар, айрим шоирларни у ёки бу
гуруҳга мансублигини аниқлашда атайин чалкашлик туғдиришга
интиланлар эса йўқ бўлиб кетганлар. Китоб, фикр яшайверади.
Шунинг учун китобларда ҳаёт ҳақиқатини ёзиш, ҳаёт ҳақиқати
асосида фикр қилиш шарт!

ИЛМИЙ МАКТАБ

"Қўқон адабий муҳити" китобимнинг ҳар бир боби менинг шо—
гирдларим учун бир номзодлик диссертация мавзуси бўлди.

Тил ва адабиёт институтининг Музей бўлимида ишловчи илмий
ходима Маҳбубахон Шамсиевна Қодирова XIX аср Қўқон адабий
муҳитидаги энг кўзга кўринган шоира Моҳлар ойим Нодира ижодий
мероси бўйича номзодлик диссертацияси ёқладилар. Бу аснода
Маҳбубахон Қодирова Нодиранинг ҳозиргача номаълум бўлган
қўлёзма девонини Наманганда топдилар, уни нашр этдилар. Бу
адабиётшунослигимиз учун катта кашфиёт эди. Кейинчалик

М.Ш.Қодирова XIX аср I ярмида ўзбек шоирлари ижодида инсонпарварлик ғоялари тарғиби мавзуида докторлик диссертацияси ёзиб филология фанлари доктори бўлдилар. Илм соҳасида юксак даражали илмий ишлари учун бу кишига Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби унвони берилди. М.Ш.Қодирова яна Нодиранинг Комила тахаллусли шеърлари тўпламини ҳам нашр этиб адабиётшуносликка яна бир қимматли кашфиёт туҳфа этдилар.

Ўзбек адабиётшунослигининг бу таланти, меҳнатсевар арбоби Маҳбубахон Шамсиевна Қодированинг ҳаёт йўли 2006 йилда 88 ёшда узилди. Унинг оромгоҳи ҳамиша мунаввар бўлсин.

Маҳбубахон Шамсиевна менинг биринчи шоғирдим эдилар. Бу кишининг улкан илмий муваффақиятлари илм — фанимиз равнақига хизмат қилгани аён ҳақиқат.

Маҳбубахон Шамсиевна Қодирова “қўқон адабий муҳити” илмий мактабининг биринчи вакиласи, бу катта илмий дарахтнинг бир илк шохини ўстиргандирлар.

Бу дарахтнинг иккинчи шохини филология фанлари номзоди Эътиборхон Иброҳимова парвариш қилиб ўстирганлар. Эътиборхон қўқон адабий муҳитидаги яна бир йирик шоира Жаҳон отин Увайсий ижоди бўйича номзодлик диссертацияси ёқладилар. Бу иш давомида Андижон вилоятининг Марҳамат туманида Увайсийнинг набираси бўлмиш шоира Холжон холанинг қўлидаги Увайсий қўлёзма девонини топдилар. Бу ишда институтизмизнинг уч илм жонбози бўлган олималари — Эътиборхон Иброҳимова, Маҳбубахон Қодирова, Музайяна Алавийя астойдил ҳаракат қилиб яхши ёрдам кўрсатишган. Увайсийнинг янги қўлёзма девонини Эътиборхон Иброҳимова илмий истифодага киритдилар. Шу билан мумтоз адабиётимиз хазинаси янги бебаҳо бойликка эга бўлди. “Қўқон адабий муҳити” илмий дарахтнинг яна бир шохини ўстириш Тамиллаҳон Ғафуржоновага насиб этди. Бу ёш олима Нодиранинг “Ҳафт гулшан” достони устида ишлади. Бокута бориб у ердаги қўлёзмалар фондидан Қосимбек Зокир деган шоирнинг шу мавзудаги достонини топди. Уни Нодир достони билан қиёсий таҳлил этди. Нодир “Ҳафт гулшан”нинг қўлёзма ва босма нусхалари асосида илмий — танқидий матнини тузди. Бу сербарака хизматлари учун Тамилла Ғафуржоновага филология фанлари номзоди илмий даражаси берилган.

“Қўқон адабий муҳити”га оид яна бир шоир Қўқон яқинидаги Панғоз (Панж Ғозий) қишлоғида яшаб ижод этган шоир Маъдандир. Унинг ижодий меросини йиғиш ва таҳлил этишда олима

Ҳалимахон Мухторова кўп самарали ишлар қилди. У тоғлар ора — сида беркинган Панғоз қишлоғига борди. Шоир Маъданни бил — ган одамларни топиб суҳбатлашиб шоирнинг кўп янги шеърлари — ни топди. Уларни нашр этиб илмий истифодага киритди. Маъдан ижодига бағишланган илмий асарини ёзиб уни диссертация си — фатида ёқлади.

Филология фанлари номзоди Ҳалимахон Мухторова кейин ҳам ўзбек адабиётшунослигига муносиб ҳисса бўлган ишларни амалга оширди. Хусусан ўз бобоси, бухороли машҳур шоир ва сиёсий ислохотчи Саҳбонинг шеърлар тўпламини нашр қилди.

"Кўқон адабий муҳити"нинг XIX аср II ярмидаги давомчила — ридан Рожий, Писандий, Ҳайратийлар ижодини Дилбархон Раҳ — матова таҳлил этди. Бу гўзал адабий мерос бўлган шоирлар ижоди ҳақида илмий иш ёзиб уни номзодлик диссертацияси сифатида ёқлади. Уларнинг замондоши кўқонлик шоира Анбар отин тўғри — сидаги катта бир илмий тадқиқот ишини Фотимахон Ҳусайнова яратди. Унга бу диссертация иши учун филология фанлари ном — зоди унвони берилди.

Дилбархон Раҳматова ва Фотимахон Ҳусайнова ёш дунёдан ўтдилар. Аммо ҳар иккаласи ҳам адабиётшунослигимизда ўчмас из қолдириб кетдилар. Уларнинг оромгоҳлари нурга тўлсин.

Мен ўша йилларда гарчи эгаллаган лавозим жиҳатидан инсти — тутда юқори даражада турсам ҳам, ёшим ва илмий тажрибам, ил — мий унвоним (фан номзоди) томонидан ўзимни ҳали устоз дара — жасига етган деб ҳисобламаганман. Айрим илмий ходимларга илмий раҳбарлик қилган бўлсам, улар менданда илмий тажрибаси кам — роқ бўлгани учун бўлгандир. Масалан, Шарқшунослик институ — тининг ходимаси Тошхон Нишонбоевага XVII — XVIII асрларда яшаб ижод этган ўзбек шоири Сайёдийнинг "Тоҳир ва Зуҳра" дostonи устида ишламоқни таклиф этган эдим. Тошхон бу мавзуъ устида астойдил ишлади ва уни номзодлик диссертацияси сифатида ёқлади. Албатта, мен ўзим бошлаган ишни ўзим охиригача етказмоққа ёрдамлашдим.

Маҳбубахон Қодирова илмий тажрибаси етук, ёшлари ҳам мендан катта эди. Аммо Нодира ижодиёти бўйича мен болалик йилла — римдан отам Пўлатжон домудла Қайюмовдан кўп маълумотлар олиб ўрганганим туфайли Нодира ҳаёти ва ижодидан оз — моз хабардор бўлганман. Шунинг учун бизнинг илмий ҳамкорлигимиз яхши са — мара берди.

Мен Собиржон Мирвалиевнинг биринчи мақоласини ўқига —

нимдаёқ бу лаборант вазифасида ишлаётган йигитнинг меҳнатга қойим, таланти, ўз ҳунарига жону дилдан меҳр қўйган бир му – тахассис эканига тан бердим. Унинг номзодлик ва докторлик дис – сертацияларини тайёрлашда қўлимдан келганича кўмаклашдим. Собиржон Мирвалиев номзодлик диссертациясини ҳозирги ўзбек адабиётида хорижий шарқ халқлари миллий озоодлик ҳаракати – нинг акс этдирилиши мавзусида ёзган. Бу бизда ишланмаган, ҳатто унитила бошлаган соҳа эди. Ўша йиллари – ХХ аср элгинчи йиллар охирида Тошкентнинг Осиё ва Африка ёзувчилари бир – дамлиги марказига айланиши муносабати билан бу мавзуъ акту – аллашиб кетди. Шунинг учун бу мавзудаги илмий тадқиқот муҳим аҳамият касб этди. Собиржон Мирвалиев ўзбек романлари тўғ – рисида докторлик диссертацияси ёзмоққа киришди. Уни Моск – вага командировкага жўнатдик. Диссертант у ердаги мавжуд ада – биётни чуқур ўрганиб чиқди. қардош республикаларда шу мав – зуъдаги бор ишлар билан танишди. Беларуссияда шу мавзуда иш – лаган олимлар билан шахсан ижодий алоқалар ўрнатди. Боринги, тинмай меҳнат қилди ва тезда докторлик диссертациясининг би – ринчи вариантини яратди. Мен уни ўқиб чиқиб маслаҳатлар бер – дим. У ишни янада тўлдирди, мукаммаллаштирди. Аммо тажриба кўрсатдики, биз бир томонлама ишлаган эканмиз. Чунки нафақат республика илмий жамоатчилиги, ҳатто Тил ва адабиёт институти айрим бошлиқлари ҳам (Мен у вақтда Тил ва адабиёт институти – дан бошқа жойга ишга ўтказилган эдим) бу камтарин, ёш, ҳали кўпчилик яхши танимаган йигитнинг докторлик диссертациясини ёзиб келганидан ҳайрон бўлдилар. Менга улардан айримлари би – лан кескин гаплашмоққа тўғри келди. Аммо барибир мен Собир – жон Мирвалиевга диссертация ҳимоясини бир йил кечиктирмоққа маслаҳат бердим. Чунки ҳали афкор омма тайёр эмас экан. Бир йилдан сўнг Собиржон Мирвалиевнинг “Ўзбек романи” моно – графияси нашрдан чиқди. Адабий ва илмий жамоатчилик уни яхши қабул қилди. Муаллиф номи кўпчиликка танилди. Афкори омма етилган бир фурсатда Собиржон Мирвалиев муваффақият билан докторлик диссертациясини ёқлади. Ҳозир у филология фанлари доктори, профессор, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби. Собиржон Мирвалиев республикада танилган пешқадам адаби – ётчиларимиздан. Унинг кўп сонли асарлари адабиёт мухлисларига яхши маълум.

Ёш илмий ходимларни тайёрлашда Тил ва адабиёт институти Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Андижон ва шунингдек, Москва, Ле –

нинград, Баку, Душанба каби йирик маданий марказлар билан зич илмий алоқалар ўрнатган эди. Бунинг натижалари қўнгилдагидек бўлди. Бу тўғрида кўп ёзмоқ мумкин. Вақт келиб бу ҳам амалга ошар.

Илмий раҳбарлик фақат юқоридан буйруқ чиқариб фалончи фалончига илмий раҳбар этиб тасдиқлансин дегандан кейингина амалга оширилмоғи шарт эмас.

Бизнинг устозларимиз Воҳид Зоҳидов, Ойбек, Яҳё Фулом каби улуғ олимлар ўзлари лойиқ деб билган ҳар қандай ёш олимга йўл — йўриқлар кўрсатиб уни илмий фаолиятга йўллай борар эдилар. Мен ўзим аспирантурани ҳам, докторантурани ҳам ўтган эмас — ман. Шарқшунослик институтида илмий котиб бўлиб ишлаб туриб номзодлик диссертацияси ёздим ва ёқладим. Тил ва адабиёт институтида директор бўлиб ишлаётган пайтимда докторлик диссертацияси ёздим ва ёқладим.

Менинг ҳам номзодлик, ҳам докторлик ишимга муттасил ака — демик Воҳид Зоҳидов илмий раҳбар бўлганлар, ҳамиша йўл — йўриқлар кўрсатиб ёрдам бериб турганлар. "Қўқон адабий муҳити" китобимга муҳаррирлик қилганлар, ташкилий масалаларни ҳал қилишда жонкуярлик кўрсатиб келганлар. Мен бу тўғрида "Ака — демик Воҳид Зоҳидов" деган рисоламда муфассал ёзганман. Ва — ҳоланки, ҳеч ким Воҳид Зоҳидовга бу вазифани юклаган эмас, унга ҳеч бир идора илмий раҳбарлик учун ҳақ тўламаган. Устоз — нинг мақсадлари бир ёш илмий ходимни камолот сари етаклаш бўлган.

Биз шулардан таълим олиб шаклланганмиз. Мен юқорида ай — тиб ўтилган ишларни ҳам шу таълимдан ўрнак олиб ижро этган — ман.

Биз ҳаммамиз бир мақсад ва бир йўл тутганмиз. Ўзбекистонда адабий — илмий йўналишларни ривожлантириш, ўзбек адабиёт — шунослигини янги юксак поғонага кўтариш. Агар шу йўлда озми — кўпми натижаларга эришган бўлсак, умримиз, меҳнатимиз зоеъ кетмабди деб ишонч ҳосил қилсак бўлади.

РАҲИМЖОН АЛИЕВ

Тил ва адабиёт институтига Университетнинг филология факультетини битирган ёшлардан кўплари илмий ходим, ёки аспирантликка келар эдилар. Дарҳақиқат, филфак биз учун кадр тайёрловчи ўқув юрти эмасми?! Ўша йиллари (1958 — 1961) менинг укам,

таниқли адабиётшунос ва танқидчи Лазиз Пўлатович Қаюмов (1930 – 2004) Тошкент Университетида ўзбек филологияси факультетида декан бўлиб ишлар эди. Шундай қилиб мен Фанлар академиясида, укам эса Университетда ўзбек филологияси илмий марказини бошқарганмиз.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг президенти Ҳабиб Муҳаммадович Абдуллаев ҳам филфакни бигириб чиққан ёшларни, айниқса қизларни Тил ва адабиёт институтига ишга жалб этмоқни қувватлар эдилар. “Агар филолог ёшларимиз Тил ва адабиёт институтига ишламаса қаерда ишлайди” дер эдилар ул киши. Шу муносабат билан кўпгина ёш филолог қизларимиз институтга ишга олинган. Бир кун ўшалардан бири Малоҳатхон Абдурахмонова менинг ҳузуримга бир йигитни бошлаб келди. У ўрта бўйдан сал пастроқ, қотмадан келган, буғдойранг, кўзларида оловли нигоҳ барқ уриб турган бир ёш одам эди.

Малоҳатхон уни жуда яхши таърифлади. Бир курсда, бир гуруҳда ўқиганмиз. Ўло баҳолар билан ўқиган. Шунини ишга олинса, яхши бир илмий ходим чиқади, деб тавсия қилди.

Оти Раҳимжон, фамилияси Алиев. Андижон шаҳридан. Малоҳатхоннинг ўзи ана шундай таърифлар билан Лазиз Пўлатович қаюмов томонидан тавсия этилган яқинда ишга қабул қилинган эди. қобилиятли ёшларнинг иттифоқлиги, бир – бирини қувватлаши умуман ёқимли бир ҳол.

Мен Раҳимжон Алиев билан бир оз суҳбатлашдим. У ўзбек адабиёти тарихини жуда яхши билар, араб ёзувида ҳам туппа – тузук ўқир ва ёзар эди. Унинг ҳар бир сифати — билимдонлиги, мустақил фикр қилаолмоғи, ўз иззат – нафсини баланд тутуши, катталар олдида ўзини йўқотмаслиги менга мақбул тушди. Мен унга дедим:

– Аспирантурага ҳужжатларингизни топширинг. Илмий раҳбарликни ўзим оламан. Сайқалий ижоди бўйича ишлайсиз.

– Бу таклиф Раҳимжон учун қутилмаган бўлдим, ёки Сайқалий тўғрисида сўз боргани унинг учун янгилик туюлдим, ҳар ҳолда у менинг таклифимни шодлик билан қарши олгани йўқ. Ҳатто мен унинг озгина ҳайрат, озгина паришонлик билан чўлғанганини сездим. Аммо бунга аҳамият бермадим. Бундай ҳолатларда қатъий ҳаракат қилмоққа одатланган эдим.

Раҳимжон Алиев аспирантурага кириш имтиҳонларини топпишира бошлади. Махсус предмет — ўзбек мумтоз адабиёти тарихидан имтиҳон олмақни устоз академик Воҳид Зоҳидовдан илти-

мос қилдим. Воҳид Йўлдошевчи розилик бердилар. Белгиланган кунни у киши бўлажак аспирантдан имтиҳон олмоқ учун келдилар. Академик В.Й.Зоҳидов ва бўлажак аспирантнинг суҳбати (имтиҳон) анча давом этди. Имтиҳон тугагач, варақда "5" баҳо қўйилгани ва унда устоз Воҳид Зоҳидовнинг имзоси борлигини кўрдим.

В.Й.Зоҳидов сўнг менга дедилар:

– Бу болани эҳтиёт қилинглар. Унинг билимлари пухта, та – ланти нодир. Ҳали у адабиётшунослигимизга кўп хизматлар қилади.

Мен устозимнинг бу йигит тўғрисидаги фикри, менинг фик – римга монанд эканидан мамнун эдим.

Мен Шарқшунослик институтига ишга келган пайтимда (1949) Сайқалийнинг "Баҳром ва Гуландом" достонини тўла ўқиган ва унинг мазмунини конспект қилиб ёзиб қўйган эдим. Шуларни Ра – ҳимжон Алиевга топширдим. У ўша ёзувлар билан бирма – бир танишиб чиқди. Шундан кейин у Шарқшунослик институти фон – дига бориб Сайқалийнинг "Баҳром ва Гуландом" достонларининг қўлёзма нусхаларини бирин – кетин олиб, улар устида қунт билан, чидам билан ишлади. Сўнгра мен уни Самарқандга жўнатдим. У ерда Университет ўқитувчиси Раҳмонқул Орзибеков билан учрашиб та – нишмоқни ҳамда у билан илмий ҳамкорлик ўрнатмоқни маслаҳат бердим. Энди Раҳмонқул Орзибеков тўғрисида гапириб ўтсам.

1958 йилда мен Тил ва адабиёт институтига янги ишга ўтган пайтимда бир кунни ҳузуримга бир ёш, илм – фан хизматига бел боғлаб ишга тушгани шундай гап – сўзи, муомаласи, юриш – ту – ришидан нур ёғилиб турган йигит кириб келди. У ўзининг Сама – рқанд университетига ишлаши, Воҳид Абдуллаевич Абдуллаев – нинг шогирди эканини айтди. Оти Раҳмонқул, фамилияси Орзи – беков. У тадқиқот мавзуси XIX аср Каттақўрғон адабий муҳити – нинг вақили шоир Шавқий Каттақўрғоний ижоди бўйича эканини айтди. Шу мавзуй бўйича иш олиб бориши тўғрисида менинг фик – римни сўради. Мен Шавқий Катта қўрғонийнинг Шарқшунослик институтидаги қўлёзма девонини ўқиган эдим. Айниқса унинг бир байти жуда эсимда қолган:

*Урарлар аҳли мансаб эрталаб чойу палов оқшом
Сену мендеклара ҳаргиз топилмас бир ғурунбоге⁵.*

Демак Шавқий камбағал, фақир меҳнат аҳлининг яқинларидан

⁵ Қурувбоде – гўжа оши ёки ёвқон сингари камбағал оилаларда қилина – диган таом. А.Қ.

бўлган шоир экан, деган фикр ўша вақтда менда туғилган эди.

Мен Раҳмонқул Орзиековга бу мавзуъ номзодлик диссертга — цияси учун мақбул эканини билдирдим. Чунки шоир Шавқий Катта қўрғонийнинг асарлари ҳали илмий истифодага киритилган эмас. Яна у ўз ғоявий мавқеъи жиҳатидан меҳнат аҳлига яқин тургани сезилади. Агар ёш тадқиқотчи бу мавзуъни чуқур ва ҳар томон — лама ишласа, адабиётшунослигимизга бир янгилик бахш этган бўлади.

Раҳмонқул Орзиеков бу маслаҳатни жону дилдан қабул қилди. Менинг бу йигит билан танишувим шундай бошланган.

Ҳозир Раҳмонқул Орзиеков Ўзбекистоннинг энг етуқ ва билимдон адабиётшунос олимларидан бири. У филология фанлари доктори, профессор. Самарқанд Университетида дарс беради. Кўп китоблари босилиб чиққан. 2006 йил 9 июнь кунини Самарқандда унинг қутлуғ 75 ёши кенг нишонланди. Мўътабар олим ва педагогга узоқ умр, соғлиқ — саломатлик ва янги илмий муваффақи — ятлар тилаймиз.

Раҳимжон Самарқанддан мамнун бўлиб қайтди. Менинг мўл — жалим амалга ошган эди. Мен бу ҳар иккала ёрқин истиқбол эгаси бўлган ёшларнинг бир умр ҳамкор бўлишларини истар эдим. Шу ҳамкорликнинг девори ўрнаша бошлади.

Сайқалийнинг “Баҳром ва Гуландом” достонининг кўп қўлёз — маларини Раҳимжон ўқиб, уларнинг бир — бирларидан фарқларини аниқлади. Бу достоннинг тўла матнини нашрга тайёрлади. Бу матн “Ўзбек адабиёти тарихи ёдгорликлари”да алоҳида китоб ҳолида босилди. Достоннинг илмий таҳлилига киришар экан у менга бир кунни деди:

— Домулла, “Баҳром ва Гуландом” достонининг сюжети менга соддароқ туйилмоқда. Ҳақиқатан шундайми ёки мен хато ёндошаётirmanми?

— Ҳақиқатан шундай — деб жавоб бердим мен. Сайқалий сарой доирасидан четда бўлган. У оддий халқ орасида яшаган. Шоир ўша халқ учун ёзган. Чунки унинг китобхонлари шулардир. Шу сабабли унинг достони мураккаб ва чигал тутунларсиз, енгил тушу — нарли ва қизиқарли сюжет чизигига асосланган.

Яна шуни таъкидлаш керакки, у вақтларда биз диний — ахлоқий мавзуъ ва сюжетли бадий асарлардан четланар эдик. Шунинг учун мен Раҳимжон Алиевга Сайқалий тўғрисида умумий маълумот бермоқ билан чекланган ҳолда “Баҳром ва Гуландом” севги достонинигина таҳлил этмоқни астойдил маслаҳат бердим. Ҳар ҳолда

бу ёш олим биринчи бор ҳозирги адабиётшуносликда Сайқалий ижодий мероси устида иш бошлаган ва бу иш ҳозирги авлод учун бир кашфиёт сингаридир.

Собир Сайқалий Ҳисор воҳасидан. Унинг ижодий мероси Ҳисор ўзбекларининг адабий – бадиий маҳсули. Ёш олим бутунги адабиётшуносликка ана шу адабий муҳит бўйича бир янгилик киритмоқда эди.

Раҳимжон Алиев ўз диссертацион тадқиқотини 1960 йилда тугаллади. Унинг ҳимояси муваффақият билан ўтди. Диссертациянинг якуний қисмида ёш олим машҳур қозоқ адиби Абайнинг қуйидаги мисраларини келтирган:

Фузулий, Шамси, Сайқалий
Навоий, Саъдий, Фирдавсий
Хожа Ҳофиз — бу ҳаммаси
Мадад бер шоирга, фарийад!

Шундай қилиб, ёш ўзбек олими унитилган бир ўзбек шоирининг номини янги авлод учун тиклади, адабиётшунослигимиз тўлақинли бир тадқиқот ва ёрқин истиқболли тадқиқотчи олимга эга бўлди.

Филология фанлари номзоди Раҳимжон Алиевнинг келгуси фаолияти тўғрисида уйлаб қолдим. Унинг ота – оналари Андижонда. Отасининг катта ва кўркам ҳовлиси шаҳарнинг қоқ ўрта – сида. Йигит Тошкентда студентлик ва аспирантлик вақтида бир кишининг уйида ижарага жой олиб яшади. Оила қурган эмас. Энди тинч ва бемалол яшаб ўз илмий фаолиятини давом эттирса бўлади. Андижонда педагогика институти бор. Ўша ерда ишласа ҳам Педагогик институт кучли бир мутахассисга эга бўлади, ҳам ёш олим ёш авлодга ибрат бўлиб, уларда илмий фаолиятга ҳавас ва қизиқиш уйғотмоғи мумкин. Вилоятлардаги олий ўқув юртларида илмий даражага эга бўлган педагоглар кўп эмас. Шу фикрлар билан мен Раҳимжон Алиевга Андижонга бориб отасининг уйида яйраб – яшнаб яшамоқ ва она шаҳарида илмий муҳитни кучайтирмоқ йўлида хизмат қилмоқни маслаҳат бердим. Керакли ҳужжатларни олиб ёш олим Андижонга кетди.

Аммо ҳаёт бизнинг ранго ранг умиддаримизни бирин – кетин пучга чиқара бошлади. Андижон педагогика институтининг ўша вақтдаги раҳбарияти ёш ва талантли олимни қучоқ очиб кутиб олади, деб мен хаёл қилган эдим. Аксинча улар, биз сизга бу ёрга

келмоқ учун заявка бермаган эдик, деб Раҳимжон Алиевни ишга олмоққа рози бўлмаганлар. Бу хабар менга етиб келгач, мен Ўзбекистон Олий ва ўрта махсус таълим министри академик Тошмухаммад Алиевич Саримсоқовга мурожаат қилдим. Шогирдимнинг қандай таланти ва истиқболли ёш олим эканини айтдим. Министр ўз ходимларига буюриб бу масалани ҳал қилди. Ишга таклиф ва йўналиш ҳужжатлари расмийлаштирилди. Энди кўнгил тинчиб иш битди деб ўйласак, Андижон пединституги раҳбарияти яна бир баҳона топди. Ҳозир штатлар қисқартирилмоқда. Шунинг учун бўш ўрин йўқ, деди улар. Яна Министрга мурожаат этмоққа тўғри келди. Министр Андижон пединституги учун берилган қисқартириш топшириғини камайтириб бу ёш мутахассис учун бир ўрин ажратмоққа фармойиш берди. Ректорат энди бошқа баҳона топа олмади, шекилли, филология фанлари номзоди Раҳимжон Алиевни ўқитувчиликка ишга қабул қилмоққа мажбур бўлди.

Бу аҳвол мени анча ташвишлантирди. Мен Раҳимжонни Андижонга қайтаришда унинг уй – жой шароитининг яхшиланиши ни, фақат шуни кўзда тутган эдим. Чунки у бечора Тошкентда ҳар қандай ноқулай шароитда яшаган, битта ўзи. Ҳаммасига чидаган, илм қилган. Энди ўз отасининг ҳовлисида бемалол яшаб катта илм дунёсига дадил ва ишонч билан киради, деб кутган эдим. Айниқса жойларда бундай илмий даражага эга кучли мутахассислар етишмаётган бир пайтда у институтга керак, деб ўйлагандим. Билмадим, нега у бундай қаршиликка учради, сабаби менга маълум эмас.

Мен Раҳимжон Алиевнинг илмий истиқболи тўғрисида ўйлашни ҳеч қачон тарк этган эмасман. Аммо бу тўғрида кутанларим амалга олмади. Жуда кучли мутахассис, дадил ва ўз ишига берилган ёш олим тезда дунёдан ўтди. Унинг соғлиғи анча ёмонлашиб қолган экан.

Мен Раҳимжон Алиев тўғрисида тафсилоти билан ҳикоя қилишимдан икки мақсадни кўзда тутмоқдаман.

Биринчидан, унинг номини ўчтирмаслик. Гарчи илм соҳасида кўп ишлар қилолмаган бўлса – да, бу ёш олим, Сайқалий ижодий меросини ўз авлоди ичида биринчилардан бўлиб ўрганди, тадқиқ этди, шоирнинг номини адабиётшунослигимизда ўрнатди.

Иккинчидан, уни Андижонга юборишим хато бўлган экан. Талантлар уларни кадрловчи, уларнинг инжиқликларини кўтарувчи, ўз маънавий қудратини эркин юзага чиқармоғи мумкин бўлган муҳитда, шароитда яшамоқлари ва ишлашлари керак экан. Агар Раҳимжон Алиев Фанлар академиясида, Тил ва адабиёт институти –

тида қолганида, эҳтимол иш бошқа йўлдан кетармиди.

Аммо уй – жой шароитининг яхшиланишини мўлжаллаб тутган йўлимиз кўзланган мақсадга олиб келмади.

ЭРГАШ ЖУМАНБУЛБУЛ ОТА ХОТИРАСИ

Мен XX асрнинг ўттизинчи йилларида мактаб ўқувчиси экан пайтимдаёқ Эргаш отанинг қуйидаги мисраларини ёддан билар эдим.

*Туманим Нурота тоғлар ораси,
Отим Эргаш Жуманбулбул боласи,
Қаридимми десам кўнглим қолмаси,
Тобора ортадир ёшлик ҳаваси.*

Сўнг мактаб программаси бўйича Алпомиш, Гўрўгли дoston – ларини ўқиб ўрганган пайтларимизда Эргаш Жуманбулбул ўгли – нинг ўлмас ижоди ёш кўнгилларимизни мафтун этган. Лекин бу йилларда Эргаш ота дунёдан ўтган эди. Аммо Ҳоди Зариф каби устоз фольклоршунос олимларнинг ёзганларини ўқиб Эргаш ота образини фикримизда тасаввур этар эдик. Ҳоди Зариф домудла ўзлари олган фотосуратда Эргаш ота гулдор чопон ва саллада кў – ринганлар. Бу сурат Москвада чиқадиган “Правда” газетасида эълон қилинган. Ана шу сурат орқали буюк дostonчи образи авлодлар қалбидан ўрин олган.

1958 йилда Эргаш Жуманбулбул ўгли (1868 – 1937)нинг туғил – ганига 90 йил тўлганида Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти улуғ дostonчининг хотирасини Самарқанд ва Нуротада нишонламоққа қарор қилди. Институт олимларидан бир гуруҳи шу мақсадда Тошкентдан Самарқандга келди. Улар орасида ака – демик – шоир Фафур Фулом, машҳур фольклоршунос олим, ин – ститут директорининг ўринбосари Ҳоди Зариф, филология фан – лари доктори, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби Виктор Максимович Жирмунский каби йирик мутахассислар бор эди. Бу гуруҳга Тил ва адабиёт институтининг директори мен – Азиз қаюмов бошчилик қилганман.

Самарқанд вилоят раҳбарияти, Университет ректорати фило – логия факультети жамоасининг фаол ёрдами билан Универси – тетда Эргаш Жуманбулбул ўглининг ҳаёти ва ижодига бағиш –

ланган илмий сессия ўтказилди. Бу ўзбек фольклоршунослигининг муҳим бир илмий тадбири бўлган эди. Сессияга академик шоир Фафур Фулом раислик қилган.

Эргаш Жуманбулбул ўғли куйлаган дostonлар, унинг шеърла — ри, ҳаётининг ёрқин саҳифалари янги авлод назарида қайта тик — лангандек бўлди. Сессияда ўзбек фольклорининг пешқадам ар — боблари Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоир ва бошқа ижодкор — ларнинг ижодий мероси тўғрисида ҳам сўз борди уларнинг хоти — раларини абадийлаштириш тўғрисида хоҳиш ва таклифлар изҳор этилди.

Эртаси куни биз — институтнинг бир неча илмий ходимлари Самарқанд вилоят раҳбариятининг вакили билан бирга кичик бир самолётда Самарқанддан Нуротага учиб кетдик.

Нуротада бизни туман раҳбарияти ходимлари, ўқитувчилар, маданият ходимлари кутиб олдилар.

Биринчи учрашув Нурота туман марказидаги мактабда бўлди. Бу ерда жам бўлган ўқувчилар ва ўқитувчиларга Ҳоди Зариф до — мулла Эргаш Жуманбулбул ўғли, у яшаб ижод қилган жойдаги ижодий муҳит ва адабий анъаналар тўғрисида мароқли бир доклад қилиб бердилар. Уни ҳамма мириқиб тинглади.

Асосий учрашув кечқурун Нурота туманидаги катта клубда ўт — казилди. Унда ҳам Ҳоди Зариф домулланинг докладлари тинг — ланди. Институт олимлари, тумандаги маориф, маданият ходим — лари сўзга чиқдилар. Эргаш Жуманбулбулнинг шеърлари ўқилди. Буюк дostonчи шоирнинг руҳи илмий — адабий анжуманга ало — ҳида файз бағишлаб тургандай эди.

Кечки тантаналардан сўнг меҳмонларга очиқ ҳавода жой тай — ёрланган эди. Шу ерда дам олдик.

Нурота манзаралари биз ўрганган табиат манзараларидан фа — рқли. Масалан Фарғона водийсида узумзорлар сўкчаклардан иборат. Токлар сўкчакка ёпишиб ўсадилар, мевалари ундан осилиб тура — ди. Тошкентда ишқомлар қилинади. Сиз узумзорда худди бир йў — лақда юргандай юрасиз.

Нуротада эса катта — катта тоқлар ерда ёнбошлаб ётади. Улар худди йиқилган дарахтга ўхшайди. Аммо ҳар уччаласида ҳам сўк — чаклар, ишқомлар, ер бағирлаб ўсган тоқзорларда ҳам бир хил сершарбат, гўзал, тотли мевалар етилиб пишади. Бу узумларни тотиб кўрган одам олган ҳузурини бир умр унутмайди. Ўзбекистон тўп — роғи ана шундай мўъжизакор, одамларининг меҳнати шундай сер — барака! Эртаси эрталаб нонуштадан сўнг биз чўл томонга кетдик.

Мақсадимиз Эргаш отанинг оромгоҳини зиёрат қилмоқ эди. қишлоқ атрофидаги чўлнинг шундоқ бошлааниш жойида кичик, камтарона бир қабр ястанган. Ҳаммамиз уни ўраб олиб тинлик сақлаб улут дostonчи хотирасини эъзозладик. Кейинчалик Ҳоди Зариф до — мулла бизга бу қабрга оид тафсилотни айтиб бердилар.

Эргаш Жуманбулбул ўғли дунёдан ўтган фурсат кулфатли эди. 1937 йил. Мамлакатда Ҳодинчлик. Шунинг учун ҳам у дафн этил — ган жой қаровсиз қолган. Ҳоди Зариф бошчилигидаги фольклор экспедицияси навбатдаги бор Нуротага келганида бундан хабар — дор бўлганлар. Шунда Ҳоди Зариф домудла ўзлари бир оз цемент топиб келиб экспедиция аъзоларини ишга солиб шоир дафн этилган жойга ҳаммалари ўз қўллари билан ана шу қабрни ясаган эканлар. Улуф фольклоршунос олим. ўз дўсти улут шоирнинг хотирасига ҳурматини қўлидан келганича бажо келтирган. Биз ана шу қабрни зиёрат қилганмиз. Бу воқеа 1958 йилда юз берган.

Ўша йили Самарқанд шаҳарида Университетда Эргаш Жу — манбулбул ўғли ижодига бағишланган илмий йиғинда халқ дос — тончилари, бахши шоирлар ватани бўлмиш бу воқеада халқ ижод — корлари хотираси юксак эъзозга сазовор бўлмоғи тўғрисида қанча юрак сўзлари айтилган эди. Мана ҳозир Ўзбекистон мустақилли — гининг ўн беш йиллиги кунларида Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Пўлкан шоирлар хотирасини абадийлаштирувчи мемориал музейлар ишлаб турибди. Мустақиллик йилларида мам — лакатимизда ўзбек эпоси "Алпомиш"нинг 1000 йиллиги кенг ни — шонланди. Ўзбек халқ оғзаки ижоди бениҳоя бой. У умумхалқ мулки. Авлодлар ундан эларварлик, ватанпарварлик таълимини олиб ўсадилар.

Нуротада экан вақтимизда Эргаш отанинг туғилиб ўсган қиш — лоғи қўрғон тўғрисида ажойиб бир ҳикояни эшитганмиз. Бу тоғ — лар ва чўллар бағрида жойлашган сўлим қишлоқнинг қоқ ўртасида бир қудуқ бўлган. Унинг суви соф ва чучук эди. Гап бор эканки, ким бу қудуқнинг сувини ичса, у албатта шоир бўлар эмиш. Эр — гаш ота ана шу афсонавий қудуқ сувидан тотган ижодкор эди.

Ҳозир албатта, бу буюк дostonчининг хотираси ўша 1958 йилда биз зиёрат қилган чўлдаги вақтинча қабрдан иборат эмас. 1972 йили Эргаш шоирнинг қабри қўрғон қишлоғига кўчирилган. Бу ерда шоирга мақбара ясалган. Эргаш отанинг ҳайкали ўрнатилган.

Қўрғон қишлоғида ўзбек дostonчиси Эргаш Жуманбулбул ўғли — нинг ҳаёти ва ижоди тўғрисида ҳикоя қилувчи экспозицияга эга адабиёт музейи ишлаб турибди. Эргаш шоир асарлари эса мутта —

сил нашр этилмоқда. Айниқса унинг беш томлик "Булбул таро — налари" дostonлар тўплами (1971 — 1973), рус тилида чиққан уч томлик "Песни Булбула" (1974 — 1977) асарлар тўплами диққатга сазовордир.

ХЎҚАНДИ ЛАТИФ — ФУРҚАТ ВАТАНИДА

Шоир Зокиржон Холмуҳаммад ўғли Фурқат (1859 — 1913) Қўқон шаҳарида туғилиб ўсган. У Қўқонда бошланғич таълим олди, сўнг Мадрасаи Хонда таҳсил қилди. 1876 йили Қўқон хонлиги бити — рилгач у бир оз вақт Фарғона ва Марғилонда яшади. Сўнгра Тош — кентга келди. Бу ерда шоирнинг маърифатпарварлик фаолияти бошланди.

Сўнг 1891 йилда Тошкентдан Самарқандга борди. У ердан эса Кавказ орқали Истанбулга келди. Сўнг ҳаж зиёрати қилмоқ учун Ҳижозга кетди. Сўнг Туркия, Болгария, Юнонистон мамлакатларида бўлди. У ерлардан Ҳиндистонга келди. Бу ердан Кашмир орқали Шарқий Туркистон (Шинжон ўлкаси — Хитой)нинг Ёрқанд шаҳарида муқим яшаб қолди.

20 йил шу ерда истиқомат қилди ва 1913 йили шу шаҳарда дунёдан ўтди. Унинг оромгоҳи Ёрқанддадир.

Шоир Фурқатнинг дардманд шеърлари ўзбек адабиёти муҳлисларининг қалбидан ўрин олган.

Унинг маърифатпарварлик руҳида ёзган шеърий асарлари ўзбек халқини замонавий маданият сари чорлайди. Фурқат ижодиёти чуқур ватанпарварлик ғоялари билан суғорилган.

Шунинг учун ҳам 1959 йили Фурқатнинг туғилганига 100 йил тўлиши Ўзбекистонда кенг нишонланди. Фурқат шеърлари ва насрий асарлари икки жилдада нашр этилди. Уни Холид Расул на — шрга тайёрлаган. Фурқат шеърларининг русча нашри эълон қилинди.

Фурқатга бағишланган кўп оммавий тадбирлар ўтказилди. Албатта, бундай тадбирларнинг маркази шоирнинг ватани Хўқанди латиф бўлмоғи табиийдир.

Қўқонда Муқимий кўчасида Соҳибзода ҳазрат қурдирган мадрасанинг бир неча ҳужралари ажратилиб, у ерда шоир Муқимийнинг (1851 — 1903) уй музейи барпо қилинган эди. Уруш вақтида бу музей беркилган. Урушдан сўнг қайта тикланган бўлса — да, анча қаровсиз ҳолда эди. 1958 йили бу музей Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институти ихтиёрига ўтказилди.

Шундан сўнг Тил ва адабиёт институти бу музейнинг экспози – циясини янгилаш, бойитиш бўйинча анча ишлар қилди. Бу соҳада институт олимларидан Холид Расул, Исҳоқ Ражабов, ўша музей ходимлари шоир Чархий, илмий ходим Солижон Йўлдошевлар – нинг хизматларини алоҳида эслатиб ўтмоқ даркор.

Бу музейда асосий ўринни Муқимий яшаган хужра эгаллайди. Унинг асли аҳволи тикланган.

Шунинг учун биз ўзаро бу жойни "Хужра" деб ҳам атар эдик. Фурқатнинг 100 йиллиги кунларида қўқондаги ана шу адабиёт музейининг қайта очилиш маросими ҳам бўлиб ўтди.

Кейинчалик бу музей кенгайиб янги бинога кўчиб ўтди. Ҳозир қўқонда шу базада юзага келган гафур гулом номидаги ўлка ада – биёт музейи бор. Унинг таркибида Ҳамза Ҳакимзода мемориал музейи ҳам ишлайди. Булар ҳаммаси Тил ва адабиёт институти таркибидан ўсиб чиққан.

"Хужра" тўқувчилик фабрикасига қарашли бўлган Соҳибзода ҳазрат мадрасасининг бир бўлагини банд қилган. У ерда Муқимий яшаган хужрадан бошқа хоналар ҳам бор. Иморат икки қаватли. Ҳар қаватда қатор хужралар. Уларнинг бир қисмида экспозици – ялар жойлашган, бир қисмида фонд. Ўша йиллари (1956 – 1960) фабрика Фаргона совнархозига қарар эди. Совнархоз Қўқонда жойлашган бўлиб, унга Абдулла Султонхўжаев деган одамохун, адабиёт ва санъатта эътибор берувчи бир киши раис эдилар.

Бир куни Совнархоз раиси тўқувчилик фабрикасига келиб унинг ишлари билан танишгач, музей – хужрага ҳам ўтган. Муқимий хужрасининг аҳволи, Фурқатнинг 100 йиллигига тайёргарликнинг бориши билан танишган. Иморатнинг ҳолати ночор, таъмирга муҳ – тож эканини кўриб фабрика бошлиғига музей иморатини тўла таъмир қилиб бермоқни буюрган.

Бошлиқ эса совнархоз раисидан бу иш учун маблағ сўраган.

– Қанча пул керак бўлади? – деб сўраган раис.

– Ўттиз минг сўм етар – деган бошлиқ.

– Бўпти. Ўттиз минг сўм берамиз – деб ваъда қилган раис.

Ҳамма хурсанд бўлиб кетган. Айниқса музей ходимлари кўп шод.

Абдулла Султонхўжаев одамлар билан хайрлашиб қайтмоқчи бўлиб автомобиль сари юра бошлайди. Шунда унинг ёнида бора – ётган шоир Чархий:

– Мана бунни хотира учун олиб қўйсалар – деб Совнархоз раисига бир парча қоғоз узатади. Раис шоирнинг қўлидаги қоғоз –

ни олиб очиб қарайди.

Унда чиройли насталик хати билан бир байт шеър ёзилган. Раис уни кўриб шоир Чархийга қараб кулиб туриб қоғозни қай — таради.

— Домулла бу шеър арабча хат билан ёзилибди. Биз маъзур — миз. Уни ўзингиз бир қироат билан ўқиб берсангиз.

— Хўб бўлади — деб Чархий қоғозни раиснинг қўлидан олиб ўқишга ҳозирланади. Одамлар уларнинг иккаласи ёнига тўплана — дилар. Шоир шеърни балан д овоз билан ўқийди:

*Муқимий ҳужрасин ободу чун бу аҳли ҳимматдин
Шу ваъда пучга чиқмай тегса шояд қўлга ўттиз минг!*

Ҳамма хандон отиб кулиб юбордилар. Ҳаммадан кўпроқ Аб — дулла Султонхўжаевнинг ўзи кулар эди.

— Раҳмат домулла, айтилган гапларга муҳр босилгандай бў — либди — дейди у ўзини кулгидан аранг тўхтатганча.

Биз Қўқонга Фурқат 100 йиллигини ўтказишга келган вақти — мизда “ҳужра” ва унинг иморати ўша ўттиз минг сўмлик таъмир — дан чиқиб “қўлинг ўргилсин” бир ҳолатга келган пайти эди.

Энди яна 1959 йили Қўқондаги Фурқат тадбирларига қайтсак. Эрталаб педагогика институтида илмий сессия бўлиб ўтди. Унда институт талабалари ва ўқитувчилари, қўқон шаҳаридаги маориф ва маданият ходимлари иштирок этдилар. Докладлар тингланди, савол — жавоблар, шеърхонликлар бўлди. Кундузи юқорида айт — ганим, музей — “ҳужра”нинг тантанали очилиш маросими бўлди. Унда Соҳибзода ҳазрат мадрасасининг дарвозаси олдидаги лен — тани Ўзбекистон Фанлар академиясининг мухбир азоси, машҳур шоир ва олим Абдуллажон Насриддинов Бокий домулла қирқди — лар. Шундан сўнг Совнархознинг боғида меҳмонлар ва мезбонлар дўстона тушлик дастурхони атрофига жам бўлдилар.

Эндиги тадбир кечқурунги адабий кеча ва концерт эди. Туш — ликдан сўнг биз — тадбир раҳбарлари шаҳар партия комитетида йиғилиб шунинг маслаҳатини қилдик.

— Кечқурунги тадбирга одам йиғиш қийин бўлади — деди ша — ҳар партия комитетининг бўлим мудираси Юдина. — Шунинг учун уни Фурқат боғидаги очик концерт залида эмас, бирор ўқув юр — тида ўтказсакмикин.

— Йўқ, дедим мен — Тадбирга одам йиғиб овора бўлмайлик. Агар боғдаги ёзлик концерт зали саҳнасининг томига бир — ик —

кита карнайчи ва сурнайчилар чиқиб чолғу чалиб турсалар, одам — лар ўзлари ёпирилиб келаверадилар. Бўлажак адабий кечадан шаҳар халқи хабардорку.

Бу гапга ҳеч ким эътироз билдирмади. Дарҳақиқат кечқурун Чорсу яқинидаги Фурқат боғида карнай — сурнай гумбураб тур — ганда кечга томон одам тикилиб кетди. Концерт зали одамга лик тўла. Яна концерт залидан ташқарида ҳам кўп одам жам бўлган. Бу ерга репродукторлар ўрнатмоққа тўғри келди. Бу халқнинг ўз сеvimли шоири Зокиржон Холмухаммад ўғли Фурқатга ҳурма — тининг намоёниши эди.

Адабий кечани Фарғона вилоят партия комитетининг вакили бошқарди. Сўзга чиққанлар — тошкентлик меҳмонлар ҳам, Қўқон шаҳар зиёлиларининг вакиллари, деҳқонлар ва ишчилар, ўқувчи — лар Фурқат хотирасини эъзозлаб юрак сўзларини айтдилар. Қўқон шаҳар мусиқали драма театри артистлари Фурқат шеърларига яра — тилган ашулаларни айтдилар.

Сайдинг қўя бер сайёд сайёра экан мендек
Ол домини бўйнидан бечора экан мендек
Ўз ёрини топмасдан овора экан мендек
Ҳижрон ўқидин жисми кўп ёра экан мендек
Куйган жигари бағри садпора экан мендек...

Адабий кеча охирига етганда бошқарувчи уни ёпиқ деб эълон қилгандан кейин, залдан бир киши, ўртоқлар менда бир гап бор, деб баланд овоз билан жар солди.

Оббо, ҳамма нарса яхшилик билан туталланаётган бир пайтда бу одам бир нохуш гап билан таъбларни хира қилиб қўймасми — кин? Шу андиша билан бўлса керак, саҳнадагилар унинг гапига парво қилмай тарқалишда давом этдилар. Шунда ҳалиги киши ска — мейка устига чиқиб яна шовқин солди;

— Ўртоқлар, менда бир гап бор.

Ҳамма тўхтади. Ниҳоят кечани бошқарган киши ўша одамга қараб;

— Айтинг гапингизни, нима дейсиз — деб сўради.

У одам скамейка устида тикка турганича баланд овоз билан дона — дона қилиб деди;

— Зокиржон Фурқатнинг 100 йиллигини ўтказмоқ учун Тош — кентдан келган меҳмонларга раҳмат дейман.

— Ҳамма одам қарсак чалиб юборди. қўқонда Фурқатга ба — гишланган Адабий кеча шундай кўтаринки руҳда якунланди.

КЕЙИНГИ ГАПЛАР

Қўқонда ва Ўзбекистон туманида бир неча тадбирларни яхши ўтказиб учинчи кун Тошкентга қайтиб келдик. Энди бу ердаги илмий йиғинни ўтказишимиз керак. Йиғин "Олимлар уйи"да ўтади. Таклифномалар тарқатилган. Якуновчи адабий кеча Тошкент — даги Навоий номли опера ва балет театрининг биносида ўткази — лади.

Бу тадбирлар ҳам мўлжалланган тарзда бўлиб ўтди. Фурқат 100 йиллиги тадбирлари тутади. Энди навбатдаги ишларга кўчиш фур — сати келган эди. Шунда мени юқори идорага чақириб қолдилар. Айтилган фурсатда етиб бордим. Фан ва ўқув юртлари бўлими бошлиғининг ўринбосари Осипова деган аёл мени чақирган эди. Мен унинг ҳузурига киргач, саломлашдим ва таклифига кўра ўл — тириб суҳбатни кутдим.

Очигини айтганда, мен Фурқат кунларининг хусусан қўқонда муваффақиятли ўтгани муносабати билан бирор илиқ сўз кут — моқда эдим. Осипованинг қўлида Тошкентдаги Фурқатга бағиш — ланган илмий сессиянинг таклифномаси. У менга деди;

— Ушбу таклифномани сизлар чиқарганмисизлар?

— Шундай.

— Нега уни фақат ўзбек тилида чиқаргансизлар? Русча вари — анти қани?

Мен таклифномани унинг қўлидан олиб кўриб чиқдим. У ҳа — қиқатан фақат ўзбек тилида босилган эди.

— Илмий йиғинда докладлар ўзбек тилида ўқилар. Умуман Тил ва адабиёт институтида ўзбек тилида иш олиб борилади. Шунинг учун бу таклифнома фақат ўзбек тилида ёзилибди. Агар шу хато — лик деб ҳисобланса, мен уни бўйнимга оламан — дедим мен. Бу таклифнома мен Қўқонда эканимда босиб тарқатилган экан. Мен ундан беҳабар эдим. Аммо бу тўғрида Осиповага бир сўз демадим.

Осипова сал қизишиб деди;

— Ахир ҳамма ҳам ўзбек тилидаги текстни тушуна бермайди — ку. Ҳар бир бундай ҳужжатни икки тилда — ўзбек ва рус тилла — рида чиқармоқ керак.

— Хўп бундан буён шундай қиламиз.

— Бўпти боринг — деди Осипова.

Мен у билан хайрлашиб чиқиб кетдим.

Орадан кўп ўтмай ЎзФА президенти Ҳабиб Муҳаммедович Аб — дуллаев мени чақирдилар. Дарров у кишининг ҳузурига етиб бор —

дим. Ҳабиб Муҳаммедович одатдагидек яхши муомала, очиқ чеҳра билан кутиб олдилар.

Фурқат юбилейи тадбирларининг Қўқонда ва Тошкентда яхши ва муваффақият билан ўтганини қайд этдилар. Сўнгра мендан сў — радилар;

— Сени⁶ юқори идорага чақирдиларми?

— Ҳа. Осипова чақирган эди.

— У нима деди?

— Фурқатга бағишланган илмий сессиянинг таклифномасини фақат ўзбек тилида ёзилгани учун танбеҳ қилди. Ўзбек тилини билмаганлар уни тушунмайдилар деб огоҳландирди.

— Сен нима дединг?

— Хатолик бўлибди, бундан буён уни такрорламаймиз, дедим.

— Ҳа баракалла. Мен сени дадил, ҳақгўй деб ҳисоблар эдим. Хато қилибмиз, тавба қилдик деб келдингми? Шу сенга ярашадими.

Сўнг Ҳабиб Муҳаммедович менга киноя оҳангини ташлаб жид — дий фармойиш бергандай бўлиб дедилар:

— Биринчидан, Осипованинг сени чақирмоққа ҳаққи йўқ. Юқори идорага у мени чақирсин. Чунки Академияга мен жавоб — гарман. Директорлар эса менга бўйинсунади. Мени четлаб ўтиб менинг одамларимга танбеҳ қилмаслиги керак. Шунинг учун бундан буён чақирса бормагин. Иккинчидан, Ўзбекистонда ишлайдиган киши ўзбек тилини билмоғи керак. Билмаса ўргансин. Таклиф — номани ўзбек тилида чиқармоқ айб эмас. Уни ўқий олмаслик айб!

Шундан сўнг Ҳабиб Муҳаммедович Тил ва адабиёт институтда қилинаётган ишлардан мамнун эканликларини билдирдилар ва Ўзбекистон Фанлар академияси нафақат ўзбек тили ва адабиёти, балки умуман туркшунослик илмий тадқиқотчилиги бўйича жа — ҳонда танилган, обрўли ва кучли илмий марказ бўлмоғи мумкин — лигини айтдилар. Бунинг учун Тил ва адабиёт институти ўз илмий тадқиқотларининг доирасини тобора кенгайтирмоғи лозим.

Бора — бора бу институт бир неча илмий муассасаларга бўли — нади. Жумладан, ўзбек адабиёти, фольклор ва этнография; Ада — биёт музейи; Ўзбек тилшунослиги; Умумий тилшунослик; Туркий тилларни қиёсий ўрганувчи умум туркологик тадқиқотлар ин — ститутлари асосида ўсиб чиқади. Бунинг учун илмий кадрлар тай — ёрлаш ишига зўр бермоқ керак. Аспирантлар ва докторантларни кўплаб тайёрлаш зарур.

⁶ Ҳабиб Муҳаммедович ҳеч ким билан сенсираб гаплашган эмаслар. Мен шундай улуғ инсонга ҳурмат юзасидан "сен" деб гапирдилар, деб ёзмоқдаман. А.Қ.

ТИЛШУНОСЛИККА ОИД МАСАЛАЛАР

Мен Тил ва адабиёт институтига ишга келган пайтимда бу ерда тилшунослик соҳасида қуйидаги бўлимлар бор эди: Ҳозирги за – мон ўзбек тили; диалектология, луғат бўлими, ўзбек тили тарихи, экспериментал фонетика. Кейинчалик туркий тилларнинг қиёсий грамматикаси бўлими ҳам очилди. 1960 йили эса ЎзФА аспирантларига дарс ўтувчи чет тиллар кафедраси ҳам Тил ва адабиёт институти таркибига ўтказилди.

Демак, Тил ва адабиёт институти тилшуносликнинг ҳамма жаб – ҳаларига тегишли илмий фаолиятни амалга оширар эди.

Ўша вақтларда Тил ва адабиёт институти “Ўзбекча – русча ва Русча – ўзбекча луғат”ларни тузиш иши билан шуғулланган. Бу ишга академик Александр Константинович Боровков, у кишининг шо – гирди ва дўсти Зокир Маърупович Маъруповлар бошчилик қилар эди.

Бу луғатларнинг ҳар бирида 40.000 дан ортиқ сўзга луғат ма – қоласи бағишланган бўлиб, улар ҳар иккала тил бўйича жиддий илмий манбаълар ҳисобланган. Бу луғатларни Москвадаги “Лу – ғатлар нашриёти” чоп этар эди. Бўлимда Акбаров, Хўжахонов, Сафо Зуфарий каби тажрибали ва билимдон олимлар ишлар эдилар. Бундан олдин нашр қилинган беш китобдан иборат “Русча – ўз – бекча луғат” учун тузилган карточкалар гарчи бўлим ихтиёрида бўлса – да, бу луғатларни тузиш иши янги материалларни талаб этар, бўлим ходимлари бу карточкаларни тўлдириш бўйича ҳам самарали иш олиб борар эдилар.

Бўлим ходимларидан бир гуруҳи Зокир Маърупов раҳбарли – гига Москвада ойлаб ишлашга борар, у ерда “Луғатлар нашриёти” ходимлари билан бирга ушбу луғатларни нашрга туширмоққа тай – ёргарлик кўрар эдилар. Шундай қизгин бир фурсатда Мен Мос – квада улар билан учрашдим. Меҳмонхонанинг жуда оддий жи – ҳозланган, лекин шинам бир хонасида Зокир Маърупович, А.Хў – жахонов ва мен – Азиз Қаюмов уччаламиз нашрга тайёрланган “Ўзбекча – русча луғат” саҳифаларини кўздан кечирдик.

Шунда мен уларга дедим:

– Агарда луғатга илова қилиб китобга киритилган ўзбек сўз – ларнинг кирилл ёзуви ва араб ёзувидаги кўринишларини берсак қандай бўлур экан?

– Яхши бўлади – деди А.Хўжахонов – буни биз нашриёт ходимлари қалит (ключ) деймиз. Агар шундай қилинса, луғат тар –

кибидаги барча сўзлар ҳақида ҳар бир китобхон аниқ тасаввурга эга бўлади.

— Зокир Маърупович ҳам бу таклифни қувватладилар. Шу билан 40.000 сўзли ўзбекча — русча луғатга “калит” бериладиган бўлди. Яъни луғатда изоҳланган ҳар бир сўз ҳам кирилл ҳам араб ёзувида бериладиган бўлди. Бу рўйхатдаги сўзлар алифбе тартибида териб чиқилади. Бу рўйхат китобга илова тарзда улинади. Бу ишнинг аҳамияти катта.

Мана ҳозир ўша луғатлар ҳеч қаерда топилмайди. Ҳаммаси одамларимизга, жамиятимизга фойда келтириб нишлагоқда.

Луғат секторининг ходимлари ҳозирги ўзбек тилининг изоҳли луғатини тайёрловни ҳам давом эттирдилар, бу соҳага оид кўп маълумотларни жамладилар.

Александр Константинович Боровков ва Зокир Маърупович — лар Замахшарийнинг “Муқаддамат ул — адаб” луғат китобини ҳозирги ўзбек тилида нашр этмоқни орзу қилар эдилар. Мен у вақтларда на Замахшарий, на унинг кўп тили луғатлари тўғрисида тўла маълумотга эга бўлганман. Мен бу масаланинг муҳимлигини уларнинг суҳбатидан фаҳмлаганман. Мана орадан ярим асрча вақт ўтди. Ўзбекистонда биз Маҳмуд Замахшарийнинг “Муқаддамат ул — адаб” луғати бўйича озми — кўпми ишларни амалга оширдик. Бу ишларни филология фанлари доктори, профессор Зоҳиджон Маҳмудович Исломов бажарган. Ҳозир Тошкентда Зоҳиджон Исломовнинг замахшарийшуносликка оид илмий мактаби шаклланиб келмоқда. Бу ишларда менинг ҳам озгина иштироким бор. Чунки ўша лексикограф олимларимизнинг бундай орзу — ниятларидан огоҳ эдим.

Шунинг учун ҳам ўшалар ният қилган ишлар ижросига янги авлод илмий ходимларнинг диққатини йўналтиришда қатнашдим. Натижа ёмон бўлгани йўқ.

Ҳозирги замон ўзбек тилининг грамматикасини тўлдириш ай — рим қоидаларини қайта ишлаш, ўзбек тили тараққиётининг қону — ниятларини очиш масалалари билан Фахрий Камол, Олим Усмон, ғози Юнус, ғанижон Абдураҳмонов, Хосият Комилова ва бошқа бир қанча олим, олималар шуғулландилар. Лекин уларнинг иш натижалари кейинроқ рўёбга чиқди.

XX асрнинг 50 — 60 нчи йилларида ўзбек тили морфологияси ва синтаксисиди (сарфу наҳв) рус тили қоидаларини ишлатиш, ҳар иккала тил қоидаларини бир — бирига яқинлаштириш, ҳатто рус тили қоидаларидан нусха кўчириб ўзбек тилига ўтказишга ури —

нишлар кўп бўлган.

Эсимда бор, бир куни Тил ва адабиёт институтининг илмий кенгаши мажлисида бир ўзбек олими ўзбек тилидаги “сложно – сочиненное” ва “сложно – подчиненное предложение” тўғрисида доклад қилди. Доклад тутагач, саволлар борми? – дейилганда, ўзбек тили бўйинча машҳур мутахассис, филология фанлари доктори, профессор Виктор Василиевич Решетов қўл кўтариб бундай савол бердилар:

– Кўрдингки, ош, кўтарма бош! Шу қандай предложение?

Докладчи шу саволга жавоб бермоқчи бўлиб нималарнидир деди. Эсимда қолмаган. Аммо Виктор Василиевич бу жавобдан қониқ – мадилар. Кейинчалик бу киши (В.В.Решетов) бизга деган эдилар;

– Ўзбек тилшуносларининг вазифаси ўз она тилининг қону – ниятларини очмоқдан иборат. Рус тили қоидаларини ўзбек тилига механик равишда қўллов эмас.

Ҳозирги замон ўзбек тили синтаксиси бўйича биринчи бўлиб докторлик диссертацияси ёқлаган ёш олим фанижон Абдурахмо – нов бўлди. Бу йигит Фарғонада туғилган. У Фарғона педагогика институтида ўқиган, шу ерда ўқитувчилик қилган. Педагогика ин – ститутининг проректори ҳам бўлган. Мен Тил ва адабиёт инсти – тутига ишга кирганимда филология фанлари номзоди Фанижон Абдурахмонов институтда катта илмий ходим бўлиб ишлар эди. У ҳозирги ўзбек тилида қўшма гап мавзусида докторлик диссерта – цияси ёзмақда. Бу ишни ёзиб битиргач, Москвада командиров – қада бўлди. У ердаги турколог олимлар билан консультациялар қилди. Москвадан қайтиб келгач, гоёт меҳнатсеварлик ва муҳаб – бат билан ишлаб диссертацияни ёзиб битирди.

Бу катта илмий ишнинг якунланишига ўша вақтдаги ЎзФА пре – зиденти Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаев кўп ёрдам кўрсатганлар. ЎзФА нашриёти Ф.Абдурахмоновнинг ўзбек тилида қўшма гап мав – зувидаги монографиясини нашр этди.

Илмий консультант академик А.К.Боровков эдилар. фанижон Абдурахмоновдан сўнг қўшма гап мавзусида Мазлума Асқарова ҳам докторлик диссертацияси ёқладилар. Шу билан бирин – кетин Собиржон Иброҳимов (“Қасбу ҳунар лексикаси”), Фаттоҳ Аб – дуллаев (“Хоразм диалекти”) каби олимлар ҳам филология фан – лари доктори бўлдилар. Бу олимларнинг ҳар бири бир дунё. Улар – нинг ҳар қайсисининг ўзбек тилшунослигига қўшган улушлари улкан. Булар тўғрисида алоҳида китоб ёзса арзийди. Умидвор – манки, бу иш ҳам амалга ошиб қолар.

Бир куни Виктор Василиевич Решетов менинг ҳузуримга бир ёш йигитни олиб келдилар. У кишининг аспирантлари экан. Ном — зодлик диссертациясини ёзиб тугаллабди. Аммо аспирантлик муҳлати ҳали битган эмас.

— Бу йигитни институтга ишга олингиз. Диссертацияси тайёр. Аммо бир йилдан кейин ёқлайди. Чунки уни ҳозирча ҳеч ким та — нимаиди. Диссертацияни муваффақият билан ёқламоқ учун аф — кори омма тайёр бўлмоғи ва уни кутмоғи керак — дедилар Виктор Василиевич. Бу йигитнинг номи Азимжон, фамилияси Ҳожиев, Тошкент университетининг филология факультетини битирган.

Азимжон Ҳожиев институтга кичик илмий ходим этиб ишга қабул қилинди. Бу ўзбек тилшунослик боғига бир ёш чинор кў — чати экилгандек гап эди. Чунки Азимжон Ҳожиевдан келажакда катта бир тилшунос олим етишиб чиқишини нафақат унинг илмий раҳбари В.В.Решетов айтганлар. У номзодлик диссертацияси ёқла — ганда биринчи оппонентликни бажармоқни адабиётшунос олим Иззат Султондан сўрадик. У киши рози бўлдилар. Номзодлик дис — сертациясига ижобий баҳо берар экан, Иззат Султон бу диссер — тация муаллифи келажакда ўзбек тилшунослигининг пешқадам арбобларидан бири бўлажagini башорат қилган эдилар. Тарих устознинг бу умидини амалга оширди.

Азимжон Ҳожиев ҳозир филология фанлари доктори, про — фессор, академик. У ўзбек тилшунослигининг энг йирик вакил — ларидан бири. Кўп китоблар чиқарган, шогирдлар етиштирган олим. Ҳозир ёши етмишдан ошган. Лекин ўзбек тилининг янги изоҳли луғатини яратмоқ устида ҳормай — толмай меҳнат қилмоқда.

Ҳар бир тилнинг шевалари кўп. Худди катта бир дарахтнинг шоҳлари ҳар тарафга ўсиб бу дарахтга улўфсифатлик бағишлагани каби шевалар ҳам тил дарахтига кўркамлик ва буюклик бахш эта — дилар. Аммо уларни ўрганиш, изоҳлаш, улар орқали адабий тилни бойитмоқ осон иш эмас. Бу игна билан қудуқ қазимоқ сингари. Тил ва адабиёт институтида бу оғир ва шарафли вазифани за — бардаст тилшунос олим академик Шоназар Шоабдурахмонов узоқ йиллар бажариб келдилар. Ўзбек тилининг диалектологик атла — сини яратиш учун жуда бой материал жамланди. Бу авлод бўлмаса келгуси авлод шу атласни вужудга келтирар деб умидвормиз.

Ўзбек тили тарихи бўйича филология фанлари доктори С.Му — таллибовнинг "Девону луғатит — турк"ни нашр этмоқ соҳасидаги ишлари тўғрисида юқорида айтиб ўтилди. Унинг талантили шо — гирди Қаюмжон Каримов, "Қутадғу билик" устида худди шундай

ишни амалга оширди. Унинг тўла матни ва илмий баёини яратди ва нашр этди, унга муфассал луғат тузиб чиқди.

“От ўрнини той босар” деб, шунга айтилса керак.

Ҳар иккала устоз ва шогирд С.Муталлибов ва Қ.Каримовлар — нинг оромгоҳлари нурга тўлсин, уларнинг хотираси авлодлар қалбидан қалбига ўтиб мангу яшасин.

Ўзбек тилшунослиги ва адабиётшунослигининг XX аср даво — мидаги тараққиёт йўли бошидан охиригача Александр Констан — тинович Боровков номи билан боғлиқ. Илм — фан дунёсининг йирик арбоби, тилшунослик, хусусан туркология соҳасида жаҳонга до — нги кетган бу буюк олим фаолиятининг кўп қисми Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтида ўтган. А.К — .Боровков 1904 йилда Тошкентда туғилган. У 1928 йилда Тошкен — да Ўрта Осиё Давлат Университетининг Шарқ факультетини би — тирган. Аспирантурани Ленинградда Шарқшунослик институтида ўтган. 1935 йилда унга филология фанлари номзоди ва профес — сорлик унвони берилган. 1932 йилдан то 1938 йилгача Москвада Шарқшунослик, Тилшунослик институтларида илмий ишлар би — лан шуғулланди; ўзбек, уйғур, қozoқ, қирғиз, туркман, қорачой — балкар тилларидан дарс берди.

1938 йили Тошкентга келиб ўзбек тилшунослиги бўйича Уни — верситетда ва Педагогика институтида ўқитувчилик қилди. Тил ва адабиёт институтида ишлади.

А.К.Боровков туркологиянинг барча соҳаларида самарали ил — мий фаолият кўрсатган олимдир. У Навоий асарлари учун тузил — ган “Бадоеъ ул — луғат”ни нашр этди. XII асрда яратилган Ўрта Осиёдаги қуръон тафсири (туркийда) грамматикаси бўйича ил — мий ишлар яратди. Александр Константинович “Ўзбек тили”, “Уйғур тили” дарслиklarини ёзган. “Ўзбекча — русча” ва “Русча — ўзбек — ча” луғатларнинг бош редактори, “Туркология луғати” (рус ти — лида) фаол иштирокчисидир. Унинг “1905 — 1917 йилги ўзбек адабий тили”, уч китобдан иборат “Ўзбек тили тарихи очерклари” асар — лари бор. Унинг Ўзбек адабиёти тарихи бўйича илмий ишлари кўп. Ўзбекистон тилшунослари барчалари Александр Констан — тинович Боровковни ўз устозлари деб тан оладилар. Гарчи мен тилшунослик билан шуғулланмаган эсам — да, ўзбек адабиётининг чуқур билимдони Александр Константинович Боровковнинг мар — ҳаматларидан баҳраманд бўлганман. Чунки менинг 1961 йилда “қўқон адабий муҳити” (XVIII — XIX аср) мавзўида ёзган док — торлик диссертациямни СССР Олий Аттестация Комиссияси про —

фессор А.К.Боровковга тақризга юборган. Домулланинг ушбу ишга ижобий тақриزلари олингандан кейин эксперт комиссияси мени филология фанлари доктори илмий даражасига тасдиқлаган⁷.

Александр Константинович Боровков Ўзбекистон Фанлар ака – демиясининг мухбир аъзоси (1943), СССР Фанлар академияси – нинг мухбир аъзоси (1958) эдилар.

А.К.Боровков 1962 йили Ленинградда дунёдан ўтганлар. Кунда – лик турмушда Александр Константинович жуда камтарин, заррача ўзига биноти йўқ бир одам эдилар. Даржақиқат, киши қанчалар юксак фаза эгаси бўлса, шунчалар оддий ва камтар бўлар экан. Академик Ойбек домудла ҳам шундай эдилар. Боровков домудла ўз шогирд – ларига ота янглиғ меҳрибон бўлганлар. Илмга интилган ҳар бир кишига гамхўр, ҳар доим унга ёрдам кўрсатмоққа тайёр эдилар.

Мен Тил ва адабиёт институтида оз фурсат бўлса – да, шундай буюк олим билан ишлаганим билан фахр қиламан.

Бир кун институтда иш вақти тугаб ҳамма уй – уйига тарқа – лаётган пайтда мен ҳам ишларни якунлаб уйга кетмоқ учун кўча эшик томонга юрдим. Эшиқдан ўтиб кўчага чиқсам, кўча эшиги қаршисида 20 – 30 чоғла одамнинг тротуарда жам бўлиб турган – ларини кўрдим. Дарров юрагимга бир хавотирлик тушди. Нега булар тўпланиб туришибди. Бирор кор – ҳол бўлмадимки экан, бирор ки – шининг тоби олинмадимикин. Шундай ҳоллар ҳам бўлган. Кўр – ганман. Директор бирор ҳолатга бепарво бўлмоғи мумкин эмас. Ҳамма иш унга алоқадор.

Тўпланган кишиларнинг баъзиларини танийман, баъзилари эса менга нотаниш. Ўша таниганларим билан сўрашдимда, нима учун бу ерда тўпланиб турганларини сўрадим. Жавоб мен учун кутил – маган бўлди: Улардан бири менга деди:

– Булар ҳаммалари Боровков домудланинг шогирдлари. У ки – шининг чиқишларини кутиб турибмиз.

– Нега?

– Бу одамларнинг ҳар бири у кишини ўз уйига меҳмонга айтув учун келган.

– Бирдан шунча одамнинг уйига бора олмайдиларку?!

– Биттасини танлайдилар. Ҳеч ким домангир бўлмайди. Аммо ҳар бир киши устозга изҳори ҳурмат билан уйга таклиф этмоқ учун келган:

⁷ Бу тўғрида ўша эксперт комиссия аъзоси академик Муҳаммаджон Йўл – дошев айтган эдилар. Бу киши менга ўша протоколдан бир нуҳасини бер – гавлар, уни мен қимматлаб бир ёдгорлик сифатида қамов авайлаб асрайман А.К.

Мен уларга омад тилаб хайрлашдим.
Кўпчиликнинг бундай оммавий ҳурматига муносиб зот эдилар,
устоз Александр Константинович Боровков!

РУС АДАБИЁТИ БЎЛИМИ

Ўзбекистон кўп миллатлар учун она Ватан бўлиб қолган. Ўзбек бўлмаса ҳам, ўзбек диёрида туғилиб ўсган, шу ўлкани ўз ватани деб билган биродарларимиз кўнглимизнинг тўридан жой олган. Улар кўп. Биз турли миллатлар ўртасида кўприк вазифасини ўтаган рус тилини қадр қиламиз. Уни севиб ўрганганмиз. Рус тили бизга ҳаётдаги турли туман муаммоларни ҳал қилишда жуда қўл келади.

Ўзбекистонда рус тилида яратилган адабиёт ҳам улкан. Сергей Петрович Бородин, Александр Удалов, Круковский, Светлана Сомова, Вл. Костўря, Файнберг... бу рўйхатни узоқ давом этдирмоқ мумкин. Бу ижодкорлар ўз асарлари билан Ўзбекистонни куйлаганлар, халқлар ўртасидаги биродарлик ва қардошликни мустаҳкамлашга ўз ҳиссаларини қўшганлар. Яна айрим рус бўлмаган бошқа миллат вакиллари ҳам рус тилида ижод қилганлар. Раим Фарҳодий, Темир Пўлатов, адабиётшунос Гулчеҳра Расулова...

1960 йили Республика жамоатчилигининг йиғилишида ўша вақтдаги Ўзбекистоннинг бош раҳбари Шараф Рашидович Рашидов ўз нутқида Ўзбекистондаги рус тилидаги адабиёт ва унинг вакиллари тўғрисида илиқ сўзлар айтдилар. Сўнг бош раҳбар Тил ва адабиёт институтида ана шу адабиёт вакиллари ижодини таҳлил этувчи бир бўлим очмоқ кераклигини айтдилар.

Мен ўша куниёқ ЎзФА Президиумига Тил ва адабиёт институтида "Рус адабиёти бўлими"ни очмоқ тўғрисида таклиф киритдим. Чунки институтда Ленинград Давлат университетининг филология факультетида ўқиб келган Паризод Мирзааҳмедова, Ханжара Абулқосимова, Тошкент Университетининг филология факультетида таълим олган Ирина Темкина, Самарқанд Университети рус тили ва адабиёти факультетида ўқиган Изабелла Майорова каби ёш мутахассислар бор эди. Президиум бу таклифни маъқуллади ва "Рус адабиёти бўлими" ташкил топди. Унга раҳбарлик қилмоқ Ҳафиз Шоаҳмедович Абдусаматовга юкланди. Бу бўлим ходимлари сафи кейинчалик анча кенгайди. Бир неча номзодлик диссертациялари ёқланди. Рус тилидаги адабиёт бўйича илмий ишлар яратилди, китоблар нашр этилди. Ўзбекистондаги

адабий ва маънавий ҳаётнинг бир соҳаси тўғрисида фикр юри — тувчи марказ вужудга келди.

Кейинчалик яна бир бўлим драматургия ва кинодраматургия бўлими ҳам ташкил топди. Рус адабиёти бўлиmidан Ханжара Абу — лқосимова, ҳозирги ўзбек адабиёти тарихи бўлиmidан Абдуборий Ҳақимов ва яна бир икки ёш олим ва олималар бу бўлимга ўтқа — зилди. Унинг бошлиғи ҳам Ҳафиз Абдусаматов бўлди. Бу бўлим — нинг фаолияти тўғрисида юқорида ҳам бир оз айтиб ўтилган.

Тил ва адабиёт институтида кинодраматургия соҳасида ҳам илмий ишлар бошланганини эшитиб Университетнинг филология факультетида ишловчи бир ҳазилкаш бизнинг ходимларимизга деган эмиш;

— Энди сизларда цирк бўйича иш олиб бориш етишмайди хо — лос.

Менга бу гапни етказишганда кулиб қўя қолган эдим.

Аммо ҳаёт бу кулгили туйилган ишни ҳам амалга оширганига шоҳид бўлдик. Обидов деган бир укамиз ўзбек цирки, унинг ус — талари Тошкенбоевлар сулоласининг вакиллари тўғрисида жуда муҳим, қизиқарли ва келгуси авлодлар учун ҳам қимматли бўла — диган илмий, илмий — оммабон асарлар ёзди, уларнинг таланти меҳнати ва санъатини тарғиб этди.

Афсус, бу ижодкор ҳозир дунёдан ўтган. Унинг иши ўз даво — мини топганми йўқми, менга маълум эмас. Эҳтимол санъатшу — носларимиздан цирк санъатига кўнгил берган янги тадқиқотчилар ҳам чиқар. Ўзбек маданиятининг ҳар бир бўлаги илмий таҳлил ва тадқиққа муносибдир.

Шундай қилиб 1958 — 61 йиллар давомида Тил ва адабиёт ин — ституту деярли икки барабар ўсди.

Адабиёт музейининг қўқон бўлими ташкил топди. Институт таркибида уч янги бўлим тузилди. Институтга чет тиллар кафедраси қўшилди. Аспирантлар сони анча кўпайди. Илмий ходимлар сони ҳам ошди. Маълумки, миқдор ўзгариши сифат ўзгаришини келтириб чиқаради. Илгари икки фан докторига эга бўлган ин — ститутда энди олти фан доктори ишламоқда эди. Фан номзодлари ҳам кўпайди, яна навбатдаги диссертациялар сони ҳам ошаборди.

Мен Тил ва адабиёт институтида уч йил (1958 — 1961) директор бўлиб ишладим. Шу уч йил давомида ЎзФА президенти Ҳабиб Муҳаммедович Абдуллаевнинг ўзбек тилшунослиги ва адабиёт — шунослиги ривожига ҳамиша ёрдам кўрсатганлиги туфайли, ин — ститут олимларининг таланти, меҳнати сабабли илмий ишлар ўсди.

Кўп китоблар чиқди, илмий кадрлар етишди. Бу институт Академия системасида, Ўзбекистон илмий ва адабий жамоатчилиги орасида ўзининг мавқеъини тиклади, ўрнак ва ибратли бир илмий марказ бўлиб қолди.

Ҳатто 1989 йили Ўзбекистон Фанлар академияси Президиумининг кўчма мажлиси Тил ва адабиёт институти тўғрисидаги масалани муҳокама этганида баъзи илмий ходимлар ўша 1958—1961 йилларни Тил ва адабиёт институтининг "Ренессанс" даври деб атадилар. Эҳтимол бу ўша кишиларнинг жўшқинлик ва ҳиссиёти таъсири остида айтган гапларидир. Ҳар ҳолда бу гап институт коллективининг ўша йиллари анча дуруст инлаганини билдирар эди.

РЕСПУБЛИКА МИҚЁСИДАГИ ИШГА ТАКЛИФ

1961 йилнинг ёзи. Ўзбекистон Фанлар академияси гуманитар институтларининг раҳбарларини йиғиб бир мажлис ўтказилди. Унда Ўзбекистон Компартия Марказий Комитети Фан ва ўқув юртлари бўлимининг мудир ўринбосари Н.И.Осипова бизга мурожаат қилиб олий ва ўрта мактаблар учун дарсликлар яратишда қатнашмоқни таклиф қилди.

Баъзилар ундай деди, баъзилар бундай. Мен ҳам ўз фикримни айтдим.

Фанлар академияси фундаментал тадқиқотлар билан шуғулланади. Бу ерда олимлар худди кончилар каби янги янги илмий материаллар, кашфиётлар билан банд бўлмоғи, илмий янгиликлар яратмоғлари керак. Бу билимларни оммалаштириш эса илмий популяр асарлар яратувчилар, ундан кейин эса дарслик ёзувчиларнинг иши.

Дарслик ёзмоққа педагогик кадрларни жалб этган тузук. Чунки улар ўқувчи ва талабаларнинг психологиясини, талабини яхши биладилар. Ўқитиш методикасидан билимдондирлар. Дарсликлар яратуви лозим бўлган махсус педагогика фанлари институти ҳам бор. Бу таклиф ўшаларга қилинса тузук. Академия олимлари эса ўз ишлари билан шуғулланганлари мақбул.

Раҳбар ходима менга эътироз билдирди. Гап айланди — ю, бирор қарорга келмай тарқалдик.

Мажлисдан кейин Сабоҳат Азимжоновна менга танбеҳ қилди — лар. Индамай ўлтираверсангиз бўлмасмиди. Энди юқори идора ходимаси билан баҳслашиб бошингизга бир бало орттирдингиз.

Ўзим ҳам шундан хавотирда эдим. Садқаи сар, бўлар иш бўлди. Жуда бўлса шу директорликдан бўшатади — да, бошқа нима қиларди. Шу ўйлар билан уйга кетдим. Орадан бир икки кун ўтди. Бир куни институтга келсам, телефон бўлиб қолди. Ҳозир Партия Мар — казий Комитетига етиб келсангиз, дейишди. Ҳа ана бошланди, деб ўйладим. Ташвиш ва хавотир билан ўша ёққа йўл олдим.

Партия Марказий Комитетида Марказий Комитет котиби Зоя Раҳимовна Раҳимбобоева мени қабул қилди. У киши илиқ сўз — лашди ва мени Марказий Комитетнинг биринчи котиби Шараф Рашидович Рашидовнинг кабинетига олиб кирди.

Шараф Рашидович бизни очиқ чеҳра билан қабул олдилар, ўл — тиришга таклиф қилдилар. Сўнг қисқача суҳбат асносида менга Ўзбекистон Компартия Марказий Комитетида Фан ва ўқув юрт — лари бўлимининг бошлиғи вазифасида ишламоқни таклиф қил — дилар.

Менинг хавотирим бартараф бўлди. Яқиндагина Академияда мен шу бўлим бошлиғининг ўринбосари билан баҳс қилиб унга гап қайтарган эдим. Бугун шу қилган ишим учун танбеҳ кутмоқда эдим. Бирдан аксинча менга Ўзбекистон фан ва олий ўқув юрглари бўйича сиёсатни ишлаб чиқувчи ва амалга оширувчи бир бўлимни бош — қармоқни таклиф этмоқдалар. Албатта бу катта сиёсий ишонч эди.

Мен жавоб сўзимда бундай ишонч учун Шараф Рашидович Рашидовга миннатдорлик изҳор этдим. Аммо бу таклифни қабул қила олмаслигимни айтдим. Менинг фикримча, ҳар ким зул юр — тга, республикага қаерда энг кўп фойда келтира олса ўша ерда ишлагани тузук. Мен учун шундай жой ЎзФА Тил ва адабиёт ин — ститутидир. Ҳалигача катта ўзбек адабиёти тарихи ёзилган эмас. Олий ўқув юрглари учун ўзбек адабиёти, адабиёт назарияси бўйича юқори савиядаги асарлар тақдим этилганича йўқ. Юксак малака — ли ёш адабиётшунос ва тилшунослар авлодини етиштириш гап — даги вазифа бўлиб турибди. Шунинг учун мен ўз ўрнимда, яъни Тил ва адабиёт институтида бўлганим мақсадга мувофиқдир.

Шараф Рашидович дедиларки, бу айtilган ишларни бу ерда бўлим бошлиғи бўлиб ишлаганда ҳам амалга оширавериш мумкин. Шунинг учун бу таклифни қабул қилишим керак. Шу билан ма — саа ҳал бўлганини билдирдилар. Энди мен эртага Москвага учиб бормоғим ва КПСС Марказий Комитетида Фан ва Олий ўқув юр — тлари бўлимининг бошлиғи билан учрашишим керак.

Эртаси куни эрталаб Тошкентдан Москвага учиб бориб КПСС Марказий Комитетининг Фан ва Олий ўқув юрглари бўлимининг

бошлиғи билан учрашдим. Бу киши техника фанлари доктори, ака – демиқ, Энергетика соҳасида энг кучли мутахассислардан бири Владимир Алексеевич Кириллин эди.

Владимир Алексеевич Кириллин баланд буйли, очиқ чехрали, киришимли, камтарин бир одам экан. У мени яхши қарши олди. Масала у билан келишилган экан.

– Сизнинг номзодингизни қувватлаймиз – деди Кириллин – ишонч ва ғайрат билан ишга киришингиз. Сухбатимиз узоқ давом этмади.

Мен Владимир Алексеевич Кириллин билан хайрлашиб Марказий Комитетдан чиқдим.

Эртаси куни Тошкентда эдим. Бир – икки кун ўтгач, Ўзбекис – тон Компартиясининг съезди бўлди. Съезде мен Марказий Комитетнинг аъзолигига номзод этиб сайландим. Ўша куни бўлган Пленум эса мени Марказий Комитет Фан ва Олий ўқув юртлари бўлимининг бошлиғи этиб тасдиқлади. Бу воқеалар 1961 йил сентябрида бўлган эди.

Энди янги соҳалар, янги кўламдаги вазифалар ижросига киришмоқ пайти келган эди.

М У Н Д А Р И Ж А

АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМЛИ ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИДА

Тинчлик тарафдорлари конференцияси	4
“Ўзбек шоиралари”	7
Махмур девони	10
Кундалик ишлар	17
Қадимий меросни ўрганиш	22
Ибн Сино “Тиб қонунлари”нинг таржимаси	24
Бобур девони	27
Андижонда Бобур байрами	30
Қўлёмалар фондани бойитиш	33
Махмур девони	41
Икки олима	42
Домуллалар	46
Улуғлар ишининг давомчиси	52
“Қўқон адабий мухити”	57

ТИЛ ВА АДАБИЁТ ИНСТИТУТИДА

Тил ва адабиёт институтида	64
Мувофиқлаштириш йиғини	71
Ижтимоий тадбирлар	73
Шоир Хуршид	74
“Ўзбек адабиёти тарихи ёдгорликлари”	79
Институт таркиби	83
Тадқиқот мавзуи тўғрисида	90
“Қўқон адабий мухити”	93
Илмий мактаб	98
Раҳимжон Алиев	102
Эргаш Жуманбулбул ота хотираси	108
Хўқанди латиф — Фурқат ватанида	111
Кейинги гаплар	115
Тилшуносликка оид масалалар	117
Рус адабиёти бўлими	123
Республика миқёсидаги ишга тақлиф	125

Азиз қаямов

Фанлар академиясида

Ўзбек тилида

Масъул муҳаррир: Саидбек Ҳасанов

Теришга берилди: 5.04.2007 й. Босишга рухсат берилди:

31.05.2007 й. "Times New Roman" гарнитураси.

Адади: 200 дона. Формати 42x30 1/4 офсет қоғози,

Офсет босма. 15 сонли буюртма.

МЧЖ «Ҳамид Сулаймон» босмахонасида чоп этилди.

А.Навоний кўчаси 44 уй.

